T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER

ANABİLİM DALI

DOKTORA TEZİ

TÜRK MODERNLEŞMESİNDE TOPLUMSAL MUHALEFETİN ARACI OLARAK MİZAH

(1908-1938)

S. Püren Mutlutürk MERAL

2502120520

TEZ DANIŞMANI

Doç.Dr. Güven Gürkan ÖZTAN

İSTANBUL – 2023

ÖZ

TÜRK MODERNLEŞMESİNDE TOPLUMSAL MUHALEFETİN ARACI OLARAK MİZAH (1908-1938)

S. PÜREN MUTLUTÜRK MERAL

"Gülme politik bir eylemdir." Gülme eyleminin tanımlandığı antik dönemlerden itibaren, politik bir eylem ve aslında otoriteye bir nevi muhalefet/başkaldırı olarak ele alındığı bilinmektedir. Bu açıdan Türkiye coğrafyası belki de bu ifadenin kendisini gösterebildiği en önemli bölgelerden olmuştur. İmparatorluk zamanlarından itibaren, toplum baskı ve istibdat karşısında kendisini mutlaka ifade edecek bir yol bulmuş ve bunu çoğunlukla mizah yoluyla gerçekleştirmiştir. Mizah basınına sansür konulsa dahi, "söz söylenebilecek" konular üzerinden, iktidara yönelik toplumsal muhalefet bir şekilde kendisini yine göstermiştir. Cumhuriyet ideolojisi ile birlikte, ulus-devlet, ortak ulusal kimlik çerçevesinde mizah basını da yine bu doğrultuda paralel bir yönde ilerlemiş ve İmparatorluk döneminden "kopuşu" desteklemek amacıyla gülme eylemi geçmişe yönlendirilmiş ancak yeni otoriteyi de eleştirmekten geri kalmamıştır.

Bu çalışmada bahsi geçen bu uzun tarihsel süreç içerisinde, gülme eyleminin toplumsal muhalefetin en önemli unsurlarından biri olarak karşımıza çıktığını görüyoruz. İdeoloji, konjonktür, iktidar, otorite figürleri farklılaşsa da mizah her daim kendine yer bulmuştur. Çalışmadaki tarihsel süreç içerisinde ise mizah süreklilik arz etse dahi, teorik altyapısı değişime uğramıştır. Bu değişimi de çalışmada yapılan karşılaştırma üzerinden görmek mümkündür. Amaç gülmenin her daim politik bir eylem olduğunu, bir nebze de olsa gösterebilmektir.

Anahtar Kelimeler: Karikatür, Mizah, Toplumsal Muhalefet, Sansür

ABSTRACT

HUMOUR AS A MEAN OF SOCIAL PROTEST IN THE TURKISH MODERNIZATION (1908-1938)

S. PÜREN MUTLUTÜRK MERAL

"Laughter, is a political act." Since it was defined from the ancient times, laughter is known as a political act and a kind of rebellion towards authority. In this manner, the land of Turkey has big signs that this expression has shown itself. From the age of Empire, the society always could find a way to express themselves towards authority. And this way shows itself mostly as humour. Even humour press has been censored, social protests towards authority always could live around the "talking subjects". With the rise of nation state, common national identity and the ideology of Republic humour press also developed in parallel with this process; so the laughter was used as mostly a critic of Ottoman Empire to show the Republic's break from the Empire. Furthermore, laughter didn't refrain from criticizing the new authority.

In this case, we can see that laughter was an important mean of social protests in this long chosen historical period. Even the change of ideology, conjuncture, authority and authority- figures, humour has found places for itself. In this case, humour has always been permanent in this chosen historical period; but its theoretical frame had been changed. So it can be possible to see the this change, with the comparison in this case. The main purpose is, to show that laughter is always a political act from the history of humanity.

Keywords: Caricature, Humour, Social Protest, Censor.

ÖNSÖZ

Literatürde gülme ve mizah ve hatta karikatür üzerine oldukça fazla sayıda çalışma mevcuttur. Bu çalışmalar çoğunlukla, belirli bir gazete ya da dergi üzerinden ilerlemiş ve nispeten daha sınırlı bir tarihsel süreci ele almıştır. Benim konuya kişisel ilgim ise, gerek Türkiye'de gerekse de dünyanın çeşitli bölgelerinde gerçekleşen otoriteye karşı kendilerini göstermek isteyen insanların, mizahı ve özellikle de karikatürü yoğun olarak kullanmaya başlamaları ile ortaya çıktı. Çünkü belki de insanlar, kendileriyle birlikte, yan yana olamayan farklı grupların da aslında benzer dertleri olduğunu ve birbirlerini ayrıştırmak yerine ortak bir paydada buluşabileceklerini mizah yoluyla fark ettiler. Bu çalışma ile kendi coğrafyamızda, özellikle politik olarak farklı olduğumuzu düşünsek de aslında birçok insanla nasıl da ortaklaşabildiğimizin hakkını teslim etmek istiyorum.

Bu doktora çalışması, kendi kişisel tarihimde gerçekten çok uzun yıllara yayılan bir süreç oldu. Bu uzun süreçte öncelikle kıymetli tez danışmanım Doç. Dr. Güven Gürkan Öztan'a desteği için, her pes ettiğimde beni ayağa kaldıran kıymetli hocam Prof. Dr. Ayşegül Komsuoğlu'na varlığı için çok teşekkür ederim.

İnsanın ailesi en büyük desteği olsa gerek. Kararlarımı hep destekleyen ve her adımda yanımda olan, başladığı işi en doğru yapma konusunda rol modelim, güzel kalpli yol arkadaşım Evren'e, maddi/manevi hiçbir desteklerini esirgemeyen ve hep yanımda destekçim olan kıymetli, hayatımda gördüğüm en güçlü iki kadın olan annem Eren Yarar'a ve diğer annem Mübeyyen Meral'e teşekkür etmek boynumun borcudur.

Bir de seçilmiş ailem var elbet. En az bir tez danışmanı kadar yılların moral ve motivasyon kaynağı, yol arkadaşlarımdan Zeynep Özde Ateşok'un, bu tezin sonlanmasında çok ciddi bir payı vardır. Kendisine sonsuz minnettarım. Can dostum Aybüke, uzakta da olsa enerjisiyle her zaman yanımda olmuş ve başladığım bu çalışmayı bitirmem konusunda her zaman beni cesaretlendirmiştir. Ne zaman ihtiyacım olsa beni geri çevirmeyen, Fransızca çevirilerde yardımını esirgemeyen canım Merve Öztürk'e ise sonsuz teşekkür ederim. Yine Osmanlıca çevirilerde, ne

zaman ihtiyacım olsa desteğini hiç esirgemeyen Dr. Akın Kiren'e büyük bir teşekkür borçluyum.

Son olarak bu çalışmayı bitirebildiysem, en büyük motivasyon kaynağım, hayatta sahip olduğum en güzel varlıklarım Ömer Efe'ye ve Güneş'e, hayatta başlarına ne gelirse gelsin asla pes etmemelerini bir nebze de olsa örnek olarak gösterebilmek üzerine kurukmuştur.

S. PÜREN MUTLUTÜRK MERAL

İSTANBUL, 2023.

İÇİNDEKİLER

ÖZ ..... **ii**

ABSTRACT ..... **iii**

ÖNSÖZ ..... **iv**

KISALTMALAR LİSTESİ ..... **viii**

KARİKATÜR LİSTESİ ..... **ix**

GİRİŞ **1**

BİRİNCİ BÖLÜM **10**

1.MİZAH KAVRAMI VE ELE ALINIŞI **10**

1.1.Siyasal Düşünce Tarihinde Mizah 14

1.1.1. Klasik Dönem Teorisyenleri 14

1.1.2.Çağdaş Dönem Teorisyenleri 17

1.2. Mizah Tarihçiliği ve Politik Mizah 19

İKİNCİ BÖLÜM **25**

2.OSMANLI-TÜRK MODERNLEŞMESİ BAĞLAMINDA "DEĞİŞİM" VE YANSIMALARI **25**

2.1.Osmanlı-Türkiye Bağlamında Modernleşme Kavramı 26

2.2.Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Geçişte Modernleşmeyi Tanımlamak ve Karşılaştırmak 29

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM **41**

3. II. MEŞRUTİYET, MODERNLEŞME VE KARİKATÜRLER **41**

3.1. II. Meşrutiyet Dönemi Tarihsel Süreci 41

3.2. II. Meşrutiyet Dönemi Karikatür İncelemeleri 58

3.2.1. Değişimin Siyasi İzdüşümleri 59

3.2.2.Değişen Şehirler ve Belediyecilik 89

3.2.3.Değişim, Çocuk ve Eğitim 103

3.2.4.Kadın ve Modernleşme 110

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM **133**

4.MÜTAREKE DÖNEMİ, DEĞİŞİM VE KARİKATÜR **133**

4.1.MÜTAREKE DÖNEMİ TARİHSEL SÜRECİ 133
4.2.MÜTAREKE DÖNEMİ KARİKATÜR İNCELEMELERİ 148
4.2.1.Değişim ve Siyasi Konjonktür 149
4.2.2.Şehir ve Belediyecilik 166
4.2.3.Toplumsal Sorunlar 172
4.2.4. Mütareke Dönemi Kadınının Karikatürlere Yansıması 184
BEŞİNCİ BÖLÜM 213
5.ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİ, HIZLANAN DEĞİŞİM VE KARİKATÜRLER 213
5.1.ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİ TARİHSEL SÜRECİ 213
5.2.ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİ KARİKATÜR İNCELEMELERİ 217
5.2.1.Yeni Rejimin Siyasi Yansımaları 220
5.2.2.Gündelik Yaşamda Modernleşmenin Temsili: Şehir ve Belediyecilik 248
5.2.3.Modernleşme Sürecinde Eğitim ve Çocuk 252
5.2.4. Erken Cumhuriyet Dönemi Karikatürlerinde Kadın 259
SONUÇ 278
KAYNAKÇA 284
ÖZGEÇMİŞ 312

KISALTMALAR LİSTESİ

ABD **:**Amerika Birleşik Devletleri

a.g.e. :Adı Geçen Eser

a.g.m. :Adı Geçen Metin

m. **:**Madde

İTC :İttihat ve Terakki Cemiyeti

KHF **:**Kadınlar Halk Fırkası

TBMM : Türkiye Büyük Millet Meclisi

TKB :Türk Kadınlar Birliği

KARİKATÜR LİSTESİ

Karikatür 1: Kalem, 18.02.1909, S.25 ..... *60*

Karikatür 2: Hokkabaz, 17.10.1908, S.3 ..... *61*

Karikatür 3: Geveze, 07.06.1908, S.52 ..... *62*

Karikatür 4: Kalem, 11.11.1909, S.61 ..... *62*

Karikatür 5: Kalem, 11.02.1909, S.24 ..... *63*

Karikatür 6: Karagöz, 31.05.1911, S.305 ..... *64*

Karikatür 7: Karagöz, 10.06.1911, S.308 ..... *65*

Karikatür 8: Kalem, 03.06.1909, S.38 ..... *66*

Karikatür 9: Eşek, 03.10.1912, S.17 ..... *67*

Karikatür 10: Davul, 03.01.1909, S.11 ..... *68*

Karikatür 11: Kalem, 03.12.1908, S.14 ..... *70*

Karikatür 12: Kalem, 20.11.1909, S.12 ..... *71*

Karikatür 13: Kalem, 02.12.1909, S.64 ..... *72*

Karikatür 14: Kalem, 29.06.1911, S.30 ..... *73*

Karikatür 15: Kalem, 12.11.1908, S.11 ..... *74*

Karikatür 16: Kalem, 02.02.1911, S.111 ..... *75*

Karikatür 17: Karagöz. 26.11.1908, S.36 ..... *76*

Karikatür 18: Kalem, 05.05.1910, S.85 ..... *77*

Karikatür 19: Kalem, 11.12.1908, S.15 ..... *78*

Karikatür 20: Kalem, 22.10.1908, S.8 ..... *79*

Karikatür 21: Karagöz, 29.04.1909, S.79, s.4 ..... *80*

Karikatür 22: Karagöz, 13.05.1909, S.83, s.4 ..... *81*

Karikatür 23: Karagöz, 02.11.1908, S.29 ..... *82*

Karikatür 24: Kalem, 29.04.1909, S.34 ..... *83*

Karikatür 25: Kalem, 15.10.1908, S.7 ..... *84*

Karikatür 26: Kalem, 06.08.1909, S.49, s.9 ..... *84*

Karikatür 27: Kalem, 29.04.1909, S.34 ..... *85*

Karikatür 28: Davul, 15.04.1909, S.21, s.8 ..... *87*

Karikatür 29: Karagöz, 27.05.1909, S.87 ..... *88*

Karikatür 30: Kalem, 22.01.1908, S.23, s.1 ..... *89*

Karikatür 31: Kalem, 25.12.1908, S.17 ..... *91*

Karikatür 32:Karagöz, 15.12.1909, S.149 ..... *93*

Karikatür 33: Karagöz, 17.09.1908, S.12 ..... *94*

Karikatür 34: Karagöz, 19.02.1910, S.168 ..... *95*

Karikatür 35: Karagöz,, 07.04.1910, S.185, s.4 ..... *96*

Karikatür 36: Kalem, 25.12.1908, S.19, s.9 ..... *97*

Karikatür 37: Karagöz, 29.04.1914, S.614 ..... *98*
Karikatür 38: Yeni Geveze, 30.04.1912, S.188, s.4 ..... *99*
Karikatür 39: Kalem, 14.10.1909, S.57 ..... *100*
Karikatür 40: Kalem, 18.08.1910, S.89 ..... *101*
Karikatür 41: Kalem, 09.12.1909, S.65 ..... *102*
Karikatür 42: Kalem, 20.05.1909, S.36 ..... *103*
Karikatür 43: Kalem, 08.10.1908, S.6 ..... *104*
Karikatür 44: Laklak, 29.07.1909, S.2 ..... *105*
Karikatür 45: Cem, 10.11.1910, S.1 ..... *106*
Karikatür 46: Kalem, 24.09.1909, S.56, s.16 ..... *107*
Karikatür 47: Kalem, 17.12.1909, S.68, s.6 ..... *108*
Karikatür 48: Kalem, 07.04.1910, S.207 ..... *109*
Karikatür 49: Kalem, 25.09.1908, S.6, s.3 ..... *110*
Karikatür 50: Laklak, 05.08.1909, S.3 ..... *115*
Karikatür 51: Kalem, 22.09.1910, S.94 ..... *116*
Karikatür 52: Leylak, 28.05.1914, S.1 ..... *116*
Karikatür 53: Karagöz, 12.03.1911, S.286 ..... *117*
Karikatür 54: Cem, 08.04.1911, S.22 ..... *118*
Karikatür 55: Kalem, 25.05.1911, S.126 ..... *120*
Karikatür 56: Kalem, 02.03.1911, S.115 ..... *121*
Karikatür 57:Kalem, 08.09.1910, S.92 ..... *122*
Karikatür 58: Kalem, 09.09.1909, S.52 ..... *123*
Karikatür 59: Kalem, 28.01.1909, S.22 ..... *125*
Karikatür 60: kalem, 05.11.1908, S.10 ..... *126*
Karikatür 61: Laklak, 07.10.1909, S.12, s.1 ..... *126*
Karikatür 62: Kalem, 28.01.1909, S.22 ..... *127*
Karikatür 63: Karagöz, 12.07.1913, S.533 ..... *128*
Karikatür 64: Kalem, 21.10.1909, S.58 ..... *129*
Karikatür 65: Hayal-i Cedid, 10.07.1910, S.37, s.1 ..... *130*
Karikatür 66: Hayal-i Cedid, S.38, s.3 ..... *131*
Karikatür 67: Diken, 31.10.1909, S.3 ..... *150*
Karikatür 68: Karagöz, 14.11.1917, S.1015 ..... *151*
Karikatür 69: Alay, 30.11.1919, S.1 ..... *152*
Karikatür 70: Güleryüz, 29.12.1921, S.35 ..... *154*
Karikatür 71: Güleryüz, 02.06.1921, S.5 ..... *155*
Karikatür 72: Karagöz, 01.10.1921, S.1413 ..... *156*
Karikatür 73: Güleryüz, 22.12.1921, S.34 ..... *157*
Karikatür 74: Güleryüz, 30.03.1922, S.48 ..... *159*

Karikatür 75: Karagöz, 25.03.1922, S.1463 ..... *160*
Karikatür 76: Yeni Eğlence, 30.06.1921, S.4 ..... *161*
Karikatür 77: Akbaba, 22.01.1923, S.14 ..... *162*
Karikatür 78: Zümrüdüanka, S.33 ..... *163*
Karikatür 79: Karagöz, 21.02.1923, S.1558 ..... *164*
Karikatür 80: Karagöz: 31.03.1923, S.1569 ..... *165*
Karikatür 81: Akbaba, 19.03.1923, S.30 ..... *166*
Karikatür 82: Ayine, 12.07.1922 ..... *167*
Karikatür 83: Diken, 27.05.1920, S.55 ..... *168*
Karikatür 84: Aydede, 16.10.1922, S.83 ..... *168*
Karikatür 85: Diken, 13.05.1920, S.54, s.10 ..... *169*
Karikatür 86: Diken, 05.02.1920, S.41 ..... *170*
Karikatür 87: Karagöz, 25.10.1919, S.1216 ..... *171*
Karikatür 88: Karagöz, 29.10.1919, S.1217 ..... *172*
Karikatür 89: Karagöz, 11.12.1918, S.1126 ..... *174*
Karikatür 90: Diken, 30.04.1920, S.51 ..... *175*
Karikatür 91: Aydede, 20.03.1922, S.23 ..... *176*
Karikatür 92: Diken, 17.08.1920, S.60 ..... *176*
Karikatür 93: Aydede, 18.05.1922, S.40 ..... *177*
Karikatür 94: Aydede, 16.10.1922, S.83 ..... *178*
Karikatür 95: Harp Fakirleri Albümü *179*
Karikatür 96: Yeni Zenginler Albümü *180*
Karikatür 97: Diken, 02.10.1919, S.24 ..... *181*
Karikatür 98: Aydede, 30.01.1922, S.9 ..... *183*
Karikatür 99: Karagöz, 10.02.1923, S.1555 ..... *188*
Karikatür 100: Zümrüdüanka, 21.05.1923, S.28, s.1 ..... *189*
Karikatür 101: Zümrüdüanka, 16.07.1923, S.54 ..... *190*
Karikatür 102: Akbaba, 16.04.1923, S.38 ..... *190*
Karikatür 103: Aydede, 18.09.1922, S.75 ..... *192*
Karikatür 104: Aydede, 18.09.1922, S.75 ..... *193*
Karikatür 105: Aydede, 15.06.1922, S.48 ..... *194*
Karikatür 106: Aydede, 03.08.1922, S.62 ..... *194*
Karikatür 107: Aydede, 13.07.1922, S.56 ..... *195*
Karikatür 108: Aydede, 10.04.1922, S.29 ..... *196*
Karikatür 109: Aydede, 09.11.1922, S.90 ..... *197*
Karikatür 110: Aydede, 12.03.1922, S.22 ..... *197*
Karikatür 111: Aydede, 28.09.1922, S.78 ..... *198*
Karikatür 112: Aydede, 13.07.1922, S.56 ..... *199*

Karikatür 113: Aydede, 19.10.1922, S.84 ..... *200*
Karikatür 114: Aydede, 17.07.1922, S.57 ..... *201*
Karikatür 115: Aydede, 06.07.1922, S.54 ..... *202*
Karikatür 116:Aydede, 09.03.1922, S.20 ..... *204*
Karikatür 117: Diken, 15.04.1920, S.49 ..... *204*
Karikatür 118: Karagöz, 09.06.1920, S.1278 ..... *207*
Karikatür 119: Akbaba, 25.01.1923, S.15 ..... *209*
Karikatür 120: Akbaba, S.731, S.3 ..... *209*
Karikatür 121: Karagöz, 22.10.1919, S.1215 ..... *210*
Karikatür 122: Akbaba, 30.08.1923, S.77 ..... *221*
Karikatür 123: Akbaba, 13.03.1924, S.133 ..... *222*
Karikatür 124: Vakit, 04.09.1925, s.1 ..... *225*
Karikatür 125: Akbaba, 29.11.1923, S.103 ..... *226*
Karikatür 126: Kelebek, 06.03.1924, S.48, s.1 ..... *227*
Karikatür 127: Karagöz, 06.11.1923, S.1623, s.1 ..... *228*
Karikatür 128: Akbaba, 01.10.1923, S.86 ..... *230*
Karikatür 129: Cem, 29.12.1927, S.3 ..... *232*
Karikatür 130: Akbaba, 18.01.1923, S.13 ..... *233*
Karikatür 131: Karagöz, 25.03.1925, S.1775 ..... *235*
Karikatür 132: Karagöz, 14.03.1925, S.1772, s.1 ..... *236*
Karikatür 133: Karagöz, 11.03.1925, S.1772 ..... *237*
Karikatür 134: Akşam, 05.03.1925, s.1 ..... *238*
Karikatür 135: Cem, 27.12.1928, S.36, s.8 ..... *239*
Karikatür 136: Cem, 27.12.1928, S.36, s.9 ..... *240*
Karikatür 137: Akşam, 01.12.1928, s.1 ..... *241*
Karikatür 138: Cem, 12.12.1928, S.34, s.3 ..... *242*
Karikatür 139: Akbaba, 04.10.1928, S.607, s.1 ..... *243*
Karikatür 140: Akbaba, 29.10.1928, S.614 ..... *244*
Karikatür 141: Akbaba, 01.11.1928, S.615 ..... *245*
Karikatür 142: Akbaba, 10.02.1930, S.746, s.1 ..... *247*
Karikatür 143: Karagöz, 12.09.1923, S.1616 ..... *248*
Karikatür 144: Cem, 27.12.1928, S.36, s.12 ..... *249*
Karikatür 145: Cem, 28.02.1929, S.45, s.1 ..... *250*
Karikatür 146: Akbaba, 17.07.1924, S.169, s.1 ..... *251*
Karikatür 147: Akbaba, 10.03.1930, S.753, s.1 ..... *252*
Karikatür 148: Akbaba, 22.10.1923, S.92 ..... *253*
Karikatür 149: Cem, 10.01.1929, S.38, s.9 ..... *254*
Karikatür 150: Cem, 12.12.1928, S.34, s.6 ..... *255*

Karikatür 151: Karagöz, 25.04.1925, S.1785, s.4 ..... *256*
Karikatür 152: Zümrüdüanka, 20.03.1924, S.125, s.1 ..... *259*
Karikatür 153: Akbaba, 17.04.1930, S.761, s.1 ..... *265*
Karikatür 154: Kadınsız İnkılap, s.179 ..... *266*
Karikatür 155: Cem, 28.03.1929, S.47, s.8 ..... *267*
Karikatür 156: Cem, 28.03.1929, S.47, s.4 ..... *268*
Karikatür 157: Akbaba, 20.06.1930, S.771, s.1 ..... *269*
Karikatür 158: Akbaba, 24.03.1930, S.757, s.1 ..... *270*
Karikatür 159: Karagöz, 19.01.1924, S.1655 ..... *271*
Karikatür 160: Akbaba, 05.11.1923, S.96 ..... *272*
Karikatür 161: Akbaba, 29.10.1928, S.614 ..... *273*
Karikatür 162: Akbaba, 22.11.1928, S.621 ..... *275*
Karikatür 163: Akbaba, S.731, s.1 ..... *276*

GİRİŞ

İnsanlık var olduğundan beri kendini bir şekilde resimler üzerinden ifade etmiştir. Mağara duvarlarına kazınan resimler, günümüzde dahi yüzyıllar öncesi hakkında bize bilgi verebilmektedir. Yazının kullanılmaya başlaması, resimlerin etkisini hiçbir zaman azaltmamış, resimlerle yazı birlikte kullanılmaya başladıktan sonra da resmin toplumsal hayattaki yansımaları hayli yüksek olmuştur. Karikatür de bu anlamda, özellikle toplumların nabzını tutan, sosyal yaşamın farklı veçhelerinde vuku bulan olayları abartılı bir biçimde yansıtan, görsel malzemeler olarak karşımıza çıkmaktadır. Karikatürün abartılı dili, bu malzemenin mizah, güldürme etkisi olan alan içerisinde kullanılmasına olanak sağlamıştır.

Türkiye'nin tarihsel serüveninde de hem imparatorluk döneminin hem de erken Cumhuriyet döneminin izlerini siyasal ve toplumsal yapıdaki değişimler üzerinden okuyabilmenin en etkin yollarından biri, mizah ve mizah basını çıktıları olarak değerlendirilebilir. Zira mizah, basını olmasa da, insanlık tarihi kadar eski ve köklü bir gelenektir. Matbaadan önce İmparatorluk döneminde daha çok ortaoyunu olarak kendini gösteren mizah; matbaa ile gazete ve dergilerdeki karikatürlere evrilerek, okuma yazma bilmeyenlerin dahi, söz konusu olaylara vakıf olmasını sağlamış ve bir toplu gülme unsuru yaratmıştır. Örneğin, J. Duvignaud'a göre kolektif gülme her yerde patlamaz. "Gülmece yuvaları" denen ayrıcalıklı yerleri vardır. Bunlar da farklı cemaatlerden insanların karşılaşabileceği, toplumsallaşma mecralarından biridir. İmparatorluk döneminde Karagöz ortaoyunun cuma günleri yapılıyor olması bu duruma örnek olarak gösterilmektedir.[1]

Modernleşme ve Türkiye için Batılılaşma meselesi ise, gerek İmparatorluk döneminin sonlarına gerekse de erken Cumhuriyet dönemine dair olsun, Türkiye üzerine yapılmış literatür çalışmalarında geniş yer bulmaktadır. Ancak bu tez çalışması,

[1] J. Davignaud, *Le Propre de l'homme, histoires du comique et de la dérision*, Paris, 1985. Akt: François Georgeon, ***Doğu'da Mizah***, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, Aralık 2000, s. 83.

modernleşme/batılılaşma literatürünün pek de derinlemesine üzerinde durmadığı bir malzeme üzerinden konuya ve konuya dahil olan sürece odaklanmaktadır: İmparatorluğun son dönemlerinde de erken Cumhuriyet döneminde de mizah basınının, modernleşme çabaları üzerinde epeyce durduğu bilinmektedir. Ancak tabii ki yöntem farklılıklarıyla. Buradaki temel ortaklık noktası ise, mizahın toplumdaki dönüşümleri en olağan haliyle ve hatta "çıplak" olarak yansıtıyor olmasıdır. Bu tezin kapsamında böyle bir malzemenin seçilmesindeki neden ise tam da bu noktada yatmaktadır: Yaşanan büyük değişimler neticesinde, söz konusu bu büyük değişimlerin etkisini belki de en fazla yaşayan ve hisseden toplum tabanının yaşadığı dönüşümü ve hissettiği etkiyi, tarihi yazan "galip"lerin dışında, topluma daha yakın olduğunu düşündüğüm bir noktadan yani mizah penceresinden yaşanan dönüşüme ve maruz kalınan etkiye bakmak. Bu anlamda mizahı sadece bir gülme edimi olarak değerlendirmemek gerek. Özellikle karikatürler, ti'ye alma işlevi ile birlikte toplumların sosyal gerçekliklerini yansıtmış, bunu yaparken güldürmenin yanında düşündürmüş ve aynı zamanda çoğunlukla da otorite figürlerine karşı çıkmıştır. Belki de bu yüzden sosyal bilimlerde de mizah başlığı ile ilişkilendirilebilecek farklı başlıkları araştırma konusu yapmıştır. Edebiyat, sosyoloji, iletişim, gazetecilik, tarih gibi farklı disiplinlerde çeşitli mizah içerikli çalışmalar söz konusu olup; bu tip çalışmaların sosyal bilimciye çalışma konularındaki dönüşümü somut olarak analiz etme ve aslında yaşanan sosyal gerçekliği toplumsal tabanla ilişkilendirilerek sergileme şansı yaratmaktadır. Bu çalışma da modernleşme ve toplumsal değişim olgusunu, mizahın geniş kitleler ve onların duyguları ile kurduğu ilişkiyi dikkate alarak izleyecek ve mevcut modernleşme literatürüne farklı bir noktadan katkı sağlayacaktır.[2]

Bu çerçevenin yanı sıra mizah ve karikatürler genellikle iktidarları eleştirmiş ve bu tez kapsamında modernleşme sürecinin toplum üzerindeki yansımalarını göstermiş olsa da; özellikle karikatürler pekala iktidar tarafından da resmi ideolojinin bir aracı haline

[2] "Mizahın sosyal alanda yıkıcı, baş kaldırıcı bir etkisi vardır." Georgeon, ***a.g.e.***, s.89.

gelebilecek şekilde de kullanılmaktadır. Yine bu durumu da incelenen uzun tarihsel süreç içerisinde dönem dönem görme fırsatımız olacaktır.[3]

Tüm bu bağlam doğrultusunda bu tez çalışması kapsamında cevap aradığım soruları şu şekilde toparlamak mümkündür:

-Seçilen uzun tarihsel dönem[4] içerisinde, çeşitli yöntem farklılıkları söz konusu olsa da, devlet eliyle gerçekleştirilen modernleşme çabalarının toplumdaki yansımalarını karikatürlerde görebiliyor muyuz?

-Cumhuriyet dönemi ile birlikte hem devrimler hem de yeni bir ulus kimliği ile yaratılmaya çalışılan imparatorluktan kopuş süreci, İmparatorluk ve Cumhuriyet dönemlerinde kullanılan karikatürlere ait mizah teorilerinde de kendini gösteriyor mu?

-Tüm bu tarihsel sürecin karikatürlerine dair seçilen ortak modernleşme alanı başlıkları siyaset, şehir, eğitim ve kadın olarak belirlenmiş olup; "Kadın" temasında da bir önceki soruda yöneltilen kopuş kendini gösteriyor mu? Yoksa "Kadın" teması her dönemde aynı teorik perspektiften mi karikatürlere yansıyor?

-Karikatürler genel olarak iktidarı eleştirmeye mi yönelik yoksa resmi ideolojinin bir parçası olarak iktidarın kullandığı bir araç mı?

Bu çalışmanın yöntemi görsel bir malzeme olan karikatürlerin içerik analizine dayanmaktadır. Belirlenen tarihsel sürece ait farklı dergilerden seçilen ilgili karikatürlerin içerik analizi yapılmış olup; aynı zamanda farklı tarihsel süreçlerin bu malzeme ile karşılaştırmalı bir perspektifle modernleşme bağlamında incelenmesi sağlanmıştır.

Mizah basını ve karikatür incelemeleri de Türkiye'de yer alan literatüre katkı yapan çalışmalarda, aynı modernleşme meselesi gibi, oldukça yer bulan ve aynı zamanda renkli bir konu olarak değerlendirilebilir. Ancak bu noktada, bakıldığı zaman söz

[3] "Mizah, genellikle iktidarın despotizmine karşı "aşağıdan" bir direniş biçimi, bir muhalefet olarak gözükse de; bu şemayla yetinmek çok basite indirgemeci olur. Çünkü mizah, pekala denetlenebilir, kullanılabilir, ele geçirilebilir ve resmi ideolojinin hizmetine sokulabilir." Georgeon, ***a.g.e.***, s.93.

[4] Bu çalışmada seçilen uzun tarihsel süreç, imparatorluk döneminde modernleşme sürecinin görülebileceği 2. Meşrutiyet dönemi ile başlayarak, ulus-devletleşme sürecine kadar uzanan zaman dilimini kapsamakta ve erken Cumhuriyet dönemiyle birlikte 1938 yılında sonlandırılmaktadır.

konusu bu çalışmaların genellikle belirli mizah dergileri üzerinden gittiği ya da daha sınırlı bir tarihsel süreci kapsadığı kolaylıkla görülebilir.[5] Bu çalışmada ise, seçilen tarihsel süreç karşılaştırma yapabilmeyi mümkün kılabilecek kadar uzun soluklu bir zaman dilimidir. Zira seçilen karikatürler 1908 ile 1938 yılları arasına aittir. Bu anlamda karşılaştırma yapmaya da uygun bir malzeme elde edilebilmiştir. Bunun yanı sıra malzemelerin seçildiği dergiler, bir ya da iki dergi ile sınırlı kalmamıştır. Bu anlamda dönemin hem popüler hem de Batı tipine en yakın olan mizah dergilerinin yanında, karşılaştırmayı daha mümkün hale getirebilmek için geleneksel tipteki ve daha az popüler nitelikteki mizah dergilerinden de faydalanılmıştır.[6] Dergilerdeki karikatürlerin seçilmesi için bu dönem aralığındaki sayıların tüm karikatürleri incelenmiş, sonrasında bağlama uygun karikatürler seçilerek; tarihsel süreç içerisinde ortak konu başlıkları oluşturulmuştur. Yani malzeme toplandıktan sonra ortak konu başlıkları belirlenmiştir.

---

[5] Bedir, Ayşe, "Yakın Dönem Siyasi Tarihinin Karikatür Üzerinden Analizi: Karagöz: 1922-1939", Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı Doktora tezi, 2019. Kayış, Yasin, "Atatürk Döneminde Siyasi Karikatür", Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Doktora Tezi, 2016. Çelik, Özen, Ümit, "II. Dünya Savaşı Yıllarında Türk Gazetelerindeki Karikatürler Üzerinden Türkiye'nin Siyasal ve Sosyal Analizi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Gazetecilik anabilim Dalı Doktora Tezi, Haziran 2022. Yumurtacı, Gülcan, "Toplumsal Eleştirinin Mizahtaki Temsili: Uykusuz Mizah Dergisi Örneği", Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İletişim Tasarımı ve Yönetimi Anabilim dalı, Doktora Tezi, Ekim 2017. Mumcu, Özge, "Hegemony Versus Humour: An Analysis of Turkish Polarized Politics Through Press Portrayals 1947-1960", ODTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı Doktora Tezi, 2020.
Tuğrul, "Erken Cumhuriyet Dönemi Türk Siyasi Karikatüründe Erkeklik: Karikatür Dergisi Örneği: 1936-1948", İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kadın Çalışmaları Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, 2022. Göker, Gamze, "Osmanlı Karikatürlerinde Kadın", KATÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Haziran 2014. Atik, Ayşe, "İkinci Meşrutiyet Dönemi Karikatürlerinde Osmanlı Kurumları, Gündelik Yaşam ve Halk İmgeleri", Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, 2014. Özdiş, Hamdi, "Tanzimat Devri Mizah Gazetelerinde Batılılaşma ve Toplumsal-Siyasal Eleştiri: *Diyojen* ve *Çaylak* Üzerinde Bir Araştırma" Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, 2004. Şengül, Taylan, "Türkiye'de İslami Mizah, İktidar ve Hegemonya: *Cafcaf* ve *Hacamat* Dergileri", Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, 2018. Gürgen, Murat, "Mizah Dergilerinin Kültürel İktidar Mücadelesindeki Yeri: Hacamat Dergisi Örneği", İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, 2019.

[6] Bu ayrım imparatorluk dönemi mizah dergileri için yapılmıştır. Şöyle ki, 2. Meşrutiyet dönemi mizah dergilerinin geleneksel ve Batılı şeklinde sınıflandırılması Turgut Çeviker'e ait bir tasniftir. Burada gelenekselden kasıt, Tanzimat dönemindeki mizah dergiciliği modelinin uygulanması olup; Batılı dergilerle kasıt ise, yine şeklen Batılı anlamda karikatür ve dergi kullanımı yönündedir. Detaylı bilgi için Turgut Çeviker, **Gelişim Sürecinde Türk Karikatürü- I Tanzimat ve İstibdat Dönemi (1867-1878/ 1878-1908)**, İstanbul, Adam Yayınları, Eylül 1986, s.17-20.

Tüm bunların dışında hem seçilen dönemin uzunluğu hem de teorik altyapıdaki farklılaşmanın tespiti ve bu tespitin karikatürler üzerinden ispat çabası da çalışmanın özgünlüğü arasında değerlendirilebilir. Tam bu noktada, söz konusu çalışmanın bir başka çalışmadan referans ile üzerinde durduğu "modernleşme, geç kalmışlık ve aciliyet" üçgeni üzerinden seçilen tarihsel süreç içinde ve karikatür malzemelerinde yapılan karşılaştırma, yine diğer çalışmalara göre, söz konusu çalışmanın özgünlüğünü ortaya koymaktadır.[7]

Bu çalışmada seçilen malzemeler, dönemin mizah basınındaki önemli çıktılardan elde edilmiştir. Bu anlamda *Karagöz* gibi geleneksel karikatür dergilerinin yanı sıra; *Cem*, *Kalem* gibi Batılı mizah geleneğini sürdüren dergilerdeki karikatürlerden de faydalanılmıştır. Türkiye'de karikatür ve mizah literatürüne çok önemli katkılar sağlamış Turgut Çeviker'in çalışmaları, malzemelerin seçiminde de yol gösterici nitelikte olmuştur. Zira bu çalışmada, Çeviker'in kendi çalışmalarında kullandığı karikatürlere de yer verilmiş olup, bu karikatürler birincil kaynağından elde edilmiştir. Bunun yanı sıra Turgut Çeviker'in kendi çalışmalarında yer vermediği malzemeler de kullanılmış olup; niteliksel olarak çalışmada diğer karikatürlerden daha fazla sayıda yer almaktadır. Böylelikle aslında Çeviker'in yol göstericiliği altında, onun çalışmalarını ve argümanlarını destekleyebilecek ya da bu açıdan faydalanılabilecek malzemeler elde edilebildiyse de; konu kapsamı itibariyle kendi çalışmalarında yer almayan ve belki de farklı argümanlar geliştirilebilmesine yardımcı olan malzemeler de kullanılmıştır. Zira çalışmanın kapsamı dahilinde, hem bir tarihsel sürecin hem de bu tarihsel sürece dair literatür kullanımının değişimindeki karşılaştırma söz konusudur.

Tezin bölümleri, genel literatür taramasının ardından incelenen tarihsel süreçlere göre bölümlenmiştir. Söz konusu bu tarihsel süreçlerde de karşılaştırma imkânının sağlıklı yürütülebilmesi ve genel olarak modernleşme literatüründe bu şekilde kullanılması açısından ortak temalar seçilmiştir. Bu temalar: Şehir, siyaset, eğitim ve kadın olarak belirlenmiştir. Osmanlı'da başlayan modernleşme çabaları ve Cumhuriyet Türkiyesi üzerinden devamında, tezin kapsamı dahilinde sıklıkla üzerinde durulduğu gibi,

[7] Halis Çetin, "Gelenek ve Değişim Arasında Kriz: Türk Modernleşmesi", **Doğu Batı, Modernliğin Gölgesinde: Gelenek**, Ankara, Doğu Batı Yayınları, 2003, s.11-40.

niteliksel değişimler söz konusu olmuştur. Bu niteliksel değişimlerin ya da değişim gibi görünen şeylerin rahatlıkla görülebileceği ve ayırt edilebileceği alanlar, seçilen temalarda karşımıza çıkmaktadır. Tabii ki bu durum sadece niteliksel modernleşmenin bir ürünü ya da sonucu olarak değerlendirilmemelidir. Çünkü özellikle, modernleşme sürecinin gerek imparatorluk gerekse de ulus-devletleşme sürecinde yukarıdan aşağıya bir dönüşüm modeli şeklinde gerçekleştiği düşünülürse; bu değişime karşı yapılan eleştiri ve muhalefetin hemen her alanda olduğu gibi özellikle basında da çeşitli baskı ve yaptırımlarla karşımıza çıktığı bilinmektedir. Bu durumun İmparatorluk ve erken Cumhuriyet yansımaları da yine özellikle mizah basınında sansür şeklinde kendini göstermiştir.[8] Tam da bu nedenle, modernleşmeyi siyasi bağlamda eleştirebilmek tehlikeli bir durum haline geldiğinden; karikatüristler özellikle dolaylı bir yol seçerek şehir ve belediyecilik gibi konular üzerinden söylemek istediklerini aktarmaya çalışmışlardır. Bu açıdan da bir yandan modernleşme çabalarının olumsuz etkilerini de aslında eleştirmişlerdir. Bu durum özellikle imparatorluğu kurtarma girişimi ile başlayan 2. Meşrutiyet'teki ideolojik çatışmalarda, nasıl modern olunacağına dair tartışmalarda da kendini göstermektedir.

Söz konusu temalar içinde yer alan siyaset teması, seçilen dönemlerin konjonktürü itibariyle farklılık göstermektedir.[9] Örneğin Meşrutiyet'te yeni tecrübe edilen hürriyet coşkusu, sevinci ve bunun etkileri üzerine bir ağırlık hakim iken; Mütareke dönemi savaş konjonktürünü içerdiğinden siyaset teması da bu doğrultuda şekillenmiştir. Bunun yanı sıra savaşın getirmiş olduğu toplumsal sıkıntılar, diğer bölümlerden farklı olarak yine konjonktürel bir tema olarak kendini göstermektedir. Erken Cumhuriyet'te ise, siyaset temasında yeni devletin kurulması, ideolojisi ve elbette ki lider kültü karşımıza çıkmaktadır. Siyaset temasındaki söz konusu bu farklılaşmaların dışında, eğitim, şehir ve özellikle kadın teması modernleşme izdüşümlerinin rahatlıkla okunabileceği temalar olarak ele alınmıştır. Bu noktada yine eğitim meselesi Mütareke

[8] H. Nedim Şahhüseyinoğlu, ***Dünden Bugüne Düşünceye ve Basına Sansür***, Ürün Yayınları, Ankara, 2015, s.27-70.

[9] Seçilen temalarla ilgili mevcut literatürdeki çalışmalar: Aksan, Güneş Ekin, "Şehre Entegrasyon Biçimlerinin Karikatürdeki Temsili", Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 2011. Yaprak Zihnioğlu, ***Kadınsız İnkılap,*** İstanbul, Metis Yayınları, Ocak 2016. Georgeon, François, ***Doğu'da Mizah***, İstanbul YKY, Aralık 2000.

dönemindeki olağanüstü durum nedeniyle gündeme gelmemiştir. Onun dışında eğitimde de modernleşme girişimlerinin çok ciddi yansımaları görülmektedir.

Kadın teması ise, diğer temalara nazaran çalışmada daha detaylı olarak ele alınmaya çalışılmıştır. Zira kadın meselesi halihazırda Türkiye'deki çalışmalarda detaylı bir şekilde yer almaya devam ederken; coğrafyanın tarihsel serüveninde de birçok konuya dahil olmuştur. Modernleşme de bunlardan biri haline gelmiştir. Zira savaş konjonktürünün dahil olduğu ve birçok şeyi etkilediği Mütareke döneminde dahi, kadın temasında fazla değişiklik olmadığı görülmektedir. Kadına, kadın bedenine ve kadın kimliğine bakış "coğrafya kaderdir" sözünün bir nevi Türkiye'de vücut bulmuş hali gibi değerlendirilebilir. Söz konusu modernleşme çabalarında da kadının öncelikle hane içi kimliğindeki dönüşüm ya da dönüşüm çabası, siyaseten var olma hali ve çabası, devlet toprağıyla ve hatta Misak-ı Milli sınırlarıyla özdeşleştirilmesi ve en nihayetinde kadın bedeni üzerinden tüketim ve değişen moda kültürü vurgusu ön plana çıkmaktadır. Tam da bu noktada çalışmanın vurguladığı temel noktalardan biri buraya değinmektedir: Tarihsel süreç içerisinde tüm modernleşme çabaları ve literatüründe karşılaştırılabilecek nitelikte değişimler ve hatta belki gelişimler söz konusu olsa da; konu kadın olunca genel olarak sürecin aynı şekilde kaldığı görülmektedir. Bu da aslında kadın meselesinde halihazırda çözülemeyen birçok şeyin temelini göstermektedir. Sıralanmış olan tüm bu nedenlerden dolayı, hem tarihsel süreç bağlamında hem de literatür karşılaştırmasında kadın teması üzerinde daha detaylı bir şekilde durulmuştur.

Tezin genel çerçevesi dikkate alınarak tezin bölümleri şu şekilde oluşturulmuştur: İlk bölümde mizah, kavramsal olarak ele alınmış olup; siyasal düşünce tarihinde önemli mizah teorisyenlerine yer verildikten sonra sosyolojik olarak mizahın teorik açılımlarına yer verilmiştir. Daha sonra ilk bölümün sonunda, mizah tarihçiliğine ve tezin asıl malzemesini oluşturan politik mizah kavramına yer verilmiştir. İlk bölümde aynı zamanda, yer verilen teorik altyapının da ele alınan tarihsel süreç içinde nasıl bir değişim gösterdiğine ve bu değişimin modernleşme meselesi ile ilişkisine yer verilmiştir.

İkinci bölümde, modernleşme tartışmalarına genel hatları itibariyle yer verilmiş olup, ele alınan tarihsel sürece dair modernleşme kavramının değişimi ya da dönüşümü ya da varsa benzeşmeleri ele alınmaya çalışılmıştır. Bundan sonraki bölümlerde ise tarihsel sürece ve karşılaştırmalarına yer verilmeye başlanmıştır.

Üçüncü bölüm, ele alınan ilk dönem olan 2. Meşrutiyet ile başlamaktadır. Öncelikle 2. Meşrutiyet dönemine dair tarihsel arka plana ve malzemelerde karşılığını bulacağı düşünülen önemli olaylara ve malzemeleri değerlendirirken döneme dair bütünlük oluşturacağı düşünülen olgulara yer verilmiştir. Devamında 2. Meşrutiyet dönemi karikatür incelemelerine ve belirlenen temalar üzerinden gruplandırılan karikatürlere yer verilmiştir.

Dördüncü bölümde, İmparatorluktan yeni bir devlete geçiş dönemi olarak nitelendirilebilen Mütareke dönemi ele alınmıştır. Burada da öncelikle Mütareke döneminin tarihsel arka planına ve yine karikatürlerin değerlendirilmesinde bütünlük sağlayacağı düşünülen önemli olgulara yer verilmiştir. Sonrasında Mütareke dönemi karikatür incelemeleri ele alınmıştır. Bu incelemeler yine belirlenen temalar üzerinden gruplandırılarak değerlendirilmiştir. Ancak daha önce de üzerinde durulduğu gibi, tarihsel dönemlerde ve özellikle de Mütareke döneminde, konjonktür farklarından doğan farklı temalar yer almaktadır. Mütareke döneminde özelikle "toplumsal sorunlar" başlığında ve kadın temasında bu farklılıklar görülmektedir. Aynı zamanda bu dönemde yine konjonktür itibariyle eğitim temasına yer verilememiştir.

Beşinci ve son bölümde ise, incelenen son tarihsel dönem olan erken Cumhuriyet dönemine yer verilmiştir. Bu bölümde yine diğer bölümlerde olduğu gibi, tarihsel arka plana ve değerlendirme açısından temel teşkil etmesi için önemli olgulara yer verilmiştir. Sonrasında ise dönemin karikatür incelemeleri ele alınmıştır. Bu bölümde genel olarak seçilen temaların ortaklığı yine dikkati çekerken; her dönemde olduğu gibi konjonktürel farklılıklar da önemli görülmektedir. Zira bu dönemde de var edilmeye çalışılan yeni devletin kapsadıkları ya da dışarıda bıraktıkları; geçmişle hesaplaşması ve aslında büyük ölçüde geleneğini devam ettirdiği köklerinden kopuş çabası ve bu anlamda yarattığı ikilikler ile dönemin en önemli vurgularından olan "lider kültü" diğer temaların yanında meydana gelen farklılaşmalar olarak karşımıza

çıkmaktadır. Bu noktada bölüm için seçilen malzeme örneklerine tarihsel olarak 1938 yılı ortalarında son verilmiştir. Zira Mustafa Kemal'in vefatı ve sonrasında 2. Dünya Savaşı gibi önemli olaylar konunun kapsamı dışına girmekte ve fakat karikatür malzemelerinde de önemli yer işgal etmektedir. Bu açıdan beşinci bölüm, pratik olarak bu tarihte sonlandırılmıştır.

Bu çalışmada gülmeye ve mizaha dair farklı teori ve bakış açıları çerçevesinde Osmanlı-Türk modernleşmesinin politik karikatürlerdeki izdüşümleri dönemsel olarak değerlendirilecektir.

Çalışmanın temel savı, İmparatorluk dönemini kapsayan 2. Meşrutiyet ve Mütareke dönemlerinde gerçekleşen modernleşme çabalarının, karikatürlerde Uyuşmazlık Teorisi dahilinde yer bulduğu ve bu teori ile Osmanlı modernleşmesine atfedilen "aciliyetin geç kalmışlığı" sendromunun birbirini tamamladığı ancak devletin yapısının değişmesi ve yeni bir devletin ortaya çıkması ile birlikte süregelen Osmanlı'dan kopuş çabalarının karikatürlerde de yer bulduğu üzerinedir.

Erken Cumhuriyet döneminde gerçekleşen modernleşme çabalarının ise, Üstünlük Teorisi çerçevesinde yer bulduğu ve bunun da Osmanlı'dan kopuş çabalarına ve dolayısıyla da Cumhuriyet modernleşmesine atfedilen "geç kalmışlığın aciliyeti" sendromuna destek verdiği malzeme üzerinden de desteklenmeye çalışılmıştır.

Zira görüleceği üzere, erken Cumhuriyet dönemi karikatürlerindeki Üstünlük Teorisi yaklaşımı, geçmiş ile kıyaslama yapılarak ortaya çıktığından tam da içeriğe uygun bir şekilde kullanılmıştır.

Bu noktada çalışmanın bölümlerinde yer alan kadın temalarında ise, dönemsel olarak böyle bir ayrım yapılmadığı, hem İmparatorluk hem de erken Cumhuriyet dönemlerindeki kadının yer bulduğu karikatürlerde Uyuşmazlık Teorisi kullanıldığı iddia edilmektedir.

BİRİNCİ BÖLÜM

1.MİZAH KAVRAMI VE ELE ALINIŞI

Mizah, kavramsal olarak içinde keyif verici, mutlu eden anlamlarını barındırmaktadır. Zira mizah, mizaha dair ya da mizahi olan hemen her şey, çoğunlukla ironik olsa da, gülme edimini de beraberinde getirmektedir. Mizahtan beklenen gülme eylemi sadece popüler kültüre ait olmayıp, farklı alanlarda da üzerinde çalışılmıştır. Bu nedenle tarih boyunca ki bu tarih Antik Yunan'a kadar uzanmaktadır; kadim filozof ve teorisyenler, gülme ediminin teorileri üzerine çalışmışlardır. 19. yüzyıl düşünürlerinden Alexander Herzen'in "Gülmenin tarihini yazmak çok ilginç olurdu" biçimindeki ifadesine "Gülmenin tarihi asla yazılamaz. Buna karşılık gülmeye yönelik tutumlar yazılabilir" şeklinde karşılık veren Bary Sanders, önemli bir noktayı vurgulamaktadır: "*Bir kahkahanın ne kadar kibirli olabileceğini bir getirin aklınıza. Tek söz söylemeden bir kahkaha en büyük zorbanın tehditlerinde gedik açabilir ya da en can sıkıcı kimseleri yola getirebilir*".[10] Sanders çalışmasında gülmenin tarihsel serüveni üzerinde de durmaktadır. Buna göre, gerek Antikçağ'da gerekse de Hıristiyanlık öğretilerinde neşeli bir gülüş Tanrı'nın hediyesi olarak yeryüzüne inmiştir. Burada dikkati çeken önemli bir ayrım Antik Yunan'da, kadın artık gülmeyi aktaran kişi konumundan espriye indirgenmiş, yani gülme erkeklerin eline geçmişken; Eski Ahit'te yani Yahudi dünyasında kadınlar, gülmeyle ilgili başat bir rol üstlenmiştir. Sanders'a göre, gülme edimini bastırmak imkânsızdır. Gülme, bastırılmaya ya da kısıtlanmaya çalışıldığında ise, hidrolik yasalarına uyarak, bastırıldığından daha zayıf olan bir noktadan daha büyük bir şiddetle dışarı çıkmaktadır. Çeşitli nedenlerden ötürü de bu patlamaların en etkileyicileri, halk kutlamalarının önderleri kadınlar olduğunda meydana gelmektedir.[11]

Kadim Yunan halkı, ki modern gülme tarihini başlattıkları üzerinde durulmaktadır, Homeros'tan beri gerçek ve neşe dolu gülme hali için *gelao* ve *gelos* sözcüklerini

[10] Barry Sanders, ***Kahkahanın Zaferi: Yıkıcı Bir Tarih Olarak Gülme***, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2019, s.33.
[11] Sanders, ***a.g.e.,*** s.83.

kullanmışlardır.[12] Ancak tarihsel olarak neşeli gülme ile aşağılayıcı gülme ayrımı birbirinden ayrılmaktadır. Hatta Homeros'un aşağılayıcı gülme için başka bir kavram kullandığı da belirtilmektedir. Bu durum tarihsel süreç boyunca değişmemiştir. Zira gülme edimi ikili yapısını kaybetmemiş hem şeytani hem meleksi yönlerle, hem olumlu hem olumsuz ile bağlantılı görülmüştür. Sanders'a göre:

"Neşeli gülme Tanrısaldır ve insanlara insan niteliğini veren şeydir ama saldırgan gülmenin gücü- ya da ilginçliği- yoktur onda. İnsanlar neşeli gülmeyi fazlasıyla olağan bir şey olarak görürler. Hiçbir yetkili ondan yarar sağlayamaz. Ama alaycı gülme nükleer güce benzer: Felsefeciler onun ahlaki gizlerini açığa çıkaracaklar; hatipler onun patlayıcı gücünün nasıl dizginleneceğini açıklayacaklar; politikacılar onun kullanımını barışçıl, düzeni sağlayıcı amaçlarla yasanın denetimi altına alacaklardır."[13]

Her ne kadar gülmenin kontrolü güç olsa da özellikle Ortaçağ ile mizahın boyun eğmeyen tavrı oldukça büyümüş ve artık saldırgan espri halini almıştır. Rönesans ile birlikte bu saldırgan espriden saray, kamusal bir cezalandırma yöntemi olarak faydalanmıştır. İlk Hıristiyan yazarlar gülmeye kötü gözle bakmışlardır. Antikçağ'da Yunanlar, gülmeyi ehlileştirerek, yönlendirmeye ve onu yararlı bir şekilde kullanmaya çalışmışlardır. Ancak Ortaçağ'da kilise gülmeyi tamamen ortadan kaldırmaya çalışmıştır.

İslam'da mizah meselesinde ise Müslüman mizahına dair en eski malzeme doğrudan zamanımıza kadar korunamadığından ve birçok malzemeyi korumuş olan sonraki yazarlar, hiçbir tarihsel bakış açısıyla ilgilenmediklerinden, tarihsel bir analiz için uygun görülmemektedirler.[14] Arap edebiyatında büyük oranda şaka ve fıkralar mevcuttur ve bunların çoğu anonimdir. Bunlar kurnaz veya yarım akıllı Bedeviler, karılar ve kocalar, yargıçlar, farklı meslek üyeleri, zanaat ve yaş gruplarına ait üyeler gibi ana figürlere mal edilmişlerdir. Rosetnhal'a göre, İslamın öteki dünyacılığı, mizahtan alınan gerçek zevki ve onun edebi beğenisini fazla etkilememiştir. Bütün ciddiyetine ve ilerdeki kıyameti haber vermesine rağmen Hz. Muhammed'in

[12] Sanders, ***a.g.e.,*** s.94.
[13] Sanders, ***a.g.e.,*** s.107.
[14] Franz Rosenthal, ***Erken İslam'da Mizah***, İstanbul, İris Yayınları, 1997, s.6

kendisinin çok neşeli bir mizaca sahip olduğu yüzyıllar boyunca onun takipçileri esprilere ve şaka oyunlarına büyük bir ilgi duymuşlardır.[15]

Bunların yanında gülmeyi tanımlayan erken Ortaçağ Müslüman bilginleri de mevcuttur. Örneğin 9. yüzyılda, Arapça ve Süryanca yazan Hıristiyan bilgini Urfalı Eyyüb, gülmeyi tartışmıştır. Bir sonraki kuşakta Ali bin Rabban et-Taberi, tıp ansiklopedisi *Firdevs el-Hikme*'de gülmeyi ele almıştır.[16] Yine 9. yüzyılın ikinci yarısında yaşamış İshak bin İmran ise, aşırı gülmeyi bir delilik belirtisi olarak ele almıştır. Söz konusu bu bilginlerin tanımlamalarında, Yunan filozoflarına sıkça atıf yaptıkları da dikkati çekmektedir.

Tüm bu kadim çalışmaları temel alan çağdaş tartışmalara bakıldığında; gülme aslında insanın bebeklik döneminden başlayan ve aslında herhangi bir teoriye dayanmayan bir eylem olduğundan, tüm bu kadim gülme teorilerinin aslında mizah teorileri olduğu yönünde yaklaşımlar da göze çarpmaktadır. Bu nedenle söz konusu bu çalışmada da bahsi geçen kadim teoriler aslında mizah teorileri olarak ele alınmaktadır. John Morreall'ın editörlüğünü yaptığı konuyla ilgili çalışmada Michael Clark'ın yöntemini anlatan makale, söz konusu bu bakış açısına kaynak sağlamaktadır.[17] Zira Clark, literatürdeki kadim teorileri gülme teorisi değil, mizah teorisi olarak ele almaktadır.

Morreall'a göre ise konuya başka bir noktadan bakmak ve gülme, eğlence ve mizah arasında ayrım yapmak gereklidir. Yukarıdaki bakış açısının tersine, buradaki en büyük tehlikenin gülme teorilerinin mizah teorileri olarak ele alınması olduğu vurgulanıyor. Örneğin Kant ve Schopenhauer'in, Uyuşmazlık Teorilerini mizah teorileri olarak sunmayı umdukları zaman dahi genellikle gülme teorisi olarak sundukları üzerine durulmaktadır. Burada Morreall, "Mizah nedir?, Gülme nedir?" ve "Mizah ile gülme arasındaki ilişki nedir?" sorularını temel sorular olarak değerlendirmekte ve bu sorulara cevap verirken, 3 geleneksel teorinin varlığından söz etmektedir: Üstünlük teorisi, Uyuşmazlık teorisi ve Rahatlama teorisi. Ancak bunları değerlendirirken Morreall, bunların hiçbirinin gülmenin tüm durumlarını

[15] Rosenthal***, a.g.e.,*** s.7.
[16] Rosenthal***, a.g.e.,*** s.210.
[17] John Morreall, "Contemporary Theories of Laughter and Humor", **The Philosophy of Laughter and Humor,** State University of New York Press, 1987, s.139.

açıklayamadığını belirterek; kendisi tüm gülme durumları için ayrıca bir teori geliştirdiğini belirtmektedir.

Geleneksel teorilere dönecek olursak; Platon, Aristo ve Hobbes tarafından düzenlenen Üstünlük Teorisi'ne göre, diğer insanlar karşısındaki üstünlük hissimizden dolayı güleriz. Bu teori, mizah ve gülmenin tüm çeşitlerini kapsıyor gibi görünse de karşı örneklerinin de çok olduğu belirtilmektedir.

Herbert Spencer ve sonrasında da Freud tarafından geliştirilen Rahatlama Teorisi'ne göre ise, gergin enerjinin açığa çıkması ile beraber gülmeye fizyolojik bir tepki verilir. Ancak bazı araştırmacılara göre hem Üstünlük hem de Rahatlama teorisi, mizahın temelini yakalayabilmek adına yetersiz kalmaktadır çünkü ikisi de eğlenen insanı eğlendiren şeyin ne olduğu yerine, kişinin tesadüfi çıkarına odaklanmaktadır.

Uyuşmazlık Teorisi ise felsefi mizah teorilerinden en ünlü olanıdır ve diğer iki teoriye göre mizahı açıklamakta daha anlamlıdır çünkü eğlencenin formel objesini tanımlamaya çalışmaktadır. Uyuşmazlık teorisi, bir şeyi eğlenceli bulmamız için neyin olması gerektiğini söylemeye çalışmaktadır. Kant, Schopenhauer ve Kierkegaard tarafından geliştirilen bu teori, eğlencenin formel objesini uyuşmazlık olarak nitelendirmektedir. Yani bizi güldüren şey, umduğumuz belirli koşullar ile örtüşmeyen bazı algı ya da düşünce objeleridir. Uyuşmazlık teorisi, çerçevesinden bakıldığında karikatürlerdeki mizah, hükümetlerin sıklıkla cevap verdiği ya da bazen sadece fark ettikleri bir "şiddetsiz direniş" stratejisi olarak görülebilir.[18] Mizahın üstünlük teorisi ise, politik liderlerin propagandaları ile gerçek davranışları arasındaki uyuşmazlıkların tasviri olarak da tanımlanabilmektedir.[19] Hatta söz konusu güncel çalışmalar, uluslararası ilişkiler literatüründe de mizah teorilerinin önemini ve etkisini belirtmektedir. Zira mizah çalışmalarında görüldüğü üzere, devletlerin kimliklerinin

[18] Bu anlamda kendi tarihimizdeki kırsal bölge ve kent insanlarının Tek Parti dönemindeki protesto ve direnişleri ile siyasal katılımları arasındaki ilişkinin ortaya konulduğu çalışmalara bakılabilir. Murat Metinsoy, ***Everyday Politics of Ordinary People: Public, Opinion, Dissent and Resistance in Early Republican Turkey (1925-1939),*** Boğaziçi Üniversitesi Doktora Tezi, 2010, s.92.

[19]Muireann Prendergast,"Political cartoons as carnivalesque: a multimodal discourse analysis of Argentina's Humor Registrado magazine", Social Semiotics, 2017, s.23.

uluslararası ilişkilerde yanlış tanınmasıyla baş etmeleri mizahtaki Üstünlük ve Rahatlama teorileri üzerinden gerçekleşmektedir.[20]

1.1.Siyasal Düşünce Tarihinde Mizah

1.1.1. Klasik Dönem Teorisyenleri

Kadim teorileri, teorisyenleri üzerinden kısaca detaylandırmak gerekirse[21]: Öncelikle, diğer birçok konu gibi, mizah ve gülme konusundaki Batı düşüncesinin de Platon ile başladığını belirtmekte fayda vardır. Platon'a göre neye güldüğümüz kötü bir alışkanlıktır, göreceli olarak güçsüz insanlara karşı bir görmezden gelmedir. Bu tip insanlara karşı yaşanan eğlence, bir tür kötülüktür ve bu bizi eğlenmeye karşı temkinli yapmalıdır ama neticede eğlenme kendi üzerimizdeki rasyonel kontrolü kaybetmeye meyilli olduğumuz duygusal bir durumdur. Platon'a göre gülme, kaçınılması gereken bir şeydir.

Aristoteles ise, Platon'a göre, gülmeyi daha fazla korumaktadır.[22] Aristo, Platon'a gülmenin yapısı gereği alaylı olduğu konusunda katılmaktadır ve biri tarafından eğlendirildiğimizde o kişiyi bir şekilde aşağı görüyoruzdur. Aynı zamanda bir kişinin eksikliklerini komik bulduğumuzda, onları göreceli olarak küçük boyutta değerlendirmeliyiz; aksi halde bu eksiklikler bizi rahatsız eder. Aslında Aristo gülmeye karşı kötücül bir tavrı olan yaklaşımda, gülmenin sadece insan eksiklerine değil, birçok çeşitte uyuşmazlığa bir reaksiyon olduğunu ifade eden Uyuşmazlık Teorisi'ni üstü kapalı olarak işaret etmiştir.

Kadim dönem filozoflarından Cicero ise, büyük çoğunlukla Aristo'nun söylediklerini takip etmiştir. Ancak hakkında konuşulan mizah ile kullanılan dilden doğan mizah arasında yaptığı ayrım, teorik önemi olan bir ayrım olarak literatüre katkı sağlamıştır.

[20] Rebecca Adler Nissen, Alexei Tsinovoi, "International misrecognition:The politics of humour and national identity in Israel's public diplomacy", European journal of international relations, 2019, s.48.
[21] Morreall, ***a.g.e.,*** s.14
[22] Sanders, ***a.g.e.,*** s.130.

Bu ayrım bugün, eğlenceli şeyler söyleyen komedyen ile şeylerin eğlenceli olduğunu söyleyen komik arasındaki ayrıma benzetilmektedir.

Modern dönem filozoflarından Thomas Hobbes, Platon ve Aristo tarafından başlangıcı sağlanan Üstünlük Teorisi'ne güçlü bir form yaratmıştır ve kadim geleneği bir nevi sağlamlaştırmıştır. Hobbes'a göre insanlar güç ve gücün getirebilecekleri için diğerleriyle mutlak bir mücadele içindedirler. Bu mücadele içerisinde "yarıştığımız" kişilerin başarısızlıkları bizim başarımıza eş değerdedir. Dolayısıyla ya diğerlerinden daha iyi olduğumuza ya da diğerlerinin bizden daha kötü olduğuna dair işaretler ararız. Gülme de bir başkasına karşı, herhangi bir şekilde üstünlüğümüzü fark ettiğimizde gelen ani zafer duygusunun ifadesidir.

Devam eden tartışmalarda Francis Hutcheson, Hobbes'un teorisine yaklaşık bir yüzyıl sonra bir eleştiri yayımlamıştır. İlk çalışmasında Hutcheson, üstünlük hissi ile gülme ya da eğlenme hali arasında gerekli olan bir ilişki olmadığını göstermek için birçok karşıt örnek kullanmıştır. Yani üstünlük hissine sahip olmak gülme ya da eğlenme hali için ne gerekli ne de yeterli bir koşuldur. Hutcheson, Uyuşmazlık Teorisi'nin başlangıcına sahiptir.

Immanuel Kant ise, çalışmasında mizahın genel bir teorisi olarak ele alınan, şakanın teorisini ortaya koymuştur. Eğlencenin mental yönü yerine fiziksel yönüne odaklanmasına rağmen, ortaya koyduğu şey bir çeşit Uyuşmazlık Teorisi olarak değerlendirilmektedir. Kant'a göre, mizahtan aldığımız haz, güzellikten ya da manevi iyi halimizden aldığımız haz kadar büyük değildir. Kant'a göre, bir fıkrayı dinlerken dönüşeceği şekle dair bir beklentimiz oluşur. Sonra fıkranın esprili son cümlesinde beklentimiz kaybolur gider. Bu ani mental hareket, bizde yer alan neden algısından dolayı eğlenceli olmamıştır; zira bilmeye dair arzumuza ket vurulmuştur. Mizahta tecrübe ettiğimiz uyuşmazlık, bedende bütün bir şok etkisi yaratır.

Kant gibi, Schopenhauer de mizahta Uyuşmazlık Teorisi'ni açıklamıştır. Ancak Kant, mizahın doğasını beklentinin uçup gitmesine bağlarken; Schopenhauer bunu, şeylere ait duyusal bilgilerimiz ile bu aynı şeylere ait soyut bilgilerimiz arasındaki bir yanlış eşleştirme olarak görmektedir. Schopenhauer, duyularımızla algıladığımız şeylerin birçok karakteristiğe sahip kişisel şeyler olduğunu söylemektedir. Ancak duyusal

algılarımızı soyut bilgilerimize göre organize edersek; kişisel şeylerin sadece birkaç karakteristik özelliğine odaklanırız ve bu yüzden birbirinden farklı şeyleri aynı grup altında toplar ve oldukça farklı şeyleri aynı kelimelerle isimlendiririz. Aynı şeye ait olması beklenen algı ve konsept arasındaki bir çatışma tarafından "vurulduğumuzda", mizah doğar. Schopenhauer'in mizah tartışması, soyut rasyonel bilgiye karşı olumsuz bir tavırdır.

Soren Kierkegaard mizah teorisyenleri içinde önemli bir referanstır.[23] Kendisi birtakım açıklayıcı örneklerle, Uyuşmazlık Teorisi'nin başka bir versiyonunu sunmuştur. Mizahı, "komik" terimi yönünden analiz etmiş ve komikteki ana elementi çelişki olarak belirlemiştir. Kierkegaard'ın burada, çelişki ile uyuşmazlık kavramını kast ettiği üzerinde durulmaktadır. Kendisi, mizah ve yakın ilişkide olduğu ironiyi, varoluşun üç alanı (estetik alan, etik alan ve dinsel alan) ile olan ilişkileri üzerinden incelemiştir. Ona göre ironi, estetik ve etik alan arasındaki sınırı belirlerken; mizah ise etik ve dinsel alan arasındaki sınırı belirlemektedir. Kierkegaard aynı zamanda, dini bir yaşamsal bakış açısıyla mizah anlayışı arasında güçlü bir bağ olduğunu görmektedir.

Felsefe çalışmalarıyla Herbert Spencer, 19. yüzyıl biliminde, özellikle biyoloji alanında oldukça etkili olmuştur. Felsefi düşünceye bilimsel metod katmaya çalışmıştır. Spencer, gülme fenomenine baktığında bedenlerimizde oluşan ve kas hareketiyle bir rahatlama gerektiren gergin enerjinin, "su bazlı" (hydraulic) teorisinden etkilenmiştir. Spencer'a göre gülme, bu tip bir rahatlamanın özelleşmiş bir kanalıdır.

Sigmund Freud'un gülme ve mizah teorisi, 19. yüzyılda popüler olan fizik enerjisinin "hidrolik" teorisine dayanmıştır. Spencer gibi Freud da gülme eylemini fizik ve gergin enerji için bir çıkış yolu olarak görmüştür ve teorisi Rahatlama Teorisi olarak sınıflandırılmıştır. Ancak Freud'un teorisi önceki Rahatlama Teorilerinden daha karmaşıktır. Freud gülme durumlarını üç tipe ayırmıştır: Şaka ya da nükte, komik ve mizah. Bunların her birinde belirli bir göreve davet edilen ancak sonrasında bu amaç için ihtiyaç duyulmadığı görülen, birikmiş fiziksel enerji vardır. Şakada, biriken enerji düşmanlık, cinsel hisler ya da düşünceleri baskılamak için kullanılmaktadır. Şaka,

[23] Morreall, ***a.g.e.,*** s.25.

yasak his ve düşünceler için güvenli bir alan oluşturur ve bu yasakları ifade ettiğimiz zaman baskının yarattığı enerji, gülmede açığa çıkar. Mizahta enerji, duyguların enerjisi olarak birikmektedir. Freud'a göre, kendimizi kötü bir duygu için hazırlarız ama sonra endişeli olmamamız gerektiğini anlarız ve o duygu için davet edilen enerji bir anda gereksiz hale gelerek, gülme eyleminde tahliye olmak için hazır hale gelmiş olur. Freud'un kullandığı mizah kavramı, şaka ve komiği de içeren çağdaş anlamlarına göre elbette daha dardır.

Henri Bergson da gülme teorisyenleri içinde önemli referanslardan bir tanesi olmakla birlikte; Bergson'ın teorisi Üstünlük teorileri geleneğine dayanmaktadır. Ancak o, birçok Üstünlük teorisyeninin yaptığı gibi eğlenmeye bir duygu muamelesi yapmaz. Üstünlük Teorisi'ne katkısı, alayın objesi, bakış açısı ve gülmenin sosyal fonksiyonudur.

1.1.2.Çağdaş Dönem Teorisyenleri

Bunun yanında çağdaş teoriler ve teorisyenleri ise şu şekilde detaylandırılabilir[24]: Öncelikle John Morreall, gülme üzerine olan üç geleneksel teoriyi de incelemiş ve bunlardan hiçbirinin tüm gülme çeşitlerini açıklayamadığını ortaya koymuştur. Ancak bu üç teorinin paylaştığı argümanlar üzerinden yeni bir formül geliştirmiştir. Buna göre gülme, keyifli, ani bir psikolojik değişim sonucu oluşmaktadır. Morreall'a göre, gülme eylemimiz dışında genel olarak hiçbir şeye sahip olmadığı düşünülen o kadar farklı durumlara gülüyoruz ki; bu nedenle bu durum kapsayıcı bir gülme teorisi üretilebilmesi yönündeki en büyük zorluk olabiliyor. Burada Morreall gülme teorilerini incelerken; geleneksel teorilerin mizahi olmayan gülme çeşitlerini, 5 aylık bebeğin gıdıklanınca gülmesi gibi, açıklayamadığını ileri sürüyor. Morreall söz konusu üç geleneksel teorinin, gülmeye dair 2 genel özellik ortaya koyduğunu ve bunların kapsayıcı bir teori için temel oluşturduğunu ileri sürmektedir. İlk özellik, gülme halinde değişim gösteren psikolojik durum. Bahsi geçen bu psikolojik değişim ise aniden olmalıdır. İkinci genel özellik ise, söz konusu ani psikolojik değişimde

[24] Morreall, ***a.g.e.,*** s.128.

yaşanan hissin neşeli, keyifli olması durumu olarak belirtilmektedir. Yani Morreall, bu iki özelliği de bir araya getirerek şöyle demektedir: Gülme, keyifli psikolojik bir değişim sonucunda oluşmaktadır.

Michael Clark'a göre ise, söz konusu üç geleneksel teori, üstünlük, uyuşmazlık ve rahatlama, gülme teorisi değil aslında mizah teorileridir. Tüm bu teoriler karşıt örneklerine açıktır ancak sadece Uyuşmazlık Teorisi "modifiye" edilerek yeterli hale getirilebilir. Ben de bu teorilerin mizah teorisi olarak ele alınması gerektiği fikrine katılmaktayım. Clark, mizahi gülmeye uygun bir obje bulmanın yardımcı olabileceğini düşünmekte ve bu objenin uyuşmazlık olduğunu belirtmektedir. Çağdaş teorilerde de gelenekseller arasından en işlevsel görülen Uyuşmazlık Teorisi bir şekilde dönüştürülerek kullanılmaktadır.

Tüm bu felsefi tartışmanın yanı sıra mizah ve gülmeye yönelik aslında yukarıdaki tartışmalarla da dirsek temasını koruyan sosyolojik analizler de mevcuttur:[25]

Geleneksel mizah teorileri felsefe bilimi kökenlidir. Ancak bu teoriler aynı zamanda sosyolojik bakış açısına da elverişlidir. Örneğin, geleneksel teoriler içinden Üstünlük teorisi, sosyal ilişkilerle en çok bağı olan kuramdır. Klasik teorisyenler, Üstünlük Teorisi'ni kişisel bir tecrübe olarak tanımlasalar da; komik ya da gülmeye dair iletişimsel ya da ilişkisel yönler bu teorilerde açıklanmamaktadır. Yani sosyal bir olaya işaret eden Üstünlük Teorileri aslında sosyolojik değildir. Uyuşmazlık Teorisi de aynı zamanda sosyolojik sorularla ilişkili değildir. Burada sosyolojik olarak en etkili olan ve mizah hakkındaki sosyolojik sorulara işaret edenin Freud ve Rahatlama Teorisi olduğu ileri sürülmektedir. Zira Freud, şaka, şakayı anlatan kişi ve şakanın konusu olan şey arasındaki sosyal ilişkinin önemine dikkat çekmiştir. Yani mizahın analizi sürecini sosyal ilişkilerle tanıştırmıştır. Aynı zamanda Freud, mizah ve tabular arasındaki ilişkiye de dikkat çekmiştir. Freud'a göre şaka, sansür ya da sosyal kısıtlamalardan kaçınmanın bir yoludur. Mizahın erken dönem, sosyolojik bakış açısına sahip teorisyenlerinden biri de Henri Bergson'dur. Freud'un teorisi gibi Bergson'un "Gülme"sinin de faydalı katkıların yanı sıra, oldukça çok sayıda hem

[25] Giselinde Kuipers, "The Sociology of Humor", **The Primer of Humor Research**, Ed., Victor Raskin, Mouton de Gruyter, Berlin, 2008, s.361.

savunulamaz hem de test edilemez genellemelere sahip olduğu iddia edilmektedir. Sosyologlara göre, Bergson'ın en önemli katkısı mizah ve gülmeyi öncelikli olarak sosyal ve paylaşılabilir olarak tanımlaması olmuştur.

1.2. Mizah Tarihçiliği ve Politik Mizah

Mizah tarihçiliği, mizahı iki yöne ayırmaktadır: Direnişin bir türü olarak mizah veya politik ajitasyon anlamı olarak mizah. Bu ikilik özellikle Nasyonel Sosyalist ve diğer totaliter rejimlerdeki mizahı tanımlamak için kabul edilmektedir.[26] Zira mizah ve direniş arasında modern Alman filozoflarına kadar dayandırılabilecek kalıtsal bir bağ vardır. Örneğin Ritter'e göre mizah her türlü norm ve emre, doğası gereği, karşı olan bir uyuşmazlıktan kaynaklanmaktadır. Bahtin ise, bu tip mizahı popüler kültürün içinde konumlandırarak gücün zıttı olarak görmektedir. Freud, modern ve şakalar arasında mizahın benzer bir işlevini bulmuştur. Freud şakayı, bir iritasyon, rasyonel dünyada bilinçsizliğin bir hatırlatıcısı olarak şematize etmiştir. Bu bakış açısı kültürel tarih yazımında geniş ölçekte kabul edilmiştir. Politik ajitasyonun bir türü olarak mizahta ise gülme, Henri Bergson'ın eserinde bir topluluğu diğerini yok etmek için toplayan bir form olarak tanımlanmaktadır. Jürgen Brummack'ın sonraki çalışmasında hiciv, "estetik olarak sosyalleşmiş agresyon" olarak tanımlanmaktadır. Mizahın bu şekli, güç kazanmak ya da mevcut gücü korumak isteyen karmaşık politik hareketler tarafından politik bir enstürman olarak kullanılmıştır. Mizahın direniş ve politik ajitasyon olarak formülasyonu, diktatörlüklerdeki mizahın karakterize edilmesi için uygun bulunmuştur. Tüm bunların yanında Peter Berger, "iyi huylu mizah" dediği ve tüm toplumun beraber gülebileceği, her şeyi saran bir kavram geliştirmiştir. *"Mizah en iyi ilaçtır!"* argümanından yola çıkan bu tip mizahı Berger, gündelik yaşamdaki komiğin en yaygın ifade ediliş şekli olarak tanımlamaktadır.[27]

Gülme ya da mizah "zalim" ya da "hiddetli" olabilir fakat aynı zamanda olumlayıcıdır da. Mizah, absürd olanın kullanımıyla, eleştirel düşünce ve direnişi hareket geçirecek verili olan görüşleri sorgulama potansiyeline sahiptir ve aynı zamanda yerinden edilen

[26]Patrick Merziger, "Humour in Nazi Germany: Resistance and Propaganda? The Popular Desire For an All-Embracing Laugter", International Review of Social History, 2007, s.35
[27] Merziger, ***a.g.m.,*** s.40.

ve sert ilişkilere maruz kalmış insanlar ve toplumlar arasında bir dayanışma ve destek oluşturabilir.[28] Bergson'a göre, gülme dünyada kimin bizimle var olduğunu keşfetmeye yarayan hayati derecede önemli sosyal bir fenomendir.[29]

Levent Cantek'in mizah ve gülme üzerine çalışmaları, yerli literatür içerisinde oldukça büyük bir öneme sahiptir. Cantek'in yorumuna göre:

> "Muhalefet gelecekte ne olmasını istiyorsak -ve dolayısıyla ne olmamasını istiyorsak- onu bugünden var etme çabasıdır. Direniş ise, iktidarın müdahale ettiği her şey ve müdahalede bulunduğu her yerde mevcut olandır. Bu iki geniş tanımdan yola çıkarsak, gülme iktidar nezdinde rahatsızlık yaratıyor, sansürleniyor, kısıtlanıyor, yasaklanıyor ve engelleniyorsa, orada direniş ve muhalefet vardır. Muhalefettir, çünkü mevcut olanı tahrif eder, alaya alıp onun monolojik dilini görelileştirir; direniştir, çünkü tüm toplumsal ayrıcalıklara, dokunulmazlık iddialarına, normlara ve yasaklara karşıt bir yanıt verir."[30]

Mizah, kendi içinde sosyopolitik bir dünya görüşü olmasının yanında çağdaş sosyopolitik dünya görüşlerini de etkilemektedir. Mizah sosyal kritiğin bir formu olarak işlev görmektedir ve kriz zamanlarında baskın otoritelere karşı bir silah olarak kullanılabilir. *Mizah, politik agresyon için bir araç olabilir fakat aynı zamanda özgürlük amaçları için bir varlık da olabilir. Literatürde yer alan bazı çalışmalarda, mizahın bir kriz anında tetikleyici ya da krizi yönetmede stratejik bir araç olması durumunda nasıl politize olduğu da araştırılmaktadır.*[31] Beşeri coğrafya alanında mizah ve karikatür çalışan Ridanpaa ise, açıkça eleştiri yapılmaya izin verilmeyen politik sistemlerde, ironik mizahın genellikle sessizlik için değil ama belirgin politik niyetlerin "saklanması" için kullanıldığını belirtmektedir. Dahası mizah kullanılırken, politik olarak doğrunun çeşitli dereceleri ortaya çıkmaktadır.[32]

Karikatür sözcüğü, aslında İtalyanca kökenlidir. "Carattere-karakter" ile "caricare-hücum etmek" sözcüklerinin birleşiminden oluşmuştur. Aslında sözlüklerde çok kısa

---

[28]Klus Dods, Phllip Kirby, "It's Not a Laughing Matter: Critical Geopolitics, Humour and Unlaughter", Geopolitics, 2013, s.65.
[29] Bergson, **a.g.e.,** s.155.
[30] Levent Cantek, ***Şehre Göçen Eşek, Popüler Kültür, Mizah ve Tarih***, İstanbul, İletişim Yayınları, 2011, s.22.
[31]Juha Ridanpaa, "Crisis Events and The Inter-Scalar Politics of Humor", Springer Nature B.V, 2018, s.12.
[32]Juha Ridanpaa, "Seriously Serious Political Spaces of Humour", ACME: An International E-Journal for Critical Geographies, 2014, s.56.

haliyle, eşya ve insanın abartılarak çizilmesi şeklinde tanımlanmıştır. Karikatürlerin çizgisinde oluşan mizahın başka bir biçimde, yani yazı, söz, hareket şeklinde, anlatılamaz olması karikatür sanatının ayırt edici özelliğidir.[33]

Bu çalışmada kullanılan, önemli mizah araçlarından biri olan politik karikatürler, sözlü ifadeden daha etkilidirler; çünkü az sayıda kelime, sembol ve işaret kullanımı ile tipik okuyucuları için anlamlı bir hal yaratırlar. Politik karikatürler, metinleri okuyamayan insanlara da rahatlıkla hitap edebildiğinden diğer kitle iletişim araçlarına göre daha çok insana ulaşabilir durumdadır. Politik karikatürlerde kullanılan mizah, herhangi bir makalede dile getirilemeyecek kadar "fazla", önemsiz ya da politik olarak yanlış şeyleri sanatçının ifade edebilmesine olanak tanımaktadır.[34] Aynı zamanda siyaset ile karikatür her daim ilişki içerisinde olarak değerlendirilmiştir. Karikatürle siyasetin yakın ilişkisi politik mizahın ortaya çıkışını sağlarken; siyasal karikatür siyasal mizahın alt dalı olarak gelişmiştir. Hıfzı Topuz, gazetelerin makaleler sayfasında yer alan karikatürün politik karikatür olduğunu belirtmektedir.[35] Topuz'a göre, bu karikatür tipi okurun dikkatini çabucak çekmekte olup, oldukça geniş bir kitleye politik bir düşünceyi anlatmaya çalışmaktadır. Aynı zamanda editoryal karikatürler yani makale sayfalarında yer alan çizimler, sadece politikayı aynalamazlar, kendileri halihazırda politikanın parçalarıdırlar.[36] Aynı zamanda politik karikatürler, okurların kolektif bilinci olarak tanımlanmaktadır. Politik karikatürler, karmaşık olayların kısa bir göz atma ile yorumlanabilmesine basit bir alan açmaktadır. Yine kullanılan literatüre göre, karikatürist ise resim şeklinde bir "ana makale" üretebilen editoryal yazardır. Karikatürist aynı zamanda fikirleri bir araya getirmede ve onların okura birden transferi için bir model oluşturmada oldukça hızlı olmalıdır.[37]

---

[33] Karikatürcüler Derneği, ***Başlangıcından Bugüne Türk Karikatürü***, İstanbul, Cem Yayınevi, 1971, s.5-11.

[34] Patricia Gilmartin, Stanley D. Brunn, "The Representation of Women in Political Cartoons of The 1995 World Conference on Women", Women's Studies International Forum, 1998.

[35] Hıfzı Topuz, **Başlangıcından Bugüne Dünya Karikatürü**, İstanbul, İnkılâp Kitabevi, 1997, s.12.

[36] Meral Uğur Çınar, Hakkı Taş, "Roads 'Drawn' to Modernity: Religion and Secularism in Contemporary Turkey", Political Science and Politics, Vol.40, April 2007, s.76.

[37]Joan L. Conners, "Party Animals of the 2016 Presidential Primaries: Political Cartoon Representations of the Republican and Democratic Parties", American Behavioral Scientist, 2017, s.41.

Politik karikatürler, diğer basılı iletişim araçlarına göre daha fazla hedefe ulaşabilmektedir. Çoğu insan, önce makale sayfalarındaki karikatürleri anladıktan sonra, makaleyi ya da haber sütununu okumaktadır. Karikatürler gazetelere yerleştirilmediğinde ya da daha az insan karikatürleri okuyabildiğinde kent merkezinde, karikatür izleyicisi ile makale okuyucusu arasındaki ayrışma hala büyüktür denebilmektedir. Karikatür yüksek duygusal tutumları yaymak için harika bir metottur.[38] Karikatürler, genellikle alay içeriğiyle beraber politikacıların politikalarına bir direniş ya da bir propaganda silahı inşa etmeye yardım amacıyla etkin bir şekilde de kullanılmaktadır. Ayrıca karikatür, yazılı kelimelerle söylenemeyecek şeyleri önermek için ideal bir araçtır. Tarihçinin araştırması için karikatürlerde birbiriyle ilişkili altı alan söz konusudur: Sanatçı, karikatürlerin hangi anlamlar sayesinde topluma ulaştığı, dili ve sembolleri, diğer iletişim kanalları ile ilişkileri, amaçlanan fonksiyonları ve kitlesi… Tüm bunlar, tarihçinin popüler tutumlar ile karikatür arasındaki ilişkiyi inşa etmesine yardımcı olmaktadır.

Politik karikatürler bir kategorizasyona ait olacaksa bu, politik semboller alanı olabilir. Politik semboller, siyaset bilimi, sosyoloji ve antropoloji arasında köprü görevindedir. Elder ve Cobb'un sınıflandırmasına göre[39], sembollerin tipolojisi politik topluluğun sembollerini, rejim-norm, yapı ve rolleri ile ilişkili sembolleri ve halihazırdaki otoriteler, hükümet dışı politik aktörler ve politikalarla ilgili durumsal sembolleri içermektedir. Politik karikatür ise politik sembollerin özel bir türüdür. Umberto Eco'ya göre yorum stratejileri, yazar odaklı, okur odaklı ve metin odaklı olarak üç gruba ayrılmaktadır. Politik karikatürler hakkındaki araştırmalar, karikatürün metodolojisinden değil, fenomen olarak karikatürün kendisinden başlamaktadır. Ancak Eco'nun bahsettiği bu üç yorumbilim yöntemi karikatürlerin incelenebileceği farklı çerçevelere yol açmaktadır: Yazar odaklı strateji, çizerin psikolojik ve tarihsel analizine ve aynı zamanda da çizerin tarihsel içeriğine işaret ederken; okur odaklı strateji karikatür okurunun sosyolojik ve toplumsal fikir analizlerine işaret etmektedir. Metin odaklı strateji ise, semiyotik (göstergesel) analizine işaret etmektedir.

[38] Thomas Milton Kemnitz, "The Cartoon as a Historical Source", The Journal of Interdisciplinary history, 1973, s.58.
[39]Matthew Diamond, "No Laughing Matter: Post- September 11 Political Cartoons in Arab/Muslim Newspapers", Political Communication, 2002, s.89.

Karakterizasyonlar, durumlar ve anlatılar karikatürlerin 3 temel anlam stratejisi olarak belirtilmektedir. Aynı zamanda görsel metafor, motifler, zıtlıklar ve diğer referanslar da bu 3 stratejiyi canlandıran unsurlardır. [40]

Barthes'in semiyotik denen ve bir imge analizi tekniği olarak kullanılan yöntemi, bir şey gösteren ya da belirgin bir içerik ya da kodla ilgili belirgin bir anlamı olan işaretler ile ilgilenmektedir. Bu teoriye göre, sözlü ya da imgesel herhangi bir metin semiyotik analiz için bir yapı olabilir. Hatta Eco'ya göre semiyotik, işaret olarak alınan her şey ile ilgilidir ve bu politik karikatürü de içermektedir.[41] Politik karikatürler, kültürel davranış ve değerleri yansıtma ile politik inançları iletmede ve milli kimlik inşasında, dilsel ya da simgesel işaretler aracılığıyla bir araç olarak işlev görmektedir. Aynı zamanda Benedict Anderson'ın "hayali cemaatler" kavramı ile politik karikatürlerde kullanılan semboller arasında da bağlantı kurulabilmektedir. Zira Anderson'a göre:

"Ulus hayal edilmiş bir siyasal topluluktur, kendisine aynı zamanda hem egemenlik hem de sınırlılık içkin olacak şekilde hayal edilmiş bir cemaattir. Hayal edilmiştir çünkü en küçük ulusun üyeleri bile diğer üyeleri tanımayacak, onlarla tanışmayacak, çoğu hakkında hiçbir şey işitmeyecektir ama yine de her birinin zihninde toplamlarının hayali yaşamaya devam eder."[42]

Karikatürlerde kullanılan bazı semboller, üyelerinin birbirine ait olduğunu hissettiren ortak kültürel mirasla bağlantı oluşturmaktadır ve Anderson'ın "hayali" olarak tanımladığı insanların kolektif kimliklerinin yükselişine zemin hazırlamaktadır.

Sadam Issa'nın makalesinde yer verdiği bir başka teori ise self katergorizasyondur. Buna göre içinde bulunulan grubun kişisel kimliği "dışarıya" göre ayrıştırılmaktadır. Dolayısıyla, karikatürler de tarihsel olayları hatırlatarak ya da ortak kültürel semboller aracılığıyla "dışarıdaki" gruplara karşı düşmanca ilişkiler geliştirilmesi için imgesel mesaj yollamaktadırlar. Bu kategorizasyonun amacı, ulusal kimliği oluşturmak için

[40] Umberto Eco, ***Gülün Adı***, İstanbul, Can Yayınları, 2007, s.29.
[41] Sadam Issa, "Picturing The Charlie Hebdo İncident in Arabic Political Cartoons", Arab Studies Quarterly, Pluto Journals, July 2016, s.35.
[42] Benedict Anderson, **Hayali Cemaatler: Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması**, İstanbul, Metis Yayınları, Ocak 2014, s.20.

düşman imgesi yaratmaktır. Bir başka teori olan farklılaşma teorisine göre, iletişim teorisyenleri farklılaşmayı kendilerini zıtlarıyla kontrast oluşturmak için kullanmaktadırlar. Mizahın bir aracı olarak politik karikatürler, bu işlevi bir yandan iç grupların kimlik belirlemesi (identification) devam ederken, dış gruplarla farklılaşmaya işaret etmek için kullanmaktadır. Yani karikatürler tarafından ulusal kimlikler, farklılaşma tekniği/yöntemi olarak kullanılabilmektedir. Aslında tüm bu kategorizasyonlar da özellikle erken Cumhuriyet dönemi karikatürlerinde sıkça yer verilen düşman imgesini ve eski/yeni ayrımı vurgusunu, yeni bir ulusal kimlik yaratılması bağlamında desteklemektedir.

İKİNCİ BÖLÜM

2.OSMANLI-TÜRK MODERNLEŞMESİ BAĞLAMINDA "DEĞİŞİM" VE YANSIMALARI

Yukarıdaki bölümde gördüğümüz gibi mizah aslında doğası gereği politik olmakla birlikte, antik dönemlerden itibaren bir şekilde toplumsal muhalefetin yansıması olmuştur. Buraya kadar olan bölümde, kavramsal ve tarihsel olarak mizahı tartışmaya çalıştım.

Çalışmanın devamında ise ana malzeme olarak kullanılan mizah ögelerinde belirlemiş olduğum şehir, siyaset, eğitim ve kadın başlıklarını araştıracağım. Seçilen bu başlıklar aslında Osmanlı-Türk modernleşmesi ile ilgili olup, tam da modernleşmenin ortaya koyduğu değişimi gözle görülür şekilde ortaya koymaktadır. Bu nedenle de modernleşmenin getirdiği değişim serüveni de bu bölümün konusu olarak ele alınmıştır.

Modernleşme bağlamında, seçilen bu temalara literatürde de rastlanmaktadır. Örneğin Güven Gürkan Öztan eğitim konusunu, ders kitapları üzerinden incelemiştir.[43] Cumhuriyet'in yeni ulus yaratma sürecinde öncelikle Tanzimat dönemi ile başlayan değişimi ve bunların Meşrutiyet ve erken Cumhuriyet dönemindeki dönüşümlerini inceliyor. Kadın konusunu, Serpil Çakır Kadınlar Dünyası dergisi üzerinden, imparatorluk döneminde kendi hakları için mücadele etmiş kadınların dergiye yazmış oldukları mektup ve köşe yazıları üzerinden ele almıştır.[44] Siyaset konusunu ise modernleşme bağlamında, Selim Deringil, 2. Abdülhamid dönemi yansımalarını özellikle devletin çeşitli ritüellerini ve sembollerini inceleyerek ortaya koyuyor. Çalışmada Abdülhamid'in modern araçlar kullanarak devletin imajını değiştirme çabası inceleniyor.[45] Şehir konusunu yine modernleşme bağlamında, Zeynep Çelik ele alıyor.[46] Çelik, çalışmasında yüzyıllar boyunca değişime uğrayan İstanbul'u ele alıyor.

---

[43] Güven Gürkan Öztan, ***Türkiye'de Çocukluğun Politik İnşası***, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, Aralık 2011.
[44] Serpil Çakır, ***Osmanlı Kadın Hareketi***, Metis Yayınları, İstanbul, Eylül 1996.
[45] Selim Deringil, ***İktidarın Sembolleri ve İdeoloji 2. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)***, Doğan Kitap, İstanbul, Ocak 2014.
[46] Zeynep Çelik, ***19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti Değişen İstanbul,*** Türkiye İşbankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015.

Aynı zamanda şehircilik tarihi alanında önemli görülen bu çalışmada, nüfus artışını, şehrin büyümesini, tüm bunlara karşı geliştirilen idari çözümler üzerinden modern belediyeciliği ve ulaşımda yaşanan yeniliklerin tarihini ortaya koyuyor.

2.1.Osmanlı-Türkiye Bağlamında Modernleşme Kavramı

Kavram olarak modernleşme, tarihsel süreçte geleneksel anlamda toplumsal ve siyasal ilkelerin yerini modern olanların alması olarak tanımlanmaktadır.[47] Reşat Kasaba "modernleşme"yi, *"piyasa toplumunun ve ulus-devletin doğuşuna eşlik eden, toplumsal yaşamdaki çeşitli dönüşümleri özetleyen genelleştirilmiş imajlar"* şeklinde tanımlamaktadır.[48] Bu bağlamda modernleşme için, tarihsel bakımdan hem bireylerin hem de toplumların, piyasa toplumunda yer edinebilmek adına geleneksel bazı yükümlülüklerden kurtulmaları gerekmiştir. Dolayısıyla piyasanın düzenli işleyebilmesi ve aynı zamanda sisteme katılan bireylerin korunabilmesi için çeşitli kurum ve uygulamaların gelişmesi modernleşme sürecine eşlik etmiştir. Bu yüzden de, bu süreci yaşayan kimi yerlerde aileler güçlenmiş, kimilerinde yerel, ulusal ve uluslarüstü kimlikler yeniden biçimlenmiş, kimilerinde ise yeni uluslar ve uluslararası kurumlar yaratılmıştır. Kasaba'ya göre, 20. yüzyılın son çeyreğinden itibaren bakıldığında, ulus-devlet modern çağdaki bu korumacı hareketin en tipik ve yaygın organı ve bir nebze de doruk noktası olarak görülmektedir.[49]

İlhan Tekeli'nin kategorizasyonuna göre, modernleşme dört boyutuyla ve bunlar arasındaki gerilimlerle kavranabilmektedir.[50] İlki, ekonomik boyut: Modernleşmenin ekonomik yönü, kapitalist ilişkiler içinde ürünlerin metalaşmış, emeğin ücretli hale geldiği, liberal mülkiyet anlayışı olan sanayileşmiş toplumları kapsamaktadır. İkincisi, bilgiye olan yaklaşıma dayanıyor: Yani toplumsal olguların doğru temsiline,

[47] Halis Çetin, "Gelenek ve Değişim Arasında Kriz: Türk Modernleşmesi", ***Doğu Batı, Modernliğin Gölgesinde: Gelenek***, Ankara, Doğu Batı Yayınları, 2003, s .25, s.14.
[48] Reşat Kasaba, "Eski ile Yeni Arasında Kemalizm ve Modernizm", ***Türkiye'de Modernleşme ve Ulusal Kimlik*** içinde, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Haziran 2017, s. 24.
[49] Kasaba, ***a.g.m.,*** s.25.
[50] İlhan Tekeli, "Bir Modernleşme Projesi Olarak Türkiye'de Kent Planlaması", ***Türkiye'de Modernleşme ve Ulusal Kimlik*** içinde, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Haziran 2017, s. 156.

dolayısıyla nesnel bir toplumbilim kurulabileceği fikri hakim. Üçüncü boyutta ise, geleneksel toplum bağlarından kopmuş, kendi aklıyla kendini yönetebilen bireyin doğmuş olması söz konusudur. Bu bireyler, modern toplumun yurttaşı haline gelmişlerdir. Kamu yaşamına yurttaşlık sorumluluğuyla katılırlar. Dördüncü boyut ise, kurumsal yapıdır. İlk üç aşamadaki özellikleri gösteren toplumlar yeni bir örgütlenme şekli geliştirmişlerdir. Bunlar kısaca, ulus-devlet ve demokratiklik olarak özetlenebilmektedir.

Tüm bu boyutları içerisinde barındıran modernleşme süreci, dolayısıyla kendi içinde gerilimlerini de beraberinde getirmektedir. Öncelikle kapitalizmin yarattığı eşitsizlik söz konusu olmakta, bu da üretim ve yeniden üretim süreciyle birlikte demokratik ulus-devletin bireyler arasındaki eşitliği öngören niteliği arasındaki uyumsuzlukla ortaya çıkmaktadır. Diğer önemli gerilim ise, kapitalizmin modernleşmenin evrensellik iddiasıyla da beraber, ulus-devletin sınırlarını aşarak, tüm dünyaya yayılma eğilimi olarak değerlendirilmektedir.[51]

Tekeli'ye göre modernleşme projesi Avrupa dışındaki ülkelerde iki farklı yoldan uygulamaya geçmiştir.[52] İlki kapitalizmin yarattığı yayılmacı etki olarak görülürken, ikincisi Batı üstünlüğü ve düşüncelerinin etkisindeki bürokratik elitler ile kapitalizmin yarattığı ticaret burjuvazisinin işbirliği neticesinde kurumsal reformlar ve eğitim, yani bir tür sosyal mühendislik uygulamasına gidilmesi, olarak görülmektedir. İlkinin başaramadıklarını ise ikinci türün çoğu zaman "tepeden inme" müdahaleler olarak gerçekleştirdiği üzerinde durulmaktadır.

Cemil Oktay, modernleşmeyi devrimci bir süreç olarak nitelendirmektedir. Çünkü modernleşmeyle birlikte artık hiçbir şey geleneksel durumda olduğu gibi değildir.[53] Modernleşmeyele birlikte, toplumların zaman ve mekan anlayışları, birey ve dünya anlayışları değişmektedir. Bu doğrultuda geleneksellikle taban tabana zıt anlayışlar oluşmaktadır. Oktay'ın özellikle altını çizdiği modernleşme süreci özelliklerini şöyle

[51] Niyazi Berkes, ***Türkiye'de Çağdaşlaşma***, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, Ekim 2002, s.17-24.
[52] Tekeli, ***a.g.m.***, s.157.
[53] Cemil Oktay, ***Siyaset Bilimi İncelemeleri***, İstanbul, Alfa Yayınları, Eylül 2007, s.237.

sıralayabiliriz: Modernleşme karmaşık, küresel, yavaş işleyen, aşamalı, homojenleştirici, geriye dönüşsüz, ilerici ve çatışmalı bir süreçtir.[54]

Yine Reşat Kasaba, modernliğin esasının üç güç etrafında şekillendiğini ileri sürmektedir: Piyasa ilişkilerinin gelişme tarzı, korumacı ilişkilerin kesin biçimi ile özgürlük ve katılım söylemleri…[55] Osmanlı ve sonrasında da Türkiye'nin modernleşme sürecinde, bu her üç güçten de etkilendiği ve fakat bu güçlerin aynı anda gelişmesiyle Osmanlı/ Türk modernleşme tarihinin birçok belirsizlikle, dönem dönem ortaya çıkan geri dönüşlerle ve hız ve öncelikler bakımından da dönemsel değişikliklere sahne olduğu üzerinde durulmaktadır. Fakat Kasaba bu noktada, tüm bunların Osmanlı/ Türk modernleşmesine ait "aykırılıklar" ya da "sapmalar" olarak nitelendirilemeyeceğini aksine hepsinin modernleşme sürecinin bir parçası olduğunu belirtmektedir.

Halis Çetin'e göre, modernleşmenin sürekli ilerleyen ve geri gitmeyen bir süreç ve aynı zamanda da her toplum için zorunlu kademeleri olduğunun kabul edilmesi modernleşme sürecini bir ideoloji olarak karşımıza çıkarmaktadır. Bu durum da süreci Çetin'in ifadesiyle "ideolojik ilerlemeciliğe" indirgeyeceğinden, süreç toplumun düzenlenmesini kendine görev edinen modernleştirici iktidarı da beraberinde getirmektedir.[56]

Modernleşme, Batı'ya dair tarihsel, siyasal ve kültürel gelişmelerdir. Tüm bu gelişmelerin temelinde öncelikle bireyin kendisi yer almaktadır; yani bireyler kendi hakları için toplumu da aşan taleplerde bulunabilmektedirler. Bunun yanı sıra bireysel örgütlenmelerle, toplumsal çıkarlar farklılaşıp çatışmacı bir dinamizmle devlet içerisinde düzenlenebilmelidir.[57] Batı dışı toplumlarda söz konusu bu süreç, iç dinamiklerle gerçekleşemediğinden, Batılı ülkelerin müdahaleleri neticesinde tepeden inme olarak tabir edilen, devletçe düzenlenen değişimler ortaya çıkmaktadır. Bu durumun doğal sonucu olarak da söz konusu modernleştirici devletin ve yönetici seçkinlerin "yol göstericilik" misyonları ortaya çıkmaktadır. Çetin'e göre tam da bu

[54] Oktay, ***a.g.e.,*** s. 241.
[55] Kasaba, ***a.g.m.,*** s.25.
[56] Çetin, ***a.g.m***., s.13.
[57] Levent Köker, ***Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi***, İstanbul, İletişim Yayınları, 2004, s.77.

yol göstericilik misyonuyla, toplumun otoriter ya da totaliter olarak şekillenmesi bir arada gitmektedir.[58]

2.2.Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Geçişte Modernleşmeyi Tanımlamak ve Karşılaştırmak

Osmanlı ve Türk modernleşmesini, imparatorluktan bir ulus-devletleşme sürecine geçiş yaşansa da, genel olarak benzer bir çerçeveye oturtmak mümkündür. Bu modernleşme sürecinin beslendiği ana kaynaklar, imparatorluk döneminde daha çok devleti korumak ve kurtarmak merkezli ilerlemiştir. Bu durum, modernleşme sürecindeki siyasi düşüncenin de genel olarak uygulamaya dönük bir karakter taşımasına yol açmış ve bu nedenle de Batılılaşma hareketinde devletle ilgili sorunların kısmi reformlarla çözülebileceği fikri uzun süre kendini göstermiştir.[59] Sonuç olarak "Batı"nın bir bütün olduğunun anlaşılması mümkün olamamış; yapılan reformların arkasında bütüncül bir değerler sistemi olduğu üzerinde durulmamıştır.

Bu nedenle de "tepeden inme" olarak nitelendirilen modernleşme süreci, toplumun yaşadığı dönüşüm sürecine odaklı bir mekanizma olmamıştır. Aksine aşağıda da üzerinde durulacağı gibi, İstanbul'un su şebekesi ya da tramvay düzenlemesi gibi, biçimsel değişiklikler üzerinde durulmuştur. Bu da aslında devlet kurumlarında, demokratikleşme ya da anayasal düzenleme gibi, yapısal bir düzenleme yerine sadece görünür biçimsel bir düzenlemeyi getirdiğinden, toplumun büyük bir kısmının bu değişimlere ulaşmasını engellemiş ya da toplumun adaptasyon sürecini zorlaştırmıştır. Neticede geleneksel toplum yapısına yerleştirilen yeni kurum ve roller ne kadar söz konusu toplumla uyumlaştırılmış olsa da; sonuçta gelenekselliğin bütünleştirici yapısını yıpratan etkileri söz konusudur. Tam da bu nedenle siyasi tepkiler ortaya çıkmaya başlar. Söz konusu bu tepkiler, modernleşme sürecinin yarattığı alt üst oluşa karşı getirilen tepkilerdir.[60]

---

[58] Çetin, ***a.g.m***., s.13.
[59] Toker Nilgün, Tekin Serdar, "Batıcı Siyasi Düşüncenin Karakteristikleri ve Evreleri: 'Kamusuz Cumhuriyet'ten 'Kamusuz Demokrasi'ye", ***Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Modernleşme ve Batıcılık***, İletişim Yayınları, 2007, İstanbul, s.82.
[60] Oktay, ***a.g.e.,*** s.291.

Özellikle çalışmanın malzeme kısmında seçilen karikatürlerde de, toplumun bu adaptasyon sürecini, daha doğrusu adapte olamayan sürecini görebilmekteyiz. İşte tam da karikatürler bu nedenle oldukça önemli görülmelidir. Devletin elitleri tarafından gerçekleştirilen ve belki de sorunsuz olduğu kabul edilip, resmi tarihe de bu şekilde yansıyan bir sürecin toplum nezdinde aslında ne kadar sorun teşkil edebildiğini karikatürler çok çarpıcı bir şekilde göstermektedir. Ulus-devletleşme ile birlikte ise artık imparatorluğun bekası yerini, yeni bir devlet, ulus ve kimlik inşasına bırakmıştır. Ancak burada da aşağıda yine üzerinde durulacağı gibi modernleşmenin geç kalmışlığı hissiyatı üzerinden, görünür/maddi/biçimsel değişimler üzerinde durulmuştur, ki bunlar da Cumhuriyet İnkılapları olarak kendini göstermiştir. Yine eldeki malzeme üzerinden değerlendirildiğinde, bu döneme ait karikatürlerde de çoğunlukla yapılan inkılaplar üzerinde durulduğu görülmektedir. Tam da bu noktada Cumhuriyet rejimine ait karikatürlerin, İmparatorluk döneminden ideolojik kopuşu desteklediğini düşünmek mümkün görünmekte ve çalışmanın ele aldığı sorunsallar bağlamında, ilerleyen bölümlerde tartışılmaktadır. Bu bağlamda, aşağıda genel hatlarıyla değinilen Osmanlı/Türk modernleşme sürecini bu çerçevede değerlendirmek sağlıklı olacaktır.

Osmanlı/Türk modernleşmesinde "eski/yeni" ya da "geleneksel/Batılı" kavramsallaştırmaları sıklıkla kullanılırken; aynı zamanda modernleşmenin Osmanlı/Türk elitleri, hem siyasal hem de ideolojik olarak reformu tepeden tabana inen bir süreç olarak görmüşlerdir. Dolayısıyla Osmanlı ile başlayan modernleşme sürecinde, modernleşme elitlerinin çabaları önemli ölçüde Osmanlı kurumlarını değiştirmeye ve içinde bulunulan koşulların maddi ve formel yönlerini yeniden biçimlendirmeye yönelik olup, amaç da bunların Avrupa'daki karşılıklarına benzemesini sağlamaktı.[61] Yani aslında devlet tarafından devlet için yapılan Cumhuriyet modernleşmesi geleneksel olanı terk çabası gütmüştür. Hatta Medeni Kanun2un siyasal temellendirilmesinde kullanılan şu sözler, geleneksel olanın terk edilmesine yönelik olarak değerlendirilmektedir:

"Çağdaş medeniyeti almak ve benimsemek maksadıyla yürüyen Türk milleti, çağdaş medeniyeti kendisine uydurmak değil, kendisi çağdaş medeniyete uymak zaruretindedir.

[61] Şükrü Hanioğlu, ***Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Zihniyet, Siyaset ve Tarih***, İstanbul, Bağlam Yayıncılık, 2006, s.158.

Hülasa örf ve adetlere, göreneklere mutlaka bağlı kalmak davası, insanlığı iptidai vaziyetinden bir adım ileri götürmez."[62]

Reşat Kasaba'ya göre temeldeki varsayım, ortamın ve kurumların değişmesi halinde, bireylerin davranışlarının da kolayca biçimlendirilebileceği yönünde olmuştur.[63] İmparatorluğun çeşitli gelişme aşamalarında, Osmanlı yetkilileri, siyasal bir ilke olarak "devlet"i korumaya odaklanmeışlardır. Bu devlet ideolojisi Türkiye'deki ilk reform hareketlerinin bile (Tanzimat) temeline referans vermektedir. 18. yüzyılda Batı Avrupa'da geliştirilen Kameralizm, yönetimin teknisyenler ve idareciler tarafından uygulanacak bir devlet bilimi olarak görülmesidir. (teknokratlar yönetimi) Dolayısıyla aydın despotizminin bu kuramsal halinde demokrasi ya da temsili kurumlar pek yer almamaktadır. 19. yüzyıl Osmanlı memurlarının da ortak hedefi devleti kurtarmak olduğundan, bu fikir durumlarına çok uygun bir hale gelmiştir. Siyasal ideolojilerinin merkezinde devletin olması da, yurtseverliği öne çıkarmaktadır. Neticede Osmanlı'nın yönetici bürokratik sınıfında temel amaç, demokrasiyi ileri götürmek değil, ülke idaresini ve devletin gücünü geliştirmek olmuştu. Genç Osmanlıların temsil düşüncesi, imparatorluğu dağılmaktan kurtarmak için ortaya atılmıştır, bu noktada özgürlüğe yapılan vurgular ise daha ziyade yurtseverlikle ilgili olarak gündeme gelmiştir.[64] Özgürlük daha ziyade devletin yaşatılması, varlığının sürdürülmesi olarak görüldüğünden, modernleşme ile anayasal düzenlemeler gibi demokratik ve görece daha soyut gelişmeler yerine, devletin varlığını sürdürebilmesini sağlayacağı düşünülen daha maddi/somut adımlar atılmasında ve neticede yurtseverlikte kendini göstermiştir. Örneğin anayasal hakların modernleşme bağlamında geliştirilmesi daha çok yurttaşlığa dair kurgulanabilecekken; devletin somut/maddi gelişmelerle "ilerliyor" oluşu yurtseverlik olarak nitelendirilebilir.[65]

Şerif Mardin'e göre, Jön Türklerin modernleşmeye dair ideolojik düşünceleri, özgürlükçü değil aksine "devlet mantığı"ndan hareket etmiştir. Mardin'e göre, Jön Türk düşüncesi demokratik değil, zorlamaya dayalı yukarıdan değişim düşüncelerine

[62] Şevket Süreyya Aydemir, ***Tek Adam***, 3. Cilt, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1999, s.148.
[63] Kasaba, ***a.g.m.***, s.29-30.
[64] Şükrü Hanioğlu, ***A brief History of Late Ottoman Empire***, Princeton University Press, 2008, s.35
[65] Şükrü Hanioğlu, ***Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük***, İstanbul, İletişim Yayınları, 1986 s.95.

sahip ve çoğu zaman proto-faşizan öğeler taşımaktadır. Çoğu sosyal Darwincilikten etkilenmiş Jön Türkler, anti-parlamentarist, anti-Marksist ve seçkincidir. Çoğu kez Batı modernleşmesinin dönüştürücü etkisi devlet yapıları, siyasi kurumlar ve sınai ekonomi düzeyinde incelenmiştir.[66]

Oysa maddi olmayan ve daha derine işleyen etkileri kültürel düzeyde, yaşam tarzında, cinsiyete göre kimliklerde ve kendi kimliğini tanımlama biçiminde görülmektedir. Batılı olmayan bir bağlamda modernleşme projesi çok farklı olmuş, çünkü tam da bu alanlarda siyasi bir "Batılılaşma" iradesi ortaya çıkmıştır. Türkiye'deki modernleşme tarihi böyle bir iradi kültürel değişimin en radikal örneği sayılabilmektedir. Birçok milletten oluşan Osmanlı İmparatorluğu laik bir ulus-devlet cumhuriyetine dönüşürken Kemalist reformcular devlet aygıtını modernleşmenin ötesine götürmüşler, halkın yaşam tarzını, davranışlarını ve günlük alışkanlıklarını etkilemeye çalışmışlardır.[67] Türkiye'nin modernleşme tarzı, yerli yönetici elitlerin kendi Batı kültür modeli anlayışlarını dayatmalarının sıra dışı bir örneği olarak değerlendirilmektedir.[68]

Modernist Türk elitleri çok güçlü bir ideolojik pozitivizm geleneği inşa ederek laiklik, akılcılık ve uluslaşmaya yönelmişlerdir.[69] Bu yolda pozitivist ideolojinin önermeleri hayati bir önem taşımaktadır. Birincisi, pozitivizm Batı modeline evrensel olarak sahip çıkmakta ve bu modeli belirli bir Hıristiyan din kültürünün ürünü saymadığı için, bilimsel akılcılığı esas almaktadır. Bu değişim modelinin evrensel, akılcı, her zaman ve her yerde uygulanabilir olduğunu savunmaktadır. Bütün toplumların, günün birinde Comte'un nihai pozitivist aşamasına varacakları üzerinde durulmaktadır. İkincisi, Fransız pozitivistlerinin "düzen ve ilerleme" düsturu, Türk milliyetçilerinin toplumsal denetim girişimlerini de teşvik etmektedir.[70] Kemalist elitler için, Batı türü bir "ilerleme" sayesinde topluma sağlanacak birlik, nihai hedef olarak ele alınmaktadır.

---

[66] Şerif Mardin, "Modern Türk Sosyal Bilimleri Üzerine Bazı Düşünceler", ***Türkiye'de Modernleşme ve Ulusal Kimlik*** içinde**,**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları,Haziran, 2017, s.72-76.
[67] Nilüfer Göle, "Modernleşme Bağlamında İslami Kimlik Arayışı", ***Türkiye'de Modernleşme ve Ulusal Kimlik*** içinde, s.85-86.
[68] Kemalist modernleşme projesi, daha çok kültürel bir devrim olarak nitelendirilmektedir. Seçil.Deren "Kültürel Batılılaşma", ***MTSD***, İletişim Yayınları, İstanbul, s.383.
[69] Özlem, Doğan, "Türkiye'de Pozitivizm ve Siyaset", ***MTSD***, Cilt I İletişim Yayınları, İstanbul, s.453.
[70] Murtaza Korlaelçi, "Pozitivist Düşüncenin İthali", ***MTSD***, Cilt 1, İstanbul, İletişim Yayınları, s.214.

Bu yüzden Cumhuriyet tarihi boyunca etnik, ideolojik, dini ya da ekonomik nitelikli her türlü farklılaşma çoğulcu bir demokrasinin doğal bileşenleri olarak değil, birlik ve ilerlemeyi tehdit eden, istikrarsızlığa yol açan unsurlar olarak görülmüşlerdir. Taha Parla tam da bu noktada, ulusal bir toplum için düzeni sağlamaktan çok, çok uluslu bir imparatorluğu kurtarma peşinde olan İttihat ve Terakki'nin, Comte'un "düzen ve ilerleme"sindeki "düzen"i, "birlik" yapmış olmasını anlamlı bulduğunu belirtmektedir.[71] Cumhuriyet ile birlikte ortaya konulan topyekün Batılılaşma programının arkasındaki yönetim ideolojisi pozitivist-otoriteryanizm olarak adlandırılabilmektedir.[72] Bu bakış açısına göre toplum ve doğa hakkındaki bilgilerimiz aynı türden olup; siyasal açıdan da bu bilgi toplumu denetlemeye ve biçimlendirmeye yaramaktadır. Bu denetleme hali, erken Cumhuriyet döneminde kullanılan karikatür malzemelerinde de kendini göstermiş, oluşturulan yeni devlet, kimlik gibi unsurlar Cumhruiyet reformlarının karikatürlerde oldukça sık kullanılmasıyla kendini göstermiştir.

Aynı zamanda Osmanlı ve Cumhuriyet reformcularının esin kaynaklarının özellikle biçimsel açıdan, Fransız Devrimi'ne dayandığı üzerinde de durulmaktadır. Özellikle Jakobenler ile Osmanlı/Türk reformcuları arasında, devleti ve toplumu yeniden biçimlendirme yaklaşımları arasında oldukça benzerlik olduğu da belirtilmektedir.[73] Jakobenler için devrim, her şeyi kapsayan ve Fransa'daki yaşamın bütün yönlerini etkileyen bir girişim olmuş ve dolayısıyla rasyonel ve onluk birimlere göre takvim yeniden düzenlenmiş, günlere, aylara ve bayramlara yeni adlar verilmiştir. Fransa'nın idari haritası yeniden çizilmiş, sokak ve caddelerin adları değiştirilmiş; hatta adları eski rejimle, kraliyet ailesiyle ya da ruhban sınıfla bağlantılı kişiler yeni adlar almaya özendirilmiştir. "*Pantolon, yakasız gömlek, kısa ceket, potin ve özgürlük şapkası"*ndan oluşan özgün bir giyim "örnek devrimci" tarzı olarak görülmüştür.[74]

Bu noktada, birçok Osmanlı, Jöntürk ve Kemalist düşüncesinde insanların dış görünümü, caddelerin temizliği, kurumların türü ve niteliği gibi şekilsel değişimler

[71] Taha Parla, ***Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm*****,** İstanbul, Deniz Yayınları, 2009, s.57.
[72] Toker, **a.g.m**., s.84.
[73] Kasaba, ***a.g.m.,*** s.30.
[74] Kasaba, ***a.g.m****.,* s.30.

modernleşme çabaları ile eş görülmüştür. 1829'da siviller için uygun ve zorunlu bir başlık olarak sarık yerine fesin benimsenmesi ve *"cüppe ile yemeni yerini strepantolon ve siyah deri potine bırakması"*[75] söz konusu olmuştur. Reşat Kasaba'nın aktardığına göre, Mehmet Kâmil Efendi 1859'da deyim yerindeyse Osmanlı reformunun gastronomik temellerini atarak, ilk Osmanlı yemek kitaplarından birini yayımlamıştır. Melcetü'l- Tabbâbin adlı kitabın önsözünde hayat şartlarının değişmesi yüzünden artık eski yemeklerin yetmediğinden, yeni hayata göre Batılılardan yeni bir mutfak tarzı alınması gerektiğinden söz edilmiştir.[76] Ancak Cumhuriyet'in ilk yıllarında bu kez de fes, tutuculuğun simgesi haline gelmiştir ve 1925'te "Şapka Kanunu" çıkarılmıştır. Biçimsel modernleşme üzerine kurumlar üzerinden bir başka örnek de, Türk hükümetinin İslam dininde reform ve modernleşme sorununu incelemek üzere 1928'de bir kurul görevlendirmesidir. Bu kurul, hazırladığı raporda *"Ahlak ve iktisadi hayat gibi, dini hayatın da ilmi esaslara göre ıslah edilmesi gerektiği"* görüşünü bildirmiştir. Ayrıca sıraların ve vestiyerlerin bulunduğu temiz ve düzgün camilere gerek olduğu ve insanların camilere temiz ayakkabılarla girmesinin sağlanması gibi tavsiyelerde bulunmuştur.[77] Reşat Kasaba, tüm bunların ardında yatan bakış açısının son derece ciddi olduğunu belirtmektedir. Osmanlı ve Türk reformcuları Türkiye'de bilim ve akıl yoluyla ilerleme için gerekli koşulları yaratma kararında olmuşlardır.[78] İlerleme düşüncesine bu aşırı bağlılık, Jakobenler ile Osmanlı/Türk reformcularının benzeştiği bir başka nokta olarak görülmektedir.[79] Özellikle Ziya Gökalp ve devamında Mustafa Kemal'in düşüncelerinde ilerleme fikrine son derece önem verildiği ve Mustafa Kemal'e yapılan bir atıfla yine eski/yeni, geleneksel/modern kavramsallaştırması dikkat çekmektedir: *"İlerlemeyi ölçerken*

[75] Bernard Lewis, ***Modern Türkiye'nin Doğuşu****,* Ankara, Arkadaş Yayınevi, 2008, s.143.
[76] Hilmi Ziya Ülken, ***Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi***, İstanbul, Ülken Yayınları, 1979.
[77] ***Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri***, II, Ankara, TTK, 1959, s.216.
[78] Cumhuriyet aydınlarının Cumhuriyet modernleşmesini halka taşıma görevi, daha çok kentlerde sınırlı kalmıştır. Kırsalda yeni rejimin kategorileri dayatma şeklinde kendini göstermiştir. Batılılaşmış yeni toplumun hayata geçirilmesi otoriteryan bir şekilde, kanun ve yasaklamalar aracılığı ile söz konusu olmuştur. Toker, ***a.g.m.,*** s.93
[79] M. Şükrü Hanioğlu, ***Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)***, İstanbul, İletişim Yayınları, s.51

standartlarımız geçmiş asırların gevşetici zihniyetine göre değil, asrımızın sürat ve hareket mefhumuna göre düşünülmelidir."[80]

Kuramsal olarak vurgulanan modernleşme çabalarında uygulamalı olarak da kurumsal reforma ve dış görünüme bu kadar ağırlık verilmesi neticesinde, söz konusu politikalar Osmanlı/Türk toplumunun sadece küçük bir kesimini etkileyebilmiş ve ayrıcalıklı siyasal elitin dışında kaldıkları için görüşlerine dikkat edilmeyen birçok kişi olmuştur. Hatta, 1950 seçimlerinde "modernleşmeden hemen hiç etkilenmemiş" olarak nitelendirilen kırsal kesim seçmenlerinin, gerçekleştirdikleri siyasal katılım, modernleşme sürecinde yaşanan bu "dışarıda bırakılmışlık" için bir cevap niteliğinde değerlendirilebilmektedir.[81]

Türkiye'de Cumhuriyet dönemi modernleşme meselesi, yukarıda açıklanan nitelikler bağlamında somut olarak da kendini göstermektedir. İmparatorluk sonrasında "kurulan" yeni rejim ile birlikte ulus-devlet sınırları içerisinde "bütünlük" sağlamaya yönelik sınır, kimlik, ulus ve birey yaratılmaya çalışılmıştır. Bu noktada özellikle toplum içerisinde görünür derecede bir "ortaklık" yaratılmaya çalışılmış ve bu bağlamda da söz konusu erken Cumhuriyet dönemi modernleşme süreci, tıpkı Fransız Devrimi gibi, biçimsel değişimler üzerinden gitmiştir. Tıpkı yine Osmanlı modernleşmesinde olduğu ve Reşat Kasaba'nın aktardığı Bernard Lewis'e ait şu sözler gibi: *"Jöntürkler belki Türkiye'ye anayasal yönetim getiremediler, ama hiç olmazsa İstanbul'un su şebekesini ve lağımlarını tamir ettiler."*[82] Neticede yeni bir ülke görünür hale gelmişti belki ama yaklaşık otuz yıllık bir tek parti iktidarı ile demokrasi

[80]Kasaba, ***a.g.m***., s.32. Başlangıçta Avrupa aydınlanması sırasında "ilerleme", bütün insanlık için ulaşılabilir bir şeydi. Ancak 19. yüzyıl sonu itibariyle "ilerleme"nin evrensellik iddiası kayboluyor. Bir yerden sonra, toplumu ileri ve geri olarak bölmenin ve geri diye belirlenen grubu suçlamanın bir aracı olarak kullanılıyor. Yani liberal ideolojilerden hoşlanmayan, belirsizliklere hoşgörüyle bakamayan, etnik ve resmi milliyetçiliklerin bir aracı haline geliyor. Osmanlı için de benzer durum söz konusu. Bürokrat elitler, devletin varlığıyla eşdeğer gördükleri kendi varlıklarını sürdürmenin yolunun homojen ve kaynaşmış bir topluluğun tanımlanmasıyla sağlanabileceğine inanmaya başlıyorlar. Kasaba, ***a.g.m*.,** s.33.

[81] Köylülerin, büyük partiler arasında sadece küçük bir oy farkı olmasının daha iyi olduğunu, çünkü o zaman liderlerin kendilerini dinlediklerini açıkladıkları da belirtilmektedir. Daniel Lerner, ***The Passing of Traditional Society: Modernizing The Middle East***, New York, Free Press of Glencer, 1964, s.67.

[82] Kasaba***, a.g.e***., s.34.

yerine yine bir nevi "istibdat" ve neticede her türlü farklılığı sindirmeye ya da en azından kontrol etmeye çalışan bir yönetim gelmişti.

Dolayısıyla bu noktadan bakıldığında, yeni ülkenin ve rejimin yaptığı modernleşme sembolleri "Kemalist devrimler" olarak nitelendirilen olgusal nitelikleri kapsar hale gelmiştir. Bu niteliksel değişimlerin en çarpıcı olanları, muhtemelen Latin harflerinin kullanılmaya başlanması ve kıyafet üzerinde yapılan değişikliklerdir. Bunların yanında kurumlar ve kent planlaması üzerinde yapılan niteliksel değişimler de önemli bir görünürlüğe sahiptir. İlhan Tekeli, Cumhuriyet modernleşmesinde mekânsal örgütlenmede önemli değişmeler meydana geldiğini ve bu yeni tutumun Osmanlı modernleşmesine göre daha köktenci olduğunu belirtmektedir.[83] Bu noktada özellikle de 1926'dan sonra Gökalp'in sentezci Batılılaşma yaklaşımının yerini, Batı'nın güdümünden kurtulmayı da içeren ve fakat bütüncül bir şekilde "Batı'ya rağmen Batılılaşma" yaklaşımının aldığı vurgusu da modernleşme sembolleri açısından önemli bir özellik taşımaktadır. Yine Tekeli'ye göre bu noktada oluşturulan ulus-devlet Batı'dakinden farklılık göstermekte ve piyasa mekanizmasında sanayileşen bir ülkenin pazar bütünlüğünü sağlarken oluşturduğu ulus bilinci yerine, imparatorluğun parçalanması neticesinde yeniden inşa edilecek ulus bilincine sahip görünmektedir. Bu devletin aynı zamanda Batılı ama Batı denetiminde de olmayan bir özellik de gösterebilmesi için Cumhuriyet yönetimi mekânsal stratejilere önem vermiştir.[84] Tabii ki bu stratejiler içinde en önemlisi başkentin Ankara'ya taşınması olmuştur. İstanbul yerine Ankara'nın başkent ilan edilmesi oldukça radikal bir karar olarak nitelendirilmektedir. Böylece Osmanlı modernleşmesi reddedilerek belki de "gerçek" ve "gerici" olmayan bir modernleşme projesi hedeflenmiş ve bu doğrultuda yeni bir devlet yaratılmaya çalışılmıştır. Bununla birlikte Ankara özelinde denenen kent planlaması da yine erken Cumhuriyet modernleşme sembolleri arasında görülebilmektedir. Önce Ankara'da denenen bu kent planlaması, sonrasında da 1930'larda kanunlar aracılığıyla tüm kentler için zorunlu hale getirilmiştir. Çalışma

[83] İlhan Tekeli, "Bir Modernleşme Projesi Olarak Türkiye'de Kent Planlaması", ***Modernleşme ve Ulusal Kimlik*** içinde, s.165.
[84] Tekeli, ***a.g.e.,*** s.165.

kapsamında modernleşme çabaları bağlamındaki bu değişimlerin yarattığı sonuçlar mizah basınında da takip edilmiş ve konuyla ilgili örnekler verilmiştir.

Osmanlı-Türk modernleşmesinde, görünür nitelikteki modernleşme çabalarında kadın konusunda da bir süreklilik yaşandığı görülmektedir. Zira ataerkillikte, erkek rasyonel akıl ile özdeşleştirilirken; kadın ise irrasyonel akıl/duygusallık ile ilişkilendirilmiştir.[85] Aydınlanma felsefesi de rasyonel insanı, beyaz, Avrupalı, burjuva erkek olarak kurgulamıştır. Osmanlı-Türk modernleşmesinin pozitivist aydınlanma felsefesi odaklı olduğu düşünülürse, söz konusu bu geleneği devraldığı rahatlıkla söylenebilir. Berktay'a göre, Batı modernleşmesinin ve ulus-devlet yaratma sürecinin en gerilimli ve çelişkili mücadele alanlarından biri, "insan" ve "yurttaş" tanımlamasının kadınları da içine alacak şekilde genişletilmesi olmuştur. Bu çalışmanın malzemesi olarak kullanılan karikatürlerde de kadınlara sıkça yer verilmesinin yanısıra, kadınların daha çok biçimsel olarak kılık/kıyafet kullanımlarındaki değişimleri ya da vatan/toprak simgesi olarak kullanıldığı karşımıza çıkmaktadır. Kadınların madde ve toprakla ilişkilendirilmesi ise yine Berktay'ın belirttiğine göre, yabancı egemenliğine karşı mücadele eden milliyetçi hareketlerin sıkça başvurduğu bir yöntemdir.[86] Karikatürlerde de siyaseten getirilen yenilikler hep erkek figürlerin kullanıldığı, kadınların daha çok hane içerisinde ya da vatan/toprak temsiliyetinde kullanıldığı dikkati çekmektedir.

Caner Yacan, Cumhuriyet modernleşmesinin üzerine oturduğu korporatist ideolojiyi "önleyici mefkûrecilik" olarak tanımlamakta ve bu doğrultuda Cumhuriyet modernleşmesinin ileride yaşanabilecek ve birleşik, uyumlu bir toplum yapısını maraza uğratabilecek her türlü yapılanmaya karşı tutumun bu kavram etrafında şekillendiğini ileri sürmektedir.[87] Düzen içinde gelişme projesi olarak nitelendirilen bu tutum, yeni devletin kamu politikalarında kendini göstermiştir. Yukarıda da bahsedilen niteliksel modernleşme sembolleri bu politikalara dahil edilebilirken aynı zamanda yaratılan ulusal kimliğin "bütünlüğünü bozacak" her türlü tehlike, her türlü

[85] Fatmagül Berktay "Doğu ile Batı'nın Birleştiği Yer: Kadın İmgesinin Kurgulanışı", ***MTSD***, İletişim Yayınları, İstanbul, s.276.
[86] Berktay, ***a.g.m***., s.277.
[87] Caner Yacan, "Bir Siyasal Mücadele Örneği: Kadınlar Halk Fırkası", ***Toplumsal Tarih***, No:291, s.78.

dini ya da milli "ayrılıkçı" hareket de solidarist korporatist[88] ideoloji çerçevesinde yaratılan düşman/hasım imgelerine örnek gösterilebilmektedir.

Modernleşmeye çalışan toplumlarda siyasal gelişme açısından yaşanan en önemli sorun "geç kalmışlık" hissi olarak belirtilmektedir. Halis Çetin'in "geç kalmışlığın aciliyeti sendromu" olarak nitelendirdiği bu durumda devlet, modernleşen devletlerle aradaki farkı kapatabilmek amacıyla modernleştirici edimini artırmaktadır; zira "az zamanda çok iş yapmak" ancak devlet eliyle gerçekleştirilebilmektedir.[89] Dolayısıyla devlet, hızlandırıcı bir etki olarak ekonomi, siyaset ve eğitim gibi alanlarda zorlayıcı bir rol oynamaktadır. Bunun doğal sonucu olarak da modernleşme sürecinin toplumsal araçları ve aracıları olan toplumsal sınıflar da devlet eliyle yaratılmaktadır. Tüm bunların sonucunda da modernleşmeye çalışan toplumda, sürece dair tüm zeminler kaygan bir hale geldiğinden; toplumla devlet arasında bir ayrışma meydana gelmekte ve toplum modernleşmeye karşı tepkisel kalmaktadır. Ancak burada toplumun modernleştirici devlete karşı tepkisi yadsındığından, tüm modernleşme karşıtlarına ve neredeyse tüm topluma rağmen modernleşme devam etmekte ve halihazırda da tam da sözünü ettiğimiz "biçimsel" modernleşme kendini göstermektedir.

Türk modernleşme geleneği doğal olarak Osmanlı modernleşmesinden bazı mirasları devralmıştır. Devletin modernleştirici olma misyonuna aranan meşruiyet zemini, bu miraslardan ilki olarak görülmektedir. Bu gelenek, Osmanlı modernleşme çabalarında anayasal düzenleme ve Sultan'ın iradesi ile meşruiyet arama çabasında iken[90]; Cumhuriyet döneminde durum yine anayasal düzenlemeye ve fakat halkın rızasına evrilmiştir. Modernleşme, aslında bir toplumsal dönüşümü ifade etmekteyse de; Türk modernleşme süreci toplumun devlet tarafından sıkı bir şekilde denetlenmesine dönüşmüştür.[91] Söz konusu gelenekte devralınan diğer miraslardan biri, özellikle ordunun modernleştirici devlet geleneğindeki etkisi olmuştur. Aktarılan bir diğer miras ise, tüm modernleşme sürecine toplumun katılımının isteksiz olması ve taleplerin toplum yerine, devlet seçkinlerinden gelmiş olması şeklindedir. Yukarıda da

[88] Parla, ***a.g.e.,*** s.138.
[89] Çetin, ***a.g.m***., s.17.
[90] Selçuk Akşin Somel, "Osmanlı Reform Çağında Osmanlıcılık Düşüncesi", ***MTSD***, Cilt 1, İstanbul, İletişim Yayınları, s.107.
[91] Çetin, ***a.g.m***., s.23.

üzerinde durulduğu gibi, devletin modernleştirici misyonu da aktarılan bir diğer miras olarak karşımıza çıkmaktadır. Tüm bu süreçteki en önemli kırılma noktası ise, Cumhuriyet modernleşmesine kadar olan süreçte konu devletin modernleşmesi üzerine kuruluyken; Cumhuriyet ile birlikte toplumun modernleştirilmesine geçilmiştir.[92]

Türk modernleşmesini, Osmanlı modernleşme geleneğinden ayıran en önemli özellik ise yöntem ve zaman algılamasında gerçekleşen farklılık olarak karşımıza çıkmaktadır.[93] Zira, Osmanlı'da mevcut olan "o geç kalmışlığı" hissi, Türk modernleşmesi sürecinde "geç kalmışlığın aciliyeti" hissine dönüşmüştür. İlkinde mekân ve şartlarda gerçekleşen değişimi zamana uydurma gündemdeyken; ikincisinde zamanı, mekân ve şartlara uydurma meselesi gündeme gelmiştir. İlkinde mekân daralırken, ikincisinde zaman daralmaktadır. Aslında tam da yukarıda da üzerinde durulduğu gibi, Osmanlı modernleşmesinde atılan somut adımların hızlanması ve modernleşen devletlere bir nevi ayak uydurarak aslında devletin bekası ön plandayken; Cumhuriyet rejimiyle birlikte gerçekleştirilmeye çalışılan modernleşme çabası artık geç kalmış, devletin bekası yerine yeni rejim kurulmuş, şimdi bu yeni rejimde ise zaman daha önce olduğu gibi görece geniş değil, aksine geç kalınmış ve tam da bu nedenle "az zamanda çok iş yapmak" gerekmiş, devlet eliyle modernleşme süreci toplumun onayı ve dahli olmadan gerçekleştirilmeye çalışılmıştır.

Modernleşme hem toplumsal hem de kurumsal bazda değişimi getirmektedir. Bu değişimin var olduğumuz coğrafi sınırlar dahilindeki etkisi ve dönüşümü çeşitli ekoller tarafından farklı yorumlanmaktadır. Ancak eğer somut bir değişim ve hatta dönüşüm takip edilmek isteniyorsa, bunun en pratik yolu toplum üzerinden bir inceleme yapabilmekten geçmektedir. Bu açıdan modernleşmeyi, hele ki kavramın bu kadar tartışmalı olduğu *bizimki* gibi coğrafyalarda, mizah üzerinden okumak meseleyi somutlaştırmakta önemlidir. Neticede bu çalışmada elde edilen sonuç da "değişim" merkezli olmuş ve dönemlere ait incelenen karikatürler de bu kavram etrafında birikmiştir. Bunun yanı sıra yukarıdaki bölümlerde de aslında sıkça üzerinde

[92] Kerem Ünüvar, "İttihatçılıktan Kemalizme İhya'dan İnşa'ya", ***MTSD***, Cilt 1, İstanbul, İletişim Yayınları, s.136.
[93] Çetin, ***a.g.m***., s.24.

durulduğu gibi, toplumsal bir “direniş” sembolü olarak; doğrudan eleştirilmesi pratik olarak da pek mümkün olmayan iktidarın, modernleşmedeki değişimin mizaha yansımasıyla, dolaylı olarak eleştirildiği görülmüştür.

Çalışmanın bundan sonraki bölümlerinde ise, modernleşme tarihimizin üç temel dönemi üzerinde durulmuştur. Zira söz konusu bu dönemler, hem toplumsal değişim hem de kurumların inşası açısından önemli görülmektedir. Bu dönemler, 2. Meşrutiyet, Mütareke ve erken Cumhuriyet dönemleri olarak ele alınmıştır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. II. MEŞRUTİYET, MODERNLEŞME VE KARİKATÜRLER

İmparatorluk dönemi basın hayatında görülen ilk karikatürler, İstanbul'da ilk Türkçe gazete yayımlandıktan sonra yani 19. yüzyılın ikinci yarısında karşımıza çıkmaktadır. İmparatorluk sınırlarında saptanabilen ilk mizah dergisini Hovsep Vartanyan Paşa yayımlamıştır.[94] Bir Osmanlı dergisinde ilk karikatür görülene kadar, Ermeniler uzun süre mizah basınında etkili olmuştur. Yazılı mizaha geçilmeden önce de imparatorluk sınırlarında sözlü mizah geleneği etkin haldedir. Dolayısıyla bu geleneğin, yazılı mizah basınının da temelini oluşturduğu düşünülmektedir. Neticede ilk Türk mizah dergisi olarak kabul edilen *Diyojen*'in kurucusu Teodor Kasap ve Namık Kemal gibi Batı'yı tanıyan ve dil bilen insanların varlığı mizah basınının gelişmesinde ve genişlemesinde oldukça etkili olmuştur. Dolayısıyla bu bağlamda bakıldığında, 2. Meşrutiyet'te de aşağıda da örnekler üzerinden görülebileceği gibi, Tanzimat'la başlayan Batılılaşma etkisi karikatürler üzerinden açıkça okunabilmektedir.

Bu anlamda 2. Meşrutiyet dönemi incelemeleri, İmparatorluk dahilinde Tanzimat ile başlayan geleneksel mizah dergiciliğini sürdüren *Karagöz* ve Batılı anlamda mizah basınının ilk örneklerinden sayılan *Kalem, Cem, Diken, Davul* mizah dergilerinden seçilen karikatürler üzerinden yapılmıştır.[95]

3.1. II. Meşrutiyet Dönemi Tarihsel Süreci

Tarihte hemen her olayın olduğu gibi, siyasi tarihimizde önemli dönüm noktalarından biri sayılan 2. Meşrutiyet'i de önceleyen birtakım hadiseler vardır. Çoğu kaynakta "hürriyet ilanı" olarak kabul edilen ve değerlendirilen 23 Temmuz 1908 tarihi, bazı

[94] Turgut Çeviker, ***a.g.e.***, s.17.

[95] 2. Meşrutiyet dönemi mizah dergilerinin geleneksel ve Batılı şeklinde sınıflandırılması Turgut Çeviker'e ait bir tasniftir. Burada gelenekselden kasıt, Tanzimat dönemindeki mizah dergiciliği modelinin uygulanması olup; Batılı dergilerle kasıt ise, yine şeklen Batılı anlamda karikatür ve dergi kullanımı yönündedir. Detaylı bilgi için bknz: Çeviker, ***a.g.e.,*** s.17-20.

yazarlar tarafından da devrim olarak nitelendirilmektedir. Aykut Kansu da 2. Meşrutiyet ilanının özellikle de tabandan gelen bir devrim hareketi olduğuna işaret ederek; İmparatorluk topraklarında devrimi öncüleyen 1906-1907 vergi ayaklanmaları gibi bazı toplumsal olayların yaşandığını belirtmektedir.[96]

Hürriyetin ilân edilmesinden yaklaşık birkaç hafta önce de Manastır şehrinde, öncül hadiselerden biri olarak görülen bir beyanname yayınlanmıştır. İttihat ve Terakki Cemiyeti[97] tarafından yayınlanan bu beyannamede, mevcut hükümetin gayri meşru kabul edildiği ve Cemiyet tarafından milletin sahip olduğu açık ve meşru hakların geri alınacağı, iktidarın başındaki fesat kişilerin arzularına son verileceği belirtilmiştir. Beyannameye göre, *"Osmanlı İmparatorluğu bir millet ile o milletin temsili olan padişahtan ibarettir… bu ikisinin arasında alçaklara, şehvet esirlerine, rezillere, ikbal sarhoşlarına hususi bir yer yoktur…"*[98] Böylece Cemiyet'in kurmak istediği rejimle millet ile padişah doğrudan temas halinde olacaktır.

Bu beyannamenin yanısıra Meşrutiyet ilânından sadece birkaç gün önce, Rumeli şehirlerinde birbirini takip eden çeşitli toplantılar gerçekleşmiştir. Aynı zamanda farklı şehirlerden, padişahın ikâmet ettiği Yıldız Sarayı'na telgraflar çekilmiş ve İmparatorluğun geleceği için 1876 Kanun-i Esasi'nin hükümleri çerçevesinde seçimlere dayalı meclis sistemine geçilmesi ve İstanbul'da acil olarak bir millet meclisi toplanması talebinde bulunulmuştur. Hürriyet fikrinden oldukça etkilenmiş Rumeli vilayetlerinden gelen bu taleplerde, aksi hâlde fiili olarak harekete geçileceği de belirtilmiştir. Mevcut durum karşısında Saray'ın büyük çapta bir halk hareketi karşısında olduğuna inandığını belirten Tunaya, bunun Osmanlı İmparatorluğu'nun ıslahat hareketlerine ilk defa yeni bir unsur olarak "halk"ı getirdiğini belirtmektedir.[99] Burada üzerinde durulması gereken nokta, Meşrutiyet'in kitleye manevi ve ahlaki bir

[96] 1906'da ilki Kastamonu'da patlak veren vergi ayaklanmalarının en önemli nedeni hükümetin, biri kişilerden alınacak Şahsi Vergi, diğeri de hayvanlar üzerine konulan Hayvanat-ı Ehliye Rüsumu olarak belirtiliyor. Aykut Kansu, ***1908 Devrimi***, İstanbul, İletişim Yayınları, 2001, s.39.

[97] 2. Meşrutiyet'in baş aktörü bilindiği üzere İttihat Terakki Cemiyeti'dir. Cemiyet'in kuruluş tarihi hakkında kesin bir bilgiye sahip olunmamakla beraber; literatürde 1889 yılını ya da başka tarihleri kabul eden kaynaklar yer almaktadır. Bkz: Sina Akşin, ***Şeriatçı Bir Ayaklanma: 31 Mart Olayı***, İstanbul, İmge Yayınları, Kasım 1994, s.15.

[98] Tarık Zafer Tunaya, ***Hürriyetin İlânı: İkinci Meşrutiyet'in Siyasi Hayatına Bakışlar***, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, Şubat 2004, s.2.

[99] Tunaya, ***a.g.e.,*** s.3.

olay olarak açıklanmak istenmesidir. Zira söz konusu beyanlardan da anlaşılacağı üzere, ilk görüşte istenen, devlet sistemini tamamen değiştirmek değil; devletin mevcut monarşik yapısında iyileştirmeye gitmektir. 23 Temmuz 1908'de hürriyetin yeniden ilân edilmesiyle de Abdülhamit devrinin 33 yıldır süren istibdat dönemi sona ermiş ve birçok hak ve hürriyetin tanındığı belirtilerek, basın da sansür baskısından kurtarılmıştır.[100]

Meşrutiyet'in siyasi anlamda en önemli özelliklerinden biri, siyaset yapan bireylerin sayısındaki artıştır. Hatta Tunaya'nın aktardığına göre, herkesin bu kadar fazla siyasi olmasından rahatsızlığını dile getirenler de olmuştur.[101] Öyle ki topyekün şekilde, hürriyetin korunması gerektiği fikri yerleşmiş ve bireylerin devletin yıkılmaması yönündeki tedbir, teklif ve tavsiyeleri gelişmiştir. 23 Temmuz ile beraber toplumsal tabandaki farklı kesimler, genişleyen kamusal alan içerisinde kendilerini ifade olanağı bulmuşlardır. Doğan Çetinkaya'ya göre, 1908 sonrasının politik bir kargaşa olarak hatırlanmasının en önemli nedeni toplumun çok farklı etnik ve sosyal kesimlerinin kendi seslerini gür bir şekilde çıkarmış olmalarından kaynaklanmaktadır.[102] Bu noktada Füsun Üstel, 2. Meşrutiyet'in getirdiği siyasal modernleşmenin cemaatten topluma, mekanik dayanışmadan organik dayanışmaya geçişle tarifini bulan yeni bir siyasal-kamusal alan anlayışını ve bu alanın aktörü olacak vatandaşı gerektirdiğini belirtir.[103] Hatta anayasada yer almayan düzenlemeleri içeren 1909 yılındaki kanunların örgütlü topluma yönelmenin ve bu bağlamda vatandaşın sivil ve siyasal katılımının önünü açtığını da vurgulamaktadır.[104]

---

[100] Hıfzı Topuz, Abdülhamid dönemini özellikle Türk basınının en karanlık çağı olarak nitelendirmektedir. Hıfzı Topuz, ***100 Soruda Türk Basın Tarihi***, İstanbul, gerçek Yayınevi, Mart 1973, s.61.

[101] Tunaya, ***a.g.e.,*** s.19.

[102] Y. Doğan Çetinkaya, "1908 Devrimi ve Toplumsal Seferberlik", ***II. Meşrutiyet'i Yeniden Düşünmek*** içinde, der: Ferdan Ergut, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Ocak 2010, s.17.

[103] Füsun Üstel, "II. Meşrutiyet ve Vatandaşın 'İcad'ı", ***Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi***, İstanbul, İletişim Yayınları, 2001, s.167.

[104] Bu noktada yeni düzenin siyasal katılımın dışında kalan kitlelerin "yeni toplum/insan projesi" çerçevesinde seferber edilmesinde bayramların önemli bir işlev kazandığına dikkati çeken Üstel, laik nitelikteki birleşik kamusal alanı tescil için vatandaşları "bölen" dini bayramların karşısına, onları bir bütünün parçaları yapacak bir dizi yeni bayram "icat" edildiğini belirtiyor. 10 Temmuz resmi bayramının yanı sıra, 1915'ten itibaren kutlanan Mektepliler Bayramı, ilk kez 1916'da kutlanmaya başlanan Çocuklar Bayramı ve 1918'deki İdman Bayramı söz konusu yeni kutlamalara örnek olarak gösteriliyor. Üstel, ***a.g.m.***, s.168.

Ancak bunun yanında otuz yılı aşan bir istibdat döneminden sonra, baskı rejiminin donuklaştırdığı halkı siyasal sisteme bağlayacak manevi değerleri bulmak zor bir iş haline gelmiş ve neticede halk kendisini yalnız hissetmeye başlamıştır.[105] Dolayısıyla kendi kendisini idare etmeye alışmamış halka, yeni sistemdeki "görevlerini" iktidar ve organik aydınlar öğretecektir.

1908'in Temmuz ayında gerçekleşen "devrim"[106], Makedonya ve Trakya ordularındaki İttihatçı subayların eylemlerinin sonucudur. Hatta İmparatorluğun özellikle Avrupa'daki topraklarında, büyük kentlere çeşitli heyetler gönderilmiş ve böylece 2. Meşrutiyet'in ilan edildiği belirtilmiş ve yeni yönetimin halk için faydaları üzerinde durulmuştur. Burada İttihatçıların "kamuoyuna" önemle vurguladıkları bir nokta ise, bu değişimin Sultan tarafından değil, bizzat Cemiyet tarafından gerçekleştirildiğidir. Ancak Asya topraklarında, Sultan'ın Makedonya'dan gelen haberlerin önüne geçebildiği ve halkın bilgi edinmesini engelleyebildiği üzerinde durulmuştur. Haber, tüm topraklarda duyulduktan sonra da halkın büyük coşkusuyla karşılanmıştır.

Ancak bu tip coşkulu karşılamaların yanı sıra, toplumsal tabandan gelen sokak eylemleri ve başında da işçi grevleri Meşrutiyet ilanından sonra yaklaşık 2 ay içerisinde meydana gelmiştir. İşçi eylemlerinin yanında öğrencilerin, toplu taşıma yolcularının, memurların, köylülerin kendiliğinden gelişen birçok eylemi olmuştur.[107]

24 Temmuz 1908'de, Meşrutiyet ilanının ertesi günü İstanbul basını, gazetelerini sansürün denetimine sunmadan piyasaya sürmüş ve böylece kendi eylemiyle basın rejimini değiştirmiştir. Orhan Koloğlu'na göre, yeni dönemin özelliği her aklından geçenin, her canı çekenin gazete çıkarması idi ve buna basın çılgınlığı demek daha

---

[105] Tunaya, ***a.g.e.,*** s.21.

[106] Yukarıda da belirtildiği üzere literatürde konu üzerine çalışmış Aykut Kansu gibi bazı isimler 2. Meşrutiyet'i devrim olarak nitelendirmektedir. Ancak Türkiye siyasi tarihi üzerine önemli araştırmaları olan Feroz Ahmad ve Taner Timur gibi bazı isimler de Meşrutiyet'in devrim kategorisine girmediğini belirtmektedir. Taner Timur, "Uluslaşma Süreci, İttihatçılık ve Devrim", ***100. Yılında Jön Türk Devrimi*** içinde, İstanbul, İş Bankası Kültür Yayınları, Ekim 2010, s.40-53. Feroz Ahmad'a göre de Jön Türklerin çoğunluğunu, toplumsal bir değişiklik yapmak istemeyen tutucu bir kitle meydana getirmekteydi "1908 hükümet darbesi, edvrimci bir hareket olarak nitelenemez, çünkü değildi. Amaç otuziki yıl önce kabul ettirilmiş olan anayasayı geri getirmek ve bu yoldan devleti kurtarmaktı." Feroz Ahmad, ***İttihat ve Terakki***, İstanbul, Kaynak Yayınları, Nisan 2013, s.33.

[107] Çetinkaya, ***a.g.m***., s.17.

uygun düşecekti.[108] Zira yıllarca baskıya maruz kalmış halkın, artık gerçekleri öğrenme ihtiyacı oldukça ağır basmaktaydı. Hatta Orhan Koloğlu, bu ihtiyaca Ziya Gökalp'in anılardan bir örnek vererek, toplumdaki bu ihtiyacın şiddetini ortaya koymaktadır.[109] Tam da bu noktada Meşrutiyet ilanının basına yansımaları da önemli görülmektedir.[110] Zira dönemin önde gelen basın mensuplarından Hüseyin Cahit Yalçın, Ahmet Cevdet Oran, Abdullah Zühdü Beyler ve Karabet Efendi öncelikle kendi yazdıklarını sansür etmeksizin *İkdam* gazetesi için ortak bir başmakale hazırlamışlardır. Kısaca "Oh!" diyerek hürriyeti kamuoyuna duyurmuşlardır.[111] Ayrıca aralarında aldıkları karar uyarınca da gazetelerini bir daha sansüre gönderemeyeceklerdir. Hürriyet ilanı sonrasında gerçekleşen en önemli olaylardan biri, 33 yıllık Abdülhamit istibdatından sonra ilk kez yapılan seçimlerdir. Zürcher'e göre seçimdeki mutlak zafere rağmen, İttihatçıların etkisi dolaylı olmuştur. Çünkü İmparatorluğun birçok yerinde İTC'nin kendi üyelerinden çok, isimlerinin İttihatçıların listesine aday olarak yazılmasına izin veren yerel eşrafa bel bağlamak zorunda kalmışlardır. Bu da parlamentodaki parti disiplininin çok zayıf olması anlamına gelmiştir.[112] Neticede Meşrutiyet ve arkasından gelen seçimler sonrasında, sarayın iktidarı sarsılmış ama yok edilememiş, Babıâli'nin önemli bürokratları ilk kez siyasi bir unsur olarak ortaya çıkabilmişler ve İTC parlamentoda arka planda kalmıştır.[113]

---

[108] Orhan Koloğlu, ***Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Basın***, İstanbul, İletişim Yayınları, Ağustos 1992, s.54.

[109] Gökalp, Abdülhamit döneminde uzun süre tutuklu bulunan yaşlı bir Jöntürk'le tanışır ve yaşlı adam ona şöyle der: "Ben göremem ama sen gençsin, ülkemizin özgürlüklere kavuşacağı günleri göreceksin. O zaman hiç durmayın, kafanızda olan ve her gün konuştuğunuz bütün konuları yazın ve yayınlayın. O özgürlük günleri de fazla uzun sürmeyebilir. Ama fikirler bir kere yazıya dökülürse bir daha kaybolmaz." Koloğlu, ***a.g.e.,*** s.54.

[110] Enver Behnan Şapolyo, Türk Gazeteciliği Tarihi, Her Yöniyle Basın, Ankara, Güven Matbaası, 1971, s.170.

[111] Uygur Kocabaşoğlu, ***"Hürriyet'i Beklerken": İkinci Meşrutiyet Basını***, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, Ağustos 2010, s.4.

[112] Erik Jan Zürcher, ***Modernleşen Türkiye'nin Tarihi***, İstanbul, İletişim Yayınları, 2009, s.148.

[113] Sina Akşin Meşrutiyet'in ilan edildiği 1908 yılından 1913'e kadar olan dönemi "İttihat ve Terakki'nin Denetleme İktidarı" olarak tanımlamaktadır. Zira Cemiyet iktidarı tam olarak ele alamamıştı ancak Babıali paşalarına da yönetimi tam anlamıyla bırakmıyorlardı. Hangi paşaların hükümette yer alacaklarını kararlaştırmayı ve arka plandan bu paşalara yapmaları ya da yapmamaları gereken şeyler konusunda talimat vermeye hazırlanıyorlardı. Akşin'e göre bu da bir çeşit iktidar ve kendisi bunu "denetleme iktidarı" olarak tanımlamaktadır. Sina Akşin, ***Jön Türkler ve İttihat ve Terakki***, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1987, s.87.

2. Meşrutiyet'in başarısına ve İTC'nin önemli bir güç odağı olmasına rağmen, devam eden süreçte Cemiyet farklı kollardan çeşitli muhalefetlerle[114] karşı karşıya kalmıştır: Prens Sabahaddin önderliğinde kurulan ve fakat seçimlerde başarı elde edemeyen Osmanlı Ahrar Fırkası ve muhafazakâr dinci kesimlerden gelen muhalefet. Neticede 31 Mart Vakası olarak bilinen ve İslam'ın ve şeriatın geri gelmesi[115] adına silahlı bir "karşıdevrim" meydana gelmiştir.[116] 31 Mart'ın nedeni tam olarak bilinmese ve bazı yorumlarda Abdülhamit'in de sorumlu olduğu belirtilse de özellikle Cemiyet'e karşı artan muhalefetin bu olayda etkili olduğu düşünülmektedir. Zira Abdülhamit'e mesafeli duruşu ile Cemiyet'in de başlarda desteğini alan sadrazam Kamil Paşa'nın siyasetteki tecrübesinden Meclis içinde de faydalanarak, Cemiyet'in telkinlerini dikkate almadığı ve Cemiyet'e karşı gelişen muhalefette etkili olduğu ifade edilmektedir. Bu hareketlerde yer alan medrese öğrencilerinin, muaf tutuldukları askerliğe yeniden alınmalarının yarattığı tepkiselliğin de olaylarda etkili olduğu bilinmektedir.[117] Bu "karşıdevrim" neticesinde Cemiyet üyeleri ya yeraltına kaçmış ya da başkent İstanbul'u terk etmişler; çoğunlukta oldukları mecliste de yeterli sayıları kalmamıştır. Ancak Cemiyet, Makedonya'daki konumunu korumuş ve tüm bunlara karşı çeşitli tedbirler almıştır. Bilindiği üzere Hareket Ordusu da bunlardan biridir. 15 Nisan'dan itibaren isyancılara karşı askeri bir sefer başlamıştır.[118] Ordunun isyanı

---

[114] Cemiyet'in siyaseti doğrudan eline almaması ile Meşrutiyet ilanından önce Babıali eski ama görece Abdülhamit'e uzak olduğu düşünülen Said ve Kamil Paşalar yönetimine devredilmişti. Kanun-i Esasi'nin tekrar yürürlüğe konmasından sonra bürokrat atamalarında anayasaya uymayan ve Cemiyet'in telkinlerini dikkate almayan Said Paşa sadrazamlıktan istifa ettikten sonra; Kamil Paşa sadrazam olur. Fakat seçimler neticesinde Meclis açıldıktan sonra hükümet, Meclis ve Cemiyet şeklinde üç ayrı siyasal gücün bir arada yürümeyeceğine kamuoyu ve İngiliz basını tarafından işaret edilmiş ve Cemiyet'in faaliyetlerinin açık ve sorumlu hale gelmesi talebinde bulunulmuştur. Sina Akşin, ***Şeriatçı Bir Ayaklanma: 31 Mart Olayı***, İstanbul, İmge Kitabevi, Kasım 1994, s.24.

[115] Tam da bu noktada karşıdevrimcilerin sıraladıkları talepleri arasında yer alan bu noktaya Zürcher dikkat çekiyor ve Avrupai yasa ve nizamnamelerin uygulanmasıyla şeriatın konumunun aşındığını ve fakat tamamen ortadan kaldırılmadığını hatta aile hukuku alanında etkisini sürdürdüğünü belirtiyor. Zürcher, **a.g.e**., s.150.

[116] Sina Akşin şeriatçı ayaklanma olarak nitelediği 31 Mart'ın önceden planlandığını, olaydan bir gün öncesinde çıkan gazetelerin manşetlerini referans göstererek ifade ediyor. Hatta özellikle Mizancı Murat'ın 31 Mart olayından önceden haberdar olmadığını kabul etmenin gerçekten zor olduğunu ve bunun da patlama için uygun ortamı hazırladığını ileri sürüyor. Akşin, ***a.g.e.,*** s.41-42.

[117] Adana'da yaşanan Ermenilere yönelik katliamı, Zürcher de 1909 "karşıdevrimi"ne bağlanabilecek bir şiddet olayı olarak okumaktadır. Zira Adana'da eski rejimin bazı taraftarları, merkezi hakimiyetin bozulmasını İttihatçılara saldırmak için fırsat olarak kullanmıştır. Ayaklanma, organize bir şiddet ve pogroma dönüşmüş ve 20 bin civarında Ermeni vatandaş katledilmişti. Parlamento tarafından bölgeye bir araştırma komisyonu gönderilmiş ve olaydaki rollerinden dolayı 124 Müslüman ve 7 Ermeni idam edilmiştir. Zürcher, **a.g.e**., s.154.

[118] Zürcher, **a.g.e**., s.151.

bastırmasından sonra, sıkıyönetim ilan edilerek askeri mahkemeler kurulmuş ve isyancılar mahkemelerce yargılanıp idam edilmişlerdir. Daha sonra iki meclisli parlamento tarafından II. Abdülhamid tahttan indirilmiş ve yerine kardeşi Mehmet Reşat (V. Mehmet) çıkmıştır.[119]

"Karşıdevrim"in bastırılmasından sonra Cemiyet ciddi ölçüde sarsılmıştır.[120] Cemiyet'in taraftarı olduğu türden modernleşme politikalarının zayıf olduğu fikri yerleşmeye başlamıştır. Meşrutiyet, bu kişiler için çok partili rejim ile parlamenter bir hükümetin şeklen gerçekleştirilmesi olarak kalmıştır.[121] Dönem itibariyle gerçekleşen çeşitli olayların da bu duruma önemli derecede etkileri olduğu vurgulanmaktadır. Zira yeniden tesis edilmeye çalışılan "özgürlük" girişiminde Balkan devletlerinin imparatorluğa karşı verdiği bağımsızlık mücadelesi ve nedeni tam olarak bilinmeyen ve fakat bir irtica hareketi olduğu kabul edilen 31 Mart Vakası gibi olayların da olumsuz etkileri gözlemlenmiştir. Olaylar neticesinde alınan çeşitli hükümet tedbirleri ile basın, toplanma, dernek kurma ve özgürlükleri sınırlandırılmıştır.[122] Yayınlar azalmaya başlamış, siyasi partiler ise kapanmış ya da kapatılmıştır. Aynı zamanda "karşıdevrim"in ordu tarafından bastırılmasıyla, ordu "sivil siyaset" karşısında oldukça büyük bir güç elde etmiştir. Sonraki birkaç yıl süresince ordu hukukun üstünde yer almıştır. Zira 1912'ye kadar da sıkıyönetim hali sürmüştür. Cemiyet ise, orduya karışmadığı sürece yasa değişikliklerini sürdürebilmiştir. Bunun neticesinde, tam bir meşruti ve parlamenter rejim kurabilecek şekilde anayasanın bazı maddeleri değiştirilmiştir. Bu değişikliklerden sonra da, merkezi otoriteyi güçlendirmeye yönelik ve bireysel/toplumsal özgürlükleri sınırlayan çeşitli yasalar da geçirilmiştir. Bunlar arasında, kamu toplantıları, cemiyetler, eşkıyalık ve grevlere yönelik yasalarla, kısıtlayıcı basın yasası yer almıştır. Aynı zamanda yeni bir yasa ile Müslüman ve gayrimüslim bütün erkeklere askerlik yapma zorunluluğu getirilmiştir.

---

[119] Zürcher, Mehmet Reşat'ın V. Mehmet adıyla tahta çıkmasını "İstanbul fatihi" II. Mehmet' atıfla yeni Sultan'ın Hareket Ordusu sayesinde başkentin "ikinci fatihi" olarak nitelendirilmesine bağlıyor. Zürcher, **a.g.e**., s.151

[121] Tunaya, ***a.g.e.,*** s.10.

[122] Onur Öymen, ***Bir Propaganda Silahı Olarak Basın, Dünyada ve Türkiye'de Sansür, Baskı ve Yönlendirme,*** İstanbul, Remzi Kitabevi, 2014, s.63.

"Karşıdevrim"in bastırılmasından sonra Balkan Savaşlarına kadar olan süreçte, önemli sorunlardan biri de ordunun siyasetteki rolü ile Cemiyet'in ve onun hâkim olduğu meclis arasında söz konusu olan ilişkisi olmuştur. Ordunun başında yer alan Mahmut Şevket Paşa, ordunun Cemiyet'i değil, anayasayı kurtarmak içi harekete geçtiğini belirtmiş ve subayların sadece kendi işlerini yapmaları yönünde telkinde bulunmuştur. Cemiyet de bu duruma onay vererek, subayların siyaset dışında kalmalarına yönelik önergeleri kabul etmiştir.[123]

1909'da "karşıdevrim"in bastırılmasıyla susturulan muhalefet, 1909-1911 yılları arasında yeniden canlanmış görünmektedir. Zira bazısı İTC'nin eski hasımlarından bazısı da daha liberal ya da muhafazakâr İttihatçılardan oluşan muhalif partiler kurulmuştur. Aynı zamanda bu dönem, imparatorlukta ilk örgütlü sosyalist faaliyetine de tanık olmuştur. İstanbul'da mevcut olan küçük bir solcu aydın kesim, İttihatçıların Meşrutiyet sonrasında sendika ve grevleri yasaklamalarına karşı çıkmış ve daha sonra da 1910'da Osmanlı Sosyalist Fırkası'nı kurmuşlardır.[124]

1910 yılında Arnavutluk'ta büyük bir ayaklanmanın ortaya çıkmasıyla Cemiyet'e karşı muhalefet tekrar hız kazanmıştır. Hatta devam eden muhalif hareketler nedeniyle 1911 yılı başında Cemiyet'in uzlaşma yoluna giderek muhalefeti kontrol etmeye çalıştığı üzerinde durulmaktadır. Cemiyet'e karşı olan hemen hemen tüm muhalif gruplar Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nda birleşmişlerdir. Neticede İTC harekete geçmiş ve etkin olduğu en önemli yer olan meclis üzerindeki etkisini yitirmeye başladığını fark etmiştir. Bu doğrultuda 1912 yılında Cemiyet'in şiddet ve gözdağıyla çoğunluğu sağladığı seçimler tarihte "sopalı seçimler" olarak nitelendirilmiş ve Cemiyet'in böylece çoğunluğa sahip olmadığı meclisi feshetmesini sağlamıştır.[125]

Tam da bu noktada uluslararası siyasette, İmparatorluğun yaşadığı belki de en önemli krizlerden biri gerçekleşmiştir: Balkan devletlerinin bağımsızlık mücadelesi. Takip eden dönemde Trablusgarp ve Oniki Ada'nın İtalyanlara bırakılması ile sonuçlanan antlaşmanın ertesinde, Balkan devletleri arasında bağımsızlık mücadelesine ilişkin iki

[123] Zürcher, **a.g.e**., s.156.
[124] Zürcher, partinin ismine karşın, gerçek bir sosyalist parti olmaktan çok ilerici, liberal bir parti olduğunu vurguluyor. Zürcher, **a.g.e**., s.157.
[125] Zürcher, **a.g.e**., s.158.

savaş patlak vermiştir. 2. Balkan Savaşı başlamadan hemen önce gerçekleşen Londra Konferansı'nda Büyük Güçler, İmparatorluğa Edirne'nin Bulgarlara teslim edilmesi gerektiğini bildirmiştir. Ancak Edirne, İmparatorluk için önemli bir bölgedir ve Cemiyet'in Enver ve Talat yönetimindeki kilit kadrosu için hükümeti devirmeye yönelik bir neden ortaya çıkmıştır. Bunun üzerine İttihatçı subaylar Babıâli'ye atla gelerek, kabinenin toplantısını basmış Harbiye Nazırı'nı vurmuşlardır. Kabine üyelerini de esir alıp, sadrazam Kamil Paşa'yı istifaya zorlamışlardır. Neticede yeni bir kabine kurulmuş ve Mahmut Şevket Paşa hem sadrazam hem de Harbiye Nazırı olmuştur.[126] Darbenin ardından 2. Balkan Savaşı başlamıştır. Balkan Savaşları neticesinde İmparatorluk çok ağır kayıplar yaşamıştır. Bu kayıplar neticesinde, Osmanlı tarihinde ilk kez Türkler etnik bakımdan nüfusun çoğunluğunu oluşturmuştur.[127]

1913'te gerçekleşen hükümet darbesinden sonra Cemiyet, siyasal duruma tamamen hâkim olmuştur. Hatta Sina Akşin, Cemiyet'in yönetimi tam olarak elinde bulundurduğu 1918'e kadar belirlenen bu dönemi "İttihat ve Terakki'nin tam iktidar dönemi" olarak adlandırmaktadır.[128] Zürcher'e göre, 1913-1918 arasında Cemiyet'in iç kurullarının siyasete yön verilmesinde kabineden daha fazla etkisi olmuştur ve kabine çok defa oldubittilerle karşılaşmıştır.[129]

İttihat ve Terakki Cemiyeti, 1914 yılında kapitülasyonlar kaldırıldıktan sonra görece "serbest" hale gelerek, siyasal ve toplumsal reform programlarını uygulamaya başlamıştır. Bu reformların bir kısmı idari yapıda olmak üzere, öncelikle ordunun yapılanmasına ilişkin reformlar söz konusu olmuştur.[130] Taşra idaresinde de kısmen adem-i merkeziyet uygulamalarına geçilmiştir. Bir başka konu da, adliye ve eğitim sistemlerinin daha fazla laikleştirilmesi ve ulemanın zayıflatılması olmuştur. Şer'iye mahkemeleri, Adliye Nezareti'nin denetimi altına verilmiş, medreseler de Maarif Nezareti'ne bağlanmış, vakıfları yönetmesi için de Evkaf Nezareti kurulmuştur.

[126] Zürcher, ***a.g.e.,*** s.165.
[127] Zürcher, ***a.g.e.,*** s.167.
[128] Akşin, ***a.g.e.***, s.251.
[129] Zürcher, ***a.g.e.,*** s.169.
[130] Limon Von Sanders yönetimindeki 70 kişilik bir Alman askeri heyetine ordunun yenilenmesi için teslim edilmesi de bu döneme denk gelmektedir. Zürcher, ***a.g.e.,*** s.185.

Bu noktada toplumsal değişime de vurgu yapmak önem taşımaktadır. Kentlerde yaşayan orta-üst sınıftan kadınların durumu da, kısmen Cemiyet'in politikaları kısmen de Dünya Savaşı'nın etkileri ile değişmiştir. Kadınların boşanma hakları genişletilmiş ve fakat çokeşlilik yasaklanmamıştır. Jön Türkler kadınları toplum yaşamına katılmaya teşvik etmiştir ve aynı zamanda kadınlar Türk milliyetçilerinin Türk Ocağı kulüplerinde yaptıkları konuşmaları dinleyebilmiş ve kendileri de konuşma yapabilmişlerdir. Aynı zamanda kadın nüfusun eğitim olanakları da genişletilmeye çalışılmıştır. Aynı zamanda Kadınları Çalıştırma Derneği kurarak, sanayide istihdam edilecek kadınları bulmaya ve kadınların çalışma koşullarını düzenlemeye çalışmışlardır. Bu konuda Yavuz Selim Karakışla'nın çalışmasına değinmek gerekirse; 1. Dünya Savaşı'nda cepheye giden erkeklerden boşalan işlerde kadınların çalışmaya başlaması ve sonunda savaş bittiğinde erkeklerin geri dönmesi neticesinde kadınlar mevcut işlerini kaybetmiştir. Bu bağlamda *Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi*, Osmanlı toplumunun savaş yıllarında cepheye giden ve savaşırken hayatını kaybeden erkeklerinin eşleri, anneleri, kız kardeşleri ve kızlarının yaşadığı ekonomik problemleri çözmek amacıyla Osmanlı Harbiye Nazırı ve Başkumandan Vekili Enver Paşa ve eşi Naciye Sultan'ın fikri kurulmuştur. Osmanlı'da bu gibi yarım ve kadınlara iş edindirme kuruluşları, Cemiyet öncesinde farklı ölçeklerde hayata geçirilmiş olsa da, 8194 kadını aynı anda çalıştıracak ölçekteki bir kuruluş daha önce görülmemiştir.[131]

1913 yılında siyasal ve ekonomik alanların yanı sıra, ideolojik akımlarda da çeşitli değişiklikler meydana gelmiştir. Abdülhamid döneminin sonlarında artan sansür ve hoşgörüsüzlük, yerini 1908 ile her türlü siyasal ve toplumsal meselenin toplum önünde tartışıldığı bir ortama bırakmıştır. Bu tartışmaların büyük çoğunluğu ise, Meşrutiyet'in ilanından sonra eski rejime göre otuz kat arttığı belirtilen yayınlarda yer almıştır.[132]

Yukarıda da belirttiğim üzere Cemiyet'in Meşrutiyet rejimi ile kurmak istediği çok partili rejim ve kuvvetlerin ayrılığına dayanması gereken parlamenter hükümet sistemi, teorik düzeyde kalmıştır. Yani pratik düzlemde asıl olan iktidar partisinin

[131] Yavuz Selim Karakışla, ***Osmanlı İmparatorluğu'nda Savaş Yılları ve Çalışan Kadınlar Kadınları Çalıştırma Cemiyeti (1916-1923),*** İstanbul, İletişim Yayınları, Kasım 2015, s.98.
[132] Zürcher, ***a.g.e.,*** s.193.

mutlak olarak hakimiyetini içeren bir tek parti yönetimi olmuştur. Tarık Zafer Tunaya, konu üzerine yapmış olduğu çalışmasında "hürriyet savaşının galibi" olarak değerlendirilen partinin mutlak iktidar elde ederek bertaraf etmeye çalıştığı istibdadı geri getirmesini partinin yapısı, iktidarda kalmak için gerçekleştirdikleri ve bunlardan doğan sonuçlar üzerinden incelmiştir.[133] Meşrutiyet ilan edildiğinde 19 yıllık geçmişi olan Cemiyet'in ülke içinde ve dışında farklı siyasi görüşlere sahip birçok hürriyet yanlısı bireyi bünyesinde topladığı, kesintisiz olarak faaliyetlerini sürdürdüğü ve Jakoben özellikler taşıdığı bilinmektedir. Ancak Meşrutiyet'in yeniden ilan edilmesi neticesinde kurulan Meclis toplantılarında, aslında Cemiyet içinde derin fikir ayrılıklarının olduğu ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla da Cemiyet içinde çözülmeler ve ayrılıklar kendini göstermeye başlamıştır. Bu nedenle seçimlerdeki baskı ve hürriyeti kısıtlayan uygulamalar, Meclis çoğunluğunun her şeyi yapabileceği fikrinden hareketle, Cemiyet'in aldığı "önlemler" arasında yer almıştır. Aynı zamanda parti programındaki değişiklikler de bu doğrultuda değerlendirilmektedir. Cemiyet 1908'de Osmanlıcı ve liberal bir programa sahip iken 1911'den itibaren Türkçü, belli alanlarda laikliğe yönelmekle beraber İslamcı, merkeziyetçi ve devletçi olmuştur.[134] Cemiyet'in söz konusu "önlemler" paketinin içerisinde hem hukuki hem de fiili durumlar söz konusu olmuştur. Hukuki olarak Mebuslar Meclisi'ni feshedebilmesi mümkün iken; fiili olarak da muhalif gazetecilere suikast, tehdit ve işkenceler, baskılı seçimler, hükümet darbesi olarak bilinen Babıali Baskını gibi "önlemler" söz konusu olmuştur.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin siyasi alanda "modernleşme" girişimlerinin yanında, sosyo-kültürel, hukuk gibi alanlarda da çeşitli yenilik çabaları olmuştur. Parti programının sahip olduğu milliyetçilik, Batılılaşma ile geliştirilmiş ve eğitim meseleleri ön planda tutulmuştur. Darülfünun Edebiyat Fakültesi'nde karma eğitime başlanması, kadın meselesinin milli bir iktisat ve kültür meselesi olarak ele alınması, kadın cemiyetlerinin kurulması, milli kütüphane, milli arşiv, milli müzik, milli filmcilik, milli coğrafya cemiyeti, turizm meseleleri hep bu alandaki gelişmeler içinde

[133] Tunaya, ***a.g.e.,*** s.23.
[134] Partinin değişen programı için bknz: Tarık Zafer Tunaya, ***Türkiye'de Siyasal Partiler, 2. Meşrutiyet Dönemi,*** İstanbul, İletişim Yayınları, Ağustos 2015, s.189.

sayılmıştır. [135] Bunun yanında Batı tipi takvim uygulaması kabul edilmiş; meslek, kültür ve spor kurumları gibi oluşumları ortaya çıkmaya başlamıştır. Türk Ocağı milliyetçilik ilkesini hazırlayan ve yayan haline gelmiş; eğitim alanında da laiklik girişimi olarak değerlendirilebilen çabalar görülmüştür.[136] İktisadi alandaki en önemli gelişmelerden biri ise kapitülasyonların kaldırılması olmuştur. İlk milli banka kurulmuş, kooperatifçilik, yerli malı sevgisi, Türklerden alışveriş yapma telkinleri yanında esnaf ve meslek odaları da kurulmaya başlanmıştır. Hukuk alanında ise, Cemiyet'in Türkçü-milliyetçi ilkeleri[137] laikleşme şeklinde uygulanmaya başlanmıştır. Mahkemeler, Darülhikmeti İslamiye'nin kuruluşu ile Adliye Nezareti'ne bağlanmış, nikah ve boşanmaya dair de bir kararname düzenlenmiştir.

Cemiyet tarafından, iş hayatını kolaylaştırma amacıyla posta adresi olarak sokaklara isim ve evlere numaralar verilmiştir. Aynı zamanda telefon tesisatları kurulmuş ve savaştan sonra Müslüman kadınlar ilk defa istihdam edilmişlerdir. Başkente elektrik gelmiş ve elektrikli tramvay sistemi kurulmuştur. İstanbul, modern bir kent olmaya başlamış ve imparatorluk sınırları içinde iç pasaport uygulaması başlamıştır. Önde gelen Jön Türk entelektüellerin, kapitalist ekonomik sisteme uymaya çalışan Cemiyet'e modern yani kapitalist devletin temelinin burjuva sınıfı olduğu ve dolayısıyla ulusal bir burjuva sınıfı yaratılması gerektiği telkininde bulunmaları ile, savaşın sonunda burjuvazi[138] olarak yeni sınıfın doğduğu belirtilmektedir.[139]

Bu dönemde yüzyıllar boyunca kendi içine dönük bir şekilde yaşayan Osmanlı toplumu, ilk defa 2. Meşrutiyet ile Batı'ya kapılarını sonuna kadar açtığı

---

[135], Tarık Zafer Tunaya, ***Hürriyetin İlânı: İkinci Meşrutiyet'in Siyasi Hayatına Bakışlar***, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, Şubat 2004, s.37.

[136] Tunaya, bu durumu şöyle aktarıyor: "Maarif alanındaki en önemli adım, hiç şüphesiz sadece dini konularla uğraşacak olan Darülhikmeti İslamiye'nin laik öğretime karışmasının önlenmesi olmuştur." Tunaya, ***a.g.e.,*** s.37.

[137] "İttihat ve Terakki'nin kurduğu parti diktatörlüğü kadrosu içinde, Türkçülük cereyanı milli bir sosyal politika halinde tatbik alanına aktarılmış, Batılılaşmak ve laiklik anlamında kabul edilmiştir." Tunaya, ***a.g.e.,*** s.38. Tunaya aktarılan ifadeleriyle, Cemiyet'in modernleşme çabasındaki bakış açısını ve tutumunu net bir şekilde ortaya koymaktadır. Dolayısıyla 2. Meşrutiyet modernleşmesinin içeriğinin Cumhuriyet ideologları tarafından da olabildiğince benimsendiğini ve aslında önceki dönemde yerleşmiş fikirlerin yeni rejimde de sürdürüldüğünü söylemek mümkün görünüyor.

[138] Zafer Toprak, ***Milli İktisat Milli Burjuvazi, Türkiye'de Ekonomi ve Toplum 1908-1950***, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s.56.

[139] Feroz Ahmad'a göre, yeni doğan bu sınıf devleti denetleyemeyecek kadar zayıf ve fakat hükümetin izlediği siyaseti etkileyebilecek kadar güçlüydü. Feroz Ahmad, ***Modern Türkiye'nin Oluşumu***, İstanbul, Kaynak Yayınları, Şubat 2012, s.61.

vurgulanmaktadır. Dolayısıyla Osmanlı'nın Batı ile bu karşılaşması, o vakte kadar korumaya çalıştığı siyasi düşüncelerini de etkilemiştir. Bunun neticesinde Batı'ya göre ne kadar geride kalındığı fark edilmiş ve "Batılı olma" meselesinin gerekliliği ortaya çıkmıştır. Bu gereklilik için bir değişime ihtiyaç duyulduğu fikrinin kabulü yanında asıl olarak söz konusu değişimin nasıl gerçekleşeceği yolunda farklı fikir beyanları ortaya çıkmıştır. Zira söz konusu konjonktürde 20. yüzyıl başı değişmekte olan bir dünyanın habercisiydi ve bu değişim yalnız teknik yenilikler şeklinde değil; aynı zamanda manevi değerlerde yenilik şeklinde de kendini göstermekteydi.[140] Burada da aşina olduğumuz "Nereye kadar Batılılaşmak?" sorusu gündeme gelmiş ve bu soruya farklı siyasi cenahlardan farklı cevaplar gelmiştir. Söz konusu siyasi fikirlerin, aralarındaki farklılık ve çeşitliliğe rağmen ortak özellikleri de olmuştur. Öncelikle hepsi Osmanlı Devleti'nin sosyal olarak geride olduğunu kabul etmişlerdir. Dolayısıyla hepsi çeşitli sosyal değişimlere ihtiyaç duymaktadır ve fakat neticede bir devrim gayesinde olmamışlardır. Amaç yeni bir devlet kurmak değil, mevcut olanı iyileştirmektir. Bu dönemin söz konusu farklı fikirlerini hem ideolojik hem de siyasi olarak değerlendiren Tunaya, Meşrutiyet dönemi havasını tam olarak anlatan şu ifadeleri de eklemiştir:

> "Meşrutiyet yaşamak için düşünen, kendine hayat prensibi arayan, sosyal bunaltı içinde bir toplumdur. İkinci Meşrutiyet siyasi bakımdan kısmi ve başarısız hareketlere sahne olmuştur. Fakat, bilhassa siyasi düşünce alanındaki denemeleri tamamen başarılıdır. Zaten büyük değeri de buradadır."[141]

Ancak Abdülhamid dönemini sona erdiren ve Cumhuriyet rejimini önceleyen 2. Meşrutiyet'in kurucu kadroları Jön Türkler, kendi içlerinde bir bütünlük arz etmemişlerdir. Temel olarak Jön Türkler iki ana grupta toplanmıştır: Liberaller ve İttihatçılar. Feroz Ahmad'ın belirttiğine göre, liberaller Osmanlı toplumunun üst sınıflarına mensup, eğitim görmüş, Batılılaşmış, kozmopolit, genellikle Fransızca olan bir yabancı dile ve onun kültürüne hâkim olan kişilerden oluşmuştur.[142] Liberaller,

[140] Tunaya, ***a.g.e.,*** s.56.
[141] Tunaya, ***a.g.e.,*** s.61.
[142] Ahmad, ***a.g.e.***, s.47.

kendi toplumsal sınıflarına mensup yüksek bürokratların denetimi altında olacak bir anayasal monarşiyi desteklemişlerdir. Britanya örneğini ideal bir parlamento tipi olarak görmüşlerdir. Feroz Ahmad'a göre bu durum, Tanzimat'ın Anglofil bildirgesiyle de bir uyum göstermekteydi.[143] Bu dönem içerisinde söz konusu ideolojilerden (Osmanlıcılık, Türkçülük, İslamcılık) liberallerin savunduğu Osmanlıcılık idi. Buna göre, tüm etnik ve dini cemaatler söz konusu hanedanın yurtseverliği çerçevesinde birleşebileceklerdi. Söz konusu diğer grup İttihatçılar (İttihat ve Terakki Komitesi üyeleri) liberallerinkine benzer bir siyasal rejim tasarlamışlardı. İttihatçılar, liberaller gibi toplumun üst sınıflarından değil, aksine alt-orta sınıftan gelmişlerdi. Feroz Ahmad'a göre, İttihatçılar ancak kendilerine dolaylı da olsa yönetme fırsatı verilirse imparatorluğu dönüştürüp kurtarabileceklerine inanıyorlardı. Zira doğrudan yönetebilmeleri için gerekli olan toplumsal güvene sahip değillerdi.[144] Zaten 1908'de seçimleri İttihatçıların kazanması ile kendilerine yönelik muhalefet de açıkça gün yüzüne çıkmıştır. Bunlardan biri siyaset alanında gerçekleşen tasfiyeler ile söz konusu olurken; diğeri de 31 Mart Vakası olarak bilinen girişimdir.[145] Ancak hem bu tip girişimler hem de ordu içerisindeki çeşitli bölünmeler nedeniyle, "birlik ve ilerleme" düşüncesine bağlı olan ordu, İttihatçıların 1913'te gerçekleştirdiği hükümet darbesi neticesinde şekillenmeye başlamıştır.

Zafer Toprak'a göre, 1908 siyasal bir devrimdi ancak sosyal bir devrimle pekiştirilmedikçe güdük kalacaktı. "Yeni hayat" ise bu anlayışın ifadesiydi.[146] Sosyal devrim ise uzun soluklu bir uğraş olup; iki Batılı düşünürün etkisi kendini açıkça göstermektedir. Bunlardan birincisi Alfred Fouillée idi. Fransız Devrimi'nin özgürlük, eşitlik, kardeşlik gibi fikirlerinin Meşrutiyet'in temelini oluşturmasına destek olmuştur. Diğeri ise Durkheim'dı. Kendisi Selanik tarafından Osmanlı düşünce dünyasına sokulmuştur.

---

[143] Ahmad, ***a.g.e.,*** s.47.
[144] Ahmad, ***a.g.e.,*** s.48.
[145] Feroz Ahmad, aynı dönemde Adana'da gerçekleştirilen Ermeni katliamının da İttihat karşıtları tarafından Komite'yi kovma amacıyla düzenlendiğini ileri sürmektedir. Ahmad, burada amaçlarının bir İngiliz- Fransız donanmasını Hıristiyanlar lehine müdahaleye kışkırtmak olduğunu ancak üçlü İttifak ve İtilaf devletleri arasındaki dengenin böyle bir müdahaleye elverişli olmadığını belirtiyor. Ahmad, ***a.g.e.,*** s.50.
[146] Zafer Toprak, ***Türkiye'de Yeni Hayat, İnkılap ve Travma 1908-1928***, İstanbul, Doğan Kitap, Kasım 2017, s.41.

20. yüzyıl başında Osmanlı toplumunda beliren siyasi fikirler, genel hatlarıyla Garpçılık, Osmanlıcılık, Türkçülük ve İslamcılık olarak değerlendirilmektedir.[147] Garpçılık yani batılılaşma çeşitli kavramlar kullanılmasına rağmen, Osmanlı'nın Avrupa karşısında gerilemeye başladığı yıllardan itibaren mevcut olmuştur. Farklı kavramlar kullanılmasına rağmen hepsinin ortak noktası, daha iyi bir hayat ideali ve stratejisi olmuştur.[148] Batılılaşma kavramının anlamı, Doğu'yu da Batı gibi bilim, teknik, sanayi sahibi yapma noktasında ortaklaşsa da buna gidilecek yolun nasıl olacağı konusu son derece tartışmalı olmuştur. Yani daha iyi bir hayat için Batı'ya ihtiyaç duyulduğu konusunda fikir birliği sağlanıyorken; neyin, nasıl alınacağı meselesi tartışma konusu olmuş ve kendi kültürünü korumak ya da medeniyete bütüncül olarak ayak uydurmak noktasında ayrışmalara neden olmuştur.[149] Batılılaşmanın gelişmesinde Şinasi ve Namık Kemal'in yayınlarının önemli gelişmeler olduğu belirtilmektedir. Zira bu yayınlarda şehir sorunları, kadın, aile, çocuk, fakirlerin doyurulması gibi konuların işlendiği üzerinde durulmaktadır.[150]

İslamcılık, Meşrutiyet'in en yaygın fikir cereyanı olarak görülmektedir. Tüm olay ve süreçlere dini açıdan bakılmasında elbette ki, Osmanlı'nın teokratik yapısının, padişahın tüm Müslümanların halifesi sayılmasının, şeyhülislamın da hükümete dahil olmasının önemli etkenler teşkil ettiği de belirtilmelidir. Özellikle eğitim, öğretim ve adalet alanlarında söz sahibi olan İlmiye sınıfından insanların, sıkıntılı durumlarda kurtuluşu Tanrı inancında bulma amacıyla camiye giden kitlelere fikirlerini yayma kolaylığı bulduğu üzerinde de durulmaktadır.[151] Dolayısıyla İslamcılık cereyanı devletin ancak İslamlaşma ile kurtulabileceğini savunmuştur.

---

[147] Bu noktada Tarık Zafer Tunaya'nın söz konusu sınıflandırmayı farklı şekilde yaptığını belirtmek gerekiyor. Tunaya söz konusu siyasi cereyanları, Garpçılık, İslamcılık, Türkçülük, Meslek-i İçtimai ve Sosyalizm cereyanları olarak formüle ediyor. Osmanlıcılığın çeşitli dinde, dilde ve milliyette unsurların bir araya getirdikleri, daima kuvvetlendirilmesi ve yaşatılması gereken bir siyasi şekli ifade ettiğini belirterek; dolayısıyla bütün siyasi fikir ve hareketlerin bu hususun gerçekleştirilmesine ve sürdürülmesine hizmet edeceğini belirtiyor. Tunaya'ya göre bu ideal, siyasi fikir cereyanlarının aynı zamanda sınırlarını da belirlemiştir. Dolayısıyla Osmanlıcılık bütün cereyanların ortak gayesidir ve bu yüzden de ayrı bir cereyan olarak ele alınamaz. Tunaya, ***a.g.e.,*** s.60.

[148] Mustafa Gündüz, ***2. Meşrutiyet'in Klasik Paradigmaları***, Ankara, Lotus Yayınevi, Nisan 2007, s.35.

[149] Berkes, ***a.g.e.*** s.397.

[150] Gündüz, ***a.g.e.,*** s.38.

[151] Tunaya, ***a.g.e.,*** s.58.

Türkçülük ise Ziya Gökalp'in temsil ettiği, diğer fikirlere özellikle Osmanlı milliyetçiliğine nazaran geç gelişen bir fikir akımı olmuştur. Önceleri Abdülhamit'in son yirmi yılında bir kültür hareketi olarak ortaya çıkmıştır. Hatta bu kültürel çalışmalarda başlangıç noktası Rus İmparatorluğu kökenli Türklere kadar gitmekte; hatta imparatorlukta etkili bir Türkçü olarak kabul edilen Yusuf Akçura bahsi geçen "Rusya çıkışlı Türkçüler" arasında sayılmaktadır. Zira Akçura, "Türkçülüğün Manifestosu" olarak kabul edilen *Üç Tarz-ı Siyaset* başlıklı makalesinde Osmanlıcılık, İslamcılık ve Türkçülük fikir akımlarını kıyaslamış ve bunlardan Türkçülüğün faydalı olacağını savunmuştur.[152] Bunun yanında Türk Ocağı örgüt olarak imparatorluğun her yanında çeşitli kulüpler kurmuş ve buralarda gerçekleşen konferans, tiyatro, tartışma, müzik gösterileri ve sergiler ile Türk milliyetçiliği ideolojisini yayma işlevi görmüştür.

İnanç ve dil gözetmeden tüm tebaanın yeni meşruti devlet içerisinde eşit haklara sahip olacağı Osmanlıcılık fikri ise, 2. Meşrutiyet'in resmi ideolojisi olarak kabul edilmiştir. Ancak milliyetçiliğin, imparatorluğun bütün büyük cemaatlerini etkisi altına aldığının farkına varılması ile, 1913 yılına kadar, resmi ideoloji olma durumu değişmemiştir. Aynı zamanda Zürcher'e göre, İTC'nin kendisi çoktan, hatta 1908'den çok önce, Türk ya da en azından Müslüman milliyetçiliğinin ağına düşmüştü. Cemiyet'in kendisi Osmanlıcılığı resmen destekliyor olmasına rağmen, Osmanlıcılık yorumları neredeyse Türk olmayan unsurların Türkleştirilmesi fikrine varmıştır.[153] Dolayısıyla Osmanlıcılık fikri inandırıcılığını kaybetmiştir.

Balkan Savaşları neticesinde yitirilen toprak parçaları ve alınan Balkan vilayetleri ile imparatorluk görece daha homojen bir hale gelmiştir. İttihatçılar mevcut ideolojilerini ve tutumlarını gözden geçirmek durumunda kalsalar da ideolojilerindeki üç unsuru, Osmanlıcılık/İslamcılık/Türkçülük, terk etmemişlerdir. Söz konusu değişiklik ancak bu üçünden birinin vurgulanması ile gerçekleşebilirdi.[154] Sayısal olarak çoğunlukta olan Türklerin varlığına rağmen söz konusu vurgu Türkçülük değil İslamcılıktı. İttihatçılar, içlerindeki Ziya Gökalp gibi Türkçülere rağmen, İslam'a olan bağlılıklarını sürdürmüşlerdir. Türklerin de çoğu kendilerini önce Müslüman olarak

[152] Yusuf Akçura, ***Üç Tarz-ı Siyaset,*** Ankara, Kilit Yayınları, 2011, s.8-40.
[153] Zürcher, ***a.g.e.,*** s.195.
[154] Feroz Ahmad, ***İtihatçılıktan Kemalizme,*** İstanbul, Kaynak Yayınları, Mart 1996, s.25.

görmüşlerdir. Müslüman Arap ve Kürt toplulukların çoğu için de benzer durumların söz konusu olduğu, onların da hanedana bağlı oldukları belirtilmektedir. Geriye kalan gayrimüslimlerin de hanedana bağlı kalacakları umulmuştur. Aynı zamanda Osmanlıcılık ve İslamcılık bir bütün halinde Müslüman dünyada etkili görülmüştür. Bu nedenle de savaş yaklaşırken, İslamcılık İttihatçıların dış politikaları için önemli bir unsur olmuştur.

Feroz Ahmad'a göre, 1. Dünya Savaşı özellikle Türkler için bir dönüm noktası olmuştur; zira imparatorluk yıkılmış ve fakat savaş Türkleri Avrupa'nın denetim ve müdahalesinden kurtarmış, İttihat ve Terakki için de toplumu radikal bir şekilde dönüştürecek reformlar için gerekli ortamı hazırlamıştır.[155] Ancak Komite tarafından ortaya koyulan program, eski düzenin devam etmesi taraftarlarını oldukça yabancılaştırmıştır. Neticede Müslüman gruplar da gayrimüslimler gibi protestolar gerçekleştirmişlerdir. 1914'te ise Türkler tarafından kapitülasyonlar tek taraflı olarak kaldırılmış ve egemen bir devlet olma yoluna girmişlerdir.

Savaş sonundaki ateşkes ile Sultan'a bağlı hükümetin dini politikalarının toplum üzerindeki etkisini anlayan ulusalcılar, İslami söylemin imparatorluğun karma nüfusu içinde kendi davaları için seferber etmek istedikleri topluluklar arasında azami birlik sağlamak için önemli olduğunu kavramışlardır. Bu noktada Feroz Ahmad, ulusal hareketin seküler bir amacı olsaydı "ulus" kavramını tanımlamak için dini cemaat anlamına gelen "millet" kavramı yerine, yurt anlamına gelen "vatan" kelimesinden kavramlar türetebileceklerine işaret etmiştir.[156]

Genel olarak "devrim" ve hürriyet ilanının toplumsal olarak coşku ve sevinçle karşılandığı söylenebilir. Ancak tüm bu "devrim" ve hürriyet kutlamalarına rağmen, 1908 sonrası hem basın özgürlüğü hem de yeni Osmanlı rejiminin işleyebilmesi açısından ara bir dönem olarak görülmüştür.[157] Zira yukarıda üzerinde durulduğu gibi "ciddi" basın dünyasının yanı sıra mizah basınında da devrim, emperyalizm ve kültür ciddi şekilde eleştirilmiştir. Palmira Brummett'ye göre, Osmanlı gazetecileri için 1908

[155] Ahmad, ***a.g.e.,*** s.54.
[156] Ahmad, ***a.g.e.,*** s.64.
[157] Muammer Göçmen, ***İsviçre'de Jön Türk Basını ve Türk Siyasal Hayatına Etkileri (1889-1902***), İstanbul, Kitabevi, 1995, s.95

bir yandan ferahlama diğer yandan da hüsrana uğrama yılı olmuştur.[158] Brummett, bu nedenle mizah dergilerinde, mizahi olmayan "ciddi" gazetelerdeki gerçekliğe benzemeyen başka bir Osmanlı gerçekliği resmedildiği üzerinde durmaktadır: "Eğer taşlamanın nesnesi insanın budalalığı ise belki de sesini duyurmak için taşlamanın kullanılabileceği en uygun araç devrimdir. Devrim eski bildik ahmaklıkların meçhul, tecrübe edilmemiş ahmaklıklarla değiştirilmesidir."[159] Dolayısıyla 2. Meşrutiyet mizah basınında da tam da bu olmuştur. Mizah eleştirilerine hem eski istibdat yönetimi hem de yeni Meşrutiyet yönetimi konu olmuştur.

Anlaşıldığı üzere 2. Meşrutiyet ilanı amaçladığı gibi ne toplumsal ne de siyasal bir düzen getirebilmiştir. En temeldeki dert olan İmparatorluğun yıkılmasını önleme çabası ise bilindiği üzere sonuçsuz kalmıştır. Modernleşme çabaları ise özellikle toplumsal bazda ciddi dönüşümler gerçekleştirmeye çalışmış ve fakat çoğu zaman halk arasında dahi bu çabalar gülünç durumlara yol açmıştır. Dolayısıyla yaşanan değişim ve hâlâ sağlanamayan düzenin somut yansımaları dönemin mizah basınından ve karikatürlerinden ironik bir şekilde takip edilebilmektedir.

3.2. II. Meşrutiyet Dönemi Karikatür İncelemeleri

Söz konusu karikatürlerde en çok üzerinde durulan konulardan birinin şehir ve yapılarındaki yetersizlikler olduğunu görüyoruz.[160] Yani aslında kamusal alan eleştirisi ve bunu doğrudan temsil eden yerlerden biri olan başkent sokakları ve belediye çalışmaları ciddi şekilde eleştirilmiştir. Bunun nedeni modernleşme girişimlerinin en somut ve niteliksel halinin görülememesi ve hem basının hem de şehir sakinlerinin gözlerinin önünde yeni yönetimin belediye işlerini[161] yüzüne gözüne

[158] Orhan Koloğlu'na göre son üç yüz yılda söylenmemiş her şeyi söyleme hırsına kapılan basın da ilk büyük şokunu 31 Mart olayında yaşamıştır. Orhan Koloğlu, ***Osmanlı'dan 21. Yüzyıla Basın Tarihi***, İstanbul, Pozitif Yayınları, Ağustos 2006, s.88.

[159] Palmira Brummett, ***İkinci Meşrutiyet Basınında İmge ve Emperyalizm 1908-1911***, İstanbul, İletişim Yayınları, 2003, s.17.

[160] Bunun en önemli nedeninin basına uygulanan baskı ve sansür olduğu üzerinde durulmaktadır. Şahhüseyinoğlu, ***a.g.e.,*** s.43-52

[161] Tam bu noktada Cemil Topuzlu'nun aktardıkları hem belediyeciliğe hem de niteliksel yani olgusal modernleşme çabalarına ilişkin somut örnekler vermektedir. İstanbul'un belediye başkanlığı görevine 1912'de getirilen Topuzlu: "Velhasıl böylece 21.8.1912'de Şehreminliği vazifesine başladım. Ertesi gün Şeremanetine ait bir otomibile bindim. Birkaç saat içinde şehrin her tarafını gezdim. İstibdat zamanında ihmal edilen, bu zavallı şehir için Meşrutiyet devrinin ilk yıllarında yani dört seneden beri hiçbir gayret gösterilmediğini,bütün sokakların kaldırımsız, aşırı derecelerde bakımsız olduğunu

bulaştırması, olarak görülmektedir.[162] Dolayısıyla olgusal anlamda da bir modernleşme "aciliyeti" hissi ve fikri karikatürler üzerinden okunabilmektedir. Burada da tıpkı Cumhuriyet modernleşmesi gibi niteliksel anlamda yapılan değişimlerin Meşrutiyet dönemi modernleşme çabalarına içkin olduğunu ve fakat bu durumun toplumsal alana olumsuz yansıdığını görmekteyiz. Zira karikatürlerde yine bu tip modernleşme hareketleri de ti'ye alınmıştır.

3.2.1. Değişimin Siyasi İzdüşümleri

3.2.1.1.Modernleşme sürecinde Baskı ve Sansür Teması

Bilindiği üzere 2. Meşrutiyet ilanının temel argümanlarından biri Abdülhamid istibdatına son vermektir. Ancak dönemin genel olarak özellikleri belirtilirken değinildiği üzere, kendi içlerindeki ayrılıkları da fark eden dönemin ideolog ve siyaset insanları hürriyet ilan edilmesine rağmen, bir süre sonra karşı durdukları baskı dönemine benzer bir süreç geliştirmişlerdir. Basın sansürü de işte bu dönem içerisinde uygulanan baskı politikalarından biri olarak karşımıza çıkmakta ve tabii ki karikatürlerde de bu uygulamalara oldukça yer verildiği görülmektedir. Neticede Abdülhamid de muhalifleri de kamuoyunun önemli bir mücadele alanı olduğunu kabul etmişler ve bu alanı fethederek, ellerinde tutmaya çalışmışlardır. Ancak Abdülhamid tahttan indirilene ve iktidarı son bulana kadar karikatürlerde karşımıza çıkan sansür vurgusu istibdat dönemine yönelik eleştirileri karşılamaktadır. Bu eleştiriler özellikle istibdat rejiminin somut göstergelerinden olan Matbuat Nizamnamesi'ne yöneliktir. Bu nizamnameye göre bütün yayınlar, Osmanlılar için Maarif, yabancılar için de Hariciye Nezareti'nin onayından geçmekteydi. Yani saldırgan kelimeler, devletin güvenliğini tehdit etme, halkın ahlak duygularına, geleneklerine ya da imparatorluk dahilindeki dinlerden birine karşı gelme; padişaha, ailesine, devlet büyüklerine ya da

gördüm." Ceyhun İrgil, ***İstibdat, Meşrutiyet, Cumhuriyet Devirlerinde 80 Yılık Hatıralarım, Cemil Topuzlu Operatör Cemil Paşa***, İstanbul, Halk Kitabevi, 2022, s.198-199.

[162] Brummett, ***a.g.e.,*** s.415.

Osmanlı müttefiklerine hakaret etme de para cezası, hapis ya da yayının kapatılmasıyla sonuçlanmaktaydı.[163]

Örneğin *Kalem*'de çıkan aşağıdaki karikatürde[164] basın kanunu olarak çizilmiş kilit altında elin içinde kalem olduğu anlaşılan ve üzerinde de basın yazan bir nesne mevcuttur. Buradan anlıyoruz ki yeni basın kanunu bir elin parmakları gibi basını sıkıştırmış, basının zaten hareket etmesine dahi izin vermemiş ve daha da kötüsü el de çıktığı yerden büyük bir asma kilitle kilitlenmiş durumda görülmektedir.

Karikatür 1: Kalem, 18.02.1909, S.25

Meşrutiyet ilanından hemen yaklaşık 2 ay sonra çıkan bir başka karikatürde[165] ise, basından olduğu anlaşılan bir kişi, bir direğe sarılmış halde görülürken, karşısında da asker üniformalı kişi kendisine silah doğrultmuştur. Direğin üzerine de farklı dillerde basın yazılmıştır. Burada henüz daha basın kanunu gibi bir yaptırım olmadığı için, söz

[163] Brummett, ***a.g.e.,*** s.19.
[164] Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Dijital Arşivi, http://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/ Erişim tarihi: 19.03.2019.
[165] Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Dijital Arşivi, http://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/ Erişim tarihi: 19.03.2019.

konusu çizimde anlatılmak istenenin basın mensuplarına yönelik suikastler olduğu düşünülebilir.

Karikatür 2: Hokkabaz, 17.10.1908, S.3

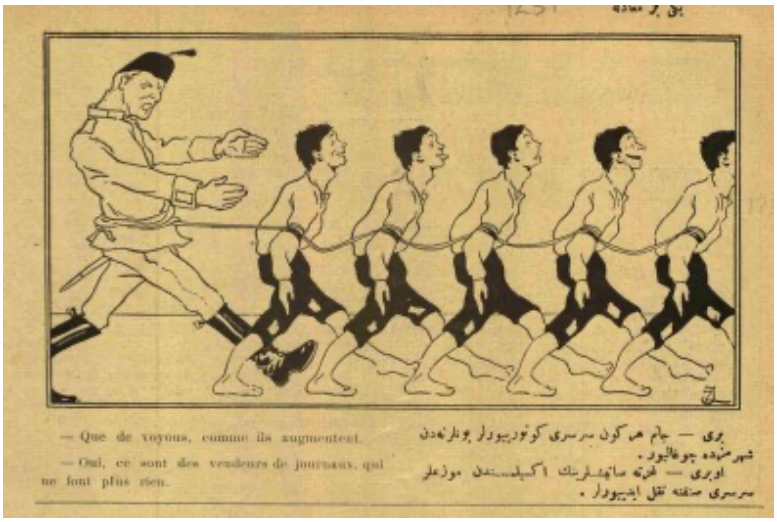
1909'da basın kanunu onaylandıktan sonra yapılan çizimlere ve dolayısıyla eleştirilere bir örnek ise *Geveze*'de karşımıza çıkmaktadır.[166] Derginin ana karakterleri olduğu anlaşılan Zevzek ve Geveze arasında geçen konuşmada, Geveze'nin üzerindeki basın kanununun ağırlığıyla herhangi bir şey yazmasının mümkün olmadığını hatta elini dahi kımıldatamadığı öğrenilmektedir.

[166] Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Dijital Arşivi, http://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/ Erişim tarihi: 19.03.2019. Çeviker'de söz konusu karikatür 25.04.1909 olarak tarihlenmiştir.

Karikatür 3: Geveze, 07.06.1908, S.52

Basın ve sansürle ilgili bir başka çizim *Kalem*'de göze çarpmaktadır.[167] Gazete satıcılarının "serseri" olarak nitelendirilip, çizimde de görüldüğü gibi "zincirlenip" götürüldüğü ve asıl serserilerin şehirde arttığına dair ifadeler "yeni bir eşitlik" şeklinde ironik bir başlıkla aktarılmıştır.

Karikatür 4: Kalem, 11.11.1909, S.61

[167] Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Dijital Arşivi, http://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/ Erişim tarihi: 19.03.2019.

Yine *Kalem*'de çıkan başka bir karikatürde[168] elinde basın kanunu yazılı nesne ile Abdülhamid'in de aralarında bulunduğu insanlar, basın olduğu anlaşılan ve cadı şeklinde betimlenen iskeleti, üzerinde "sansür" yazan bir tabutla gömmeye çalışırken görülmektedir. Basının "cadı" olarak nitelendirilmesi ise siyasi rejimler için nasıl büyük bir tehdit unsuru oluşturduğunu açıkça göstermektedir. Bu çizim Abdülhamid sansüründen kurtuluşun mezartaşı, tabut ya da ölünün dirilişi gibi imgelerle belirtildiğini kanıtlamaktadır. Buradaki sansür imgesi de tabutundan çıkan bir iskelettir.[169]

Karikatür 5: Kalem, 11.02.1909, S.24

Meşrutiyet'in yeniden ilanının özellikle İstanbul ve çevresinde şaşkınlık yarattığı üzerinde daha önce de durmuştuk. Ancak yine de hürriyet ilanı, Cemiyet'in otoriterleşmeye başlamasına kadar toplum tarafından gerçekten bir coşku havası içinde karşılanmış ve aslında da kutlanmış olarak görülmektedir. Ancak söz konusu otoriterleşme somut olarak 31 Mart Vakası ile başladığı için, bu coşku ve sevinç hürriyet ilanından sonra ancak bir sene kadar sürebilmiştir. Toplumsal hayattaki bu değişimleri çok iyi okuyabildiğimiz karikatürlerde de coşku, sevinç, övgü ve kutlama içerikli çizimlerin daha çok ilk bir sene içinde olduğunu görülmektedir. Sonrasında ise

[168] Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Dijital Arşivi, http://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/ Erişim tarihi: 19.03.2019
[169] Brummett, ***a.g.e.,*** s.22.

ağırlıkla yeni düzenin "yeni" istibdatına yönelik eleştirel çizimler oldukça göze çarpmaktadır. Örneğin 1911 yılında *Karagöz*'de Mehmet Baha tarafından 10 gün arayla çizilen iki karikatür yeni dönemin topluma yansıyan etkilerini ve bunları dile getirmenin siyasi otorite tarafından nasıl baskılandığını özetler niteliktedir.

Karikatür 6: Karagöz, 31.05.1911, S.305

Yukarıdaki ilk karikatürde[170] Karagöz'ün Hacivat'tan ağzını iyice kapatmasını istediğini çünkü ortalıkta bu kadar çok dert varken mutlaka konuşacağını, ancak ceza kanunu çıkacak diye de konuşmaktan son derece imtina ettiği görülmektedir. 10 gün sonraki ikinci karikatürde[171] ise, bu kadar sıkıştırılınca tüm lakırdıları patlayan Karagöz, "Bunlara ne çivi dayanıyor, ne de kilit…" diyerek dönemin topluma belki de en çok yansıyan meselelerini ağzındaki kilide rağmen söyleyivermektedir. Bu karikatürlerde dikkati çeken bir başka şey ise Karagöz'ün Hacivat'a göre oldukça büyük boyutlarda çizilmiş olması. Karagöz'ün burada toplumu temsil ettiği düşünüldüğünde, bu farklılığın belki de söz konusu sorunların da oldukça büyük boyutlarda olduğunu belirtme çabasına işaret ettiği düşünülebilir.[172]

[170] Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Dijital Arşivi, http://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/ Erişim tarihi: 19.03.2019
[171] Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Dijital Arşivi, http://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/ Erişim tarihi: 19.03.2019
[172] Ahmad, ***a.g.e.,*** s.58.

Karikatür 7: Karagöz, 10.06.1911, S.308

Hareket Ordusu ve müdahalesi toplum tarafından hürriyeti kurtaran bir hamle olarak nitelendirilse de olay neticesinde sıkıyönetim ilan edilmesi ve İTC'nin artan otoriterliği de toplumsal rahatsızlıklar arasında yer almıştır. Bu durumun karikatürlere yansıyan bir örneği[173] ise şu şekilde göze çarpmaktadır. Yapılan vurgulardan asker olduğu anlaşılan adamın eşi, çocuğu üzerinden aktardığı ifadelerle aslında sıkıyönetim altında ne tür baskı ve kısıtlamalarla karşılaştıklarını anlatıyor: Akşamları dışarı çıkamama hali, iptal edilen dost davetleri ve tiyatro eğlenceleri vs… gibi. Buradan da yola çıkarak 19. yüzyıl ile birlikte Osmanlı'da değişen aile yaşamını gözlemleyebilmekteyiz. Ancak bu değişim varlıklı ailelerin yaşantısında Batılılaşma ile geleneksel yapının yanında çeşitli yeniliklerin oluşumu şeklinde gerçekleşirken; dar gelirli aileler geleneksel yaşantılarını sürdürmüşlerdir. Zengin ailelerin köşk-konak hayatı çerçevesinde geleneksel zaman geçirme ve eğlence kültüründen sıyrılarak gece hayatı denilebilecek modern eğlence kültürünü oluşturmaya başladıkları görülmektedir.[174] Aynı zamanda nüfuzlu birkaç ailenin düzenledikleri aile içi toplantılar, yabancı elçiliklerin düzenlediği balo ve kokteyller bu tip "yeni" eğlencelere örnek olarak gösterilmektedir. Satır arasında aşağıdaki karikatürde de

[173] Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Dijital Arşivi, http://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/ Erişim tarihi: 19.03.2019
[174] Özer, ***a.g.e.,*** s.47.

aslında bu tip eğlenceler üzerinden de bir modernleşme vurgusu yapıldığı görülmektedir.

Karikatür 8: Kalem, 03.06.1909, S.38

İTC'nin otoriterliğinin giderek arttığı ve "sopalı seçimler"in yapıldığı 1912 yılında da bir metafor olarak da "sopa"nın kullanıldığı ve yasal düzenlemeleri eleştiren bir karikatür[175] göze çarpmaktadır. *Eşek*'te çıkan çizimde, sopanın yanı sıra halatla da sıkıştırılmış ve istediği gibi yazması "teşvik edilen" ana karakter eşek görülmektedir.

[175] Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Dijital Arşivi, http://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/ Erişim tarihi: 19.03.2019

Karikatür 9: Eşek, 03.10.1912, S.17

3.2.1.2. Hürriyet Vurgusunun Yarattığı Sevinç

Meşrutiyet'in ikinci kez ilan edilmesinin İstanbul'da öncelikle bir şaşkınlık yarattığı üzerinde durulmuştu. Ancak bu şaşkınlık, en azından yaklaşık bir sene sonraki otoriterleşmeye kadar, sevinç ve coşku ile yer değiştirmiş görünmektedir. Zira siyasal dönüşümün toplumsal yansımalarını okuyabildiğimiz karikatürlerde de bu "hürriyet coşkusu"na rastlanabilmektedir.[176]

[176] II. Meşrutiyet'ni ilan edilmesini ölümsüzleştirmek amacıyla Posta ve Telgraf Nezareti tarafından, meclisin açılış gününde Hatıra-i Meşrutiyet pulları bastırılmıştır. Bu da yaşanan "hürriyet coşkusunun" devlet katında ele alınışı olarak nitelendirilebilir. Yavuz Selim Karakışla, ***Eski Hayatlar, Eski Hatıralar, Osmanlı İmparatorluğu'nda Belgelerle Gündelik Hayat (1760-1923),*** İstanbul, Doğan Kitap, Eylül 2015, s.392.

Karikatür 10: Davul, 03.01.1909, S.11

Hürriyet ilanından sonra çıkan yukarıdaki karikatürde[177], dini temsilleri farklı olduğu anlaşılan iki kişinin "yaşasın kardeşlik" başlığı ile kol kola ve coşkuyla yürüdükleri görülmektedir. Bu durum da aslında toplumun son derece farklı kesimlerinde yer alan ve bir araya gelmeleri mümkün dahi görünmeyen insanların, 33 yıllık baskı döneminden sonra hürriyet fikrine ne kadar ihtiyaç duyduklarını ve aslında öncesinde de ne kadar ayrışmış olduklarını göstermektedir. Sina Akşin buna benzer görüntülerin büyük kentlerde düzenlenen heyecanlı gösterilerden bir parça ve ittihad-ı anasırın canlı bir simgesi olarak imam, papaz ve hahamları kolkola dolaştıran sahneler olduğunu ancak bunun bir "düzenleme" olduğunu ileri sürmektedir.[178] Bu çizim aynı zamanda Cemiyet'in görünürlüğü açısından da önemli görülebilir. Zira saray, askere İTC'yi Hıristiyanlık taraftarı ve İslamiyet düşmanı olarak tanıtırken; Avrupa'ya da Cemiyet'in Hıristiyanlık ve Avrupa aleyhtarı şeklinde tanıtmıştır. Bu nedenle de Cemiyet kurulduğu günden itibaren Hıristiyanlık ve yabancı aleyhtarı duruşunu silmeye çalışmıştır.[179] Bu sebeple, Cemiyet'in önderliğinde gerçekleşen Meşrutiyet ilanı sonrasında böyle bir görüntü olması İTC'nin itibarını da düzeltmeye yönelik olarak okunabilir. Bu çizimle ilgili bir başka yorumda Palmira Brummett'ye atıf yapılabilir. Brummett'ye göre, Meşrutiyet dönemi karikatürlerinde din adamlarına

[177] Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Dijital Arşivi, http://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/ Erişim tarihi: 19.03.2019
[178] Akşin, ***a.g.e.,*** s.88.
[179] Feroz Ahmad, ***İttihat ve Terakki***, İstanbul, Kaynak Yayınları, Nisan 2013, s. 24.

saldırı ya da Müslümanları Hıristiyanlara ya da Yahudilere karşı kışkırtan sahneler yer almamıştır. Ancak ona göre bu durum, Osmanlıların cemaat düşmanlıklarını bir kenara bıraktığı anlamına gelmemektedir. İmparatorluğun din meselesinde hoşgörülü olduğu bilinse de cemaat çekişmelerinin ve etnik merkezciliğin devrimden önce de sonra da Osmanlı kültürünün bir parçası olduğu üzerinde durulmaktadır. Brummett'e göre, mizah dergilerinin din çekişmelerinde kendini tutması, yabancı tehditler karşısında Osmanlı toplumsal birliğine ne kadar değer verdiğini ve bir kurum olarak basındaki güçlü dindarlığı yansıtmaktadır.[180]

Bunun yanında meydana gelen bu ve benzer toplumsal hareketler karşısında İTC ve yayın organlarının birçok kez halka "itidal" çağrısı yapmak zorunda kaldıkları ve Cemiyet önderlerinin sokaklarda toplanan kalabalıklardan dağılmalarını istedikleri de belirtilirken; Meşrutiyet sonrası ortaya çıkan bu tip toplumsal olayların sadece manipülasyon olarak görülmesinin "elitist" bir bakış açısını vurguladığı da ifade edilmektedir.[181]

Aynı yıl *Kalem*'de çıkan başka bir çizimde de yine toplumsal olarak ötekileştirilen gruplar arasında yer alan Çingenelerden bir kadının, adalet, kardeşlik, eşitlik ve hürriyet için dans ettiği görülmektedir.[182]

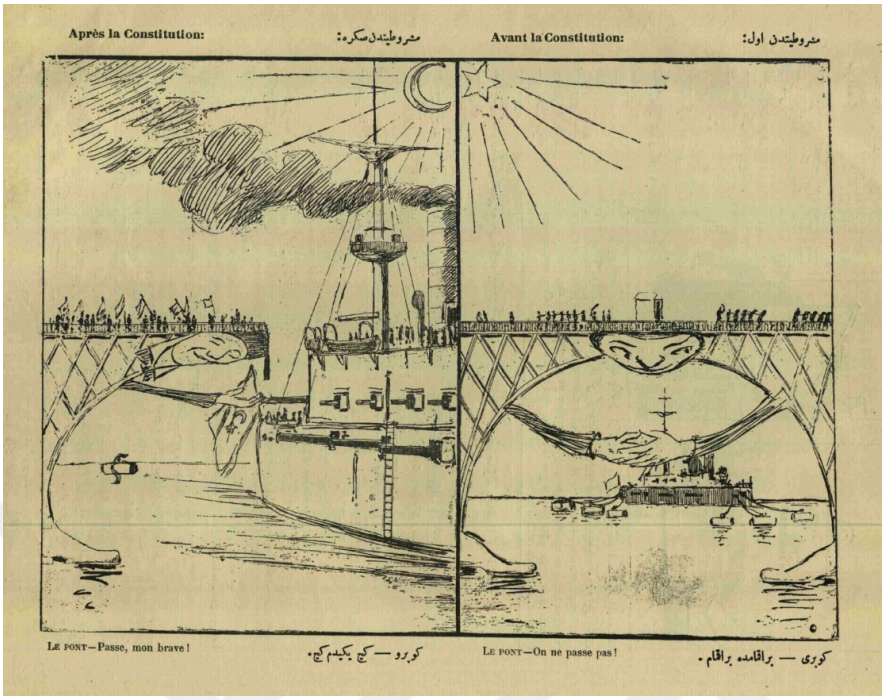
[180] Brummett, ***a.g.e.,*** s.129.
[181] Çetinkaya, ***a.g.m.,*** s.18.
[182] Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Dijital Arşivi, http://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/ Erişim tarihi: 19.03.2019

Karikatür 11: Kalem, 03.12.1908, S.14

Meşrutiyet ilanının sevinçle kutlandığı karikatürlere güzel bir örnek yine *Kalem*'de görülmektedir.[183] Anayasa ilanından önce herhangi bir geçişe izin vermeyen köprü, anayasadan sonra Türk bayrağı taşıyan gemiye büyük bir coşkuyla izin veriyor. Çizimin en tepesinde de yine Türkçülüğe vurgu olarak nitelendirilebilecek ay ve yıldızın da güneş gibi parladığı dikkati çekmektedir.

[183] Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Dijital Arşivi, http://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/ Erişim tarihi: 20.03.2019.

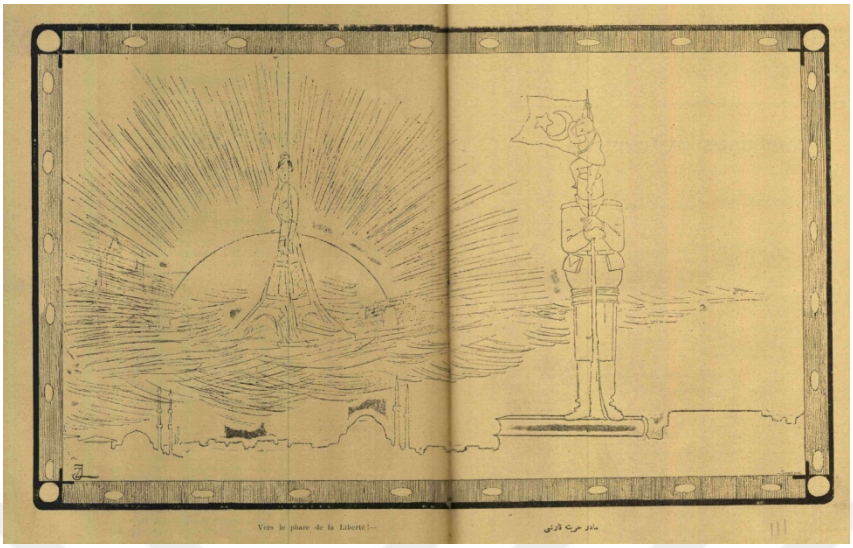

Karikatür 12: Kalem, 20.11.1909, S.12

3.2.1.3. Değişim Sürecinde Ordu İmgesi

Osmanlı-Türk modernleşmesinin çeşitli farklılıklarla da olsa, Fransız Devrimi'ni kendisine referans olarak aldığı bilinmektedir. Burada organik aydınların yanı sıra, yayıncılık sektöründeki aydınların da kafasında bir Fransız Devrimi imgesi olduğu ve karikatürler aracılığıyla bu imgenin okuma yazması olmayanlara da aktarıldığı bilinmektedir.[184] Bu durumu tasdikler nitelikte bir karikatür Meclis seçimlerinden yaklaşık bir yıl sonra *Kalem*'de çıkmıştır.[185]

[184] Brummett, ***a.g.e.,*** s.140.
[185] Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Dijital Arşivi, http://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/ Erişim tarihi: 19.03.2019.

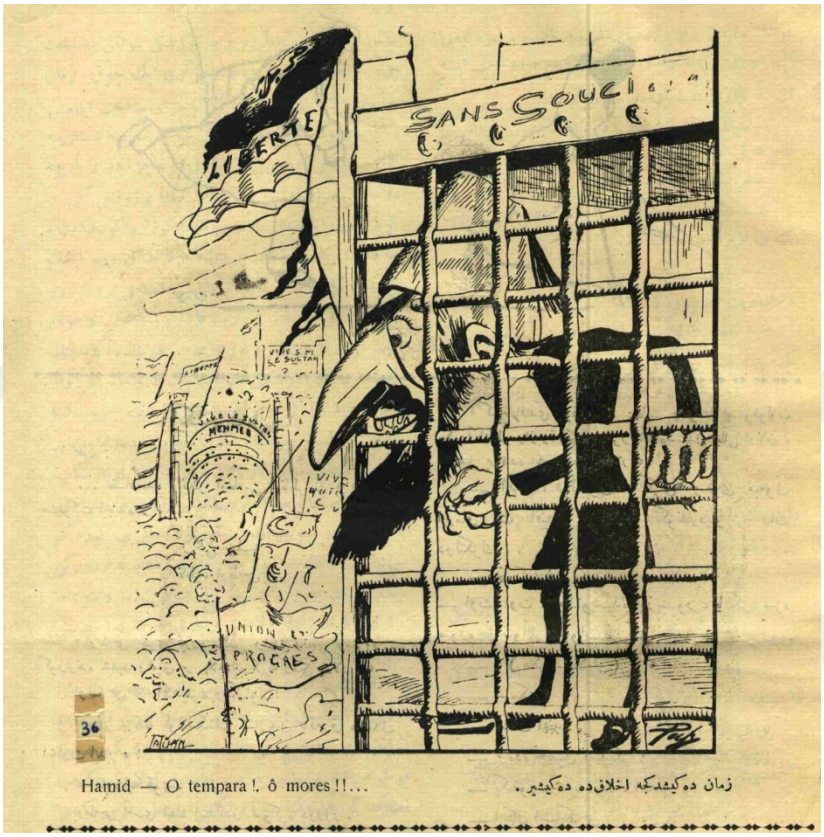
Karikatür 13: Kalem, 02.12.1909, S.64

Yukarıdaki çizimde, Osmanlı askerinin tuttuğu ve Osmanlı bayrağı çekilmiş göndere tırmanan çocuk, İstanbul üzerinde doğan parlak güneşe bakmaya çalışmaktadır. Güneşin ortasında Eifel Kulesi görülmektedir ve üst kısmında da bir anne gibi çocuğa bakan bir kadın göze çarpmaktadır. Buradan da anlaşılacağı üzere Osmanlı "devrimi"ni ortaya çıkaran 1789'un ideali ve özgürlük simgesi Fransız Devrimi'dir. Çocuk ise bağımlılık ilişkisi içinde olan Osmanlı Devleti'ni temsil etmektedir. Çocuğun zayıflığı ve hassasiyeti ise omuzlarına tırmandığı asker sayesinde düzeltilir. Fransa'nın anne olarak resmedilmesi de özgürlük konusunda çocuğa kılavuzluk yapacak bir nevi öğretmen olduğuna işaret etmektedir.

Fransız Devrimi vurgusu ve hatta karşılaştırılması yapılan bir başka karikatür ise yine *Kalem*'de karşımıza çıkmaktadır.[186] Çizimde ufak-tefek ve öfkeli bir şekilde çizilen Abdülhamid bir kafese kapatılmıştır. Hapishane gibi görülen kafesten aşağıda gerçekleşen töreni izleyen Abdülhamid, kalabalığın Fransızca "İttihat ve Terakki" ve "V. Mehmed" yazılı bayrakları taşıdığını görür. Bulunduğu kafesin üzerinde "umursamaz" yazdığı belirtilen Abdülhamid, "Zaman değiştikçe ahlak da değişiyor."

[186] Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Dijital Arşivi, http://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/ Erişim tarihi: 19.03.2019.

demektedir.[187] Dolayısıyla Abdülhamid'in, Fransız Devrimi slogan ve simgeleriyle iktidarını kaybettiği mesajı verilmektedir.

Karikatür 14: Kalem, 29.06.1911, S.30

Brummett, 2. Meşrutiyet dönemi karikatürlerinde Fransız Devrimi'ne ait slogan, bayrak ve sokak gösterilerini ve aynı zamanda Fransız Devrimi ilkelerini temsil eden Fransızların ulusal simgesi Marianne'in de görülebildiğini ileri sürmektedir.[188] Aşağıda yer alan karikatürde,[189] hürriyet olarak tanımlanan ergenlik çağındaki genç kız "Marianne tipi" olarak değerlendirilmektedir. Dolayısıyla ordu hürriyeti korumaktadır zira hürriyet genç ve kırılgandır. Bunun yanı sıra bu karikatür Cumhuriyet'e gelenek olarak aktarılan eski/yeni ve ilerici/gerici karşılaştırması olarak

[187] Brummett, ***a.g.e.,*** s.155.
[188] Brummett, ***a.g.e.,*** s.148.
[189] Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Dijital Arşivi, http://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/ Erişim tarihi: 19.03.2019

da okunabilir.[190] Bu karşılaştırmada militer unsurların da son derece göz önünde tutulduğunu ve çocukluğun kahramanlık ve dolayısıyla ordu/asker üzerinden yeniden inşa edilmeye[191] çalışıldığını aşağıdaki karikatür üzerinden düşünülebilir.

Karikatür 15: Kalem, 12.11.1908, S.11

Çizimde de görüldüğü gibi ordu mensubu olduğu hem elindeki kılıçtan hem de üniformasından anlaşılan adam, başında "gericilik" yazan çift başlı "yaratığı", ilericiliğin temel sembollerinden ordu kılıcı ile bertaraf edecek ve hürriyet ismindeki kızı koruyacaktır. Burada yine ilerici/gerici ve eski/yeni ikiliklerinin kadim "düşmanlar" olarak Cumhuriyet'e aktarıldığını görmekteyiz. Aynı zamanda çocuk özdeşleştirmesini içeren son iki karikatürde, kız çocuklarına yer veriliyor olması mitolojik kadın karakter imgesinin devamını da yansıttığı düşüncesiyle dikkate değer olarak nitelendirilebilir. Cumhuriyet ideolojisine de aktarılmış söz konusu bu kadim düşmanlara karşı, toplumu savunacak yegâne koruyucu da ilericiliğin tarihimizdeki

[190] Palmira Brummett, bu durumu Osmanlı basınında imparatorluğun Fransa ile karşılaştırılmasının eski istibdat ile yeni meşrutiyet ve hürriyet döneminin çeşitli biçimlerde karşılaştırılması şekline dönüşümü olarak okumaktadır. Brummett, ***a.g.e.,*** s.157.

[191] Konuyla ilgili çalışmanın "Erken Cumhuriyet" bölümünde detaylı bilgi verilmiştir.

kadim temsilcisi olarak yer alan ordu ve askerdir. Bu nedenle tıpkı Cumhuriyet dönemi çizimlerinde olduğu gibi Meşrutiyet'te de askere ve orduya ilericilik atfedilmesi ve "yolu gözlenen kahraman" olarak bakılması söz konusu geleneğin başka bir kolu olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kalem'de[192] karşımıza çıkan benzer bir Marienne çizimi ve anayasal monarşinin, dolayısıyla politik modernleşme ayağının esin kaynağı şöyledir: "Matmazel anayasanın öğretmeni".

Karikatür 16: Kalem, 02.02.1911, S.111

Tam da bu noktada, aslında Osmanlı'daki ilk modernleşme hareketlerinin temel hedefi olan ordunun modernleşmesine yönelik çabaları gösteren bir çizime yer vermekte fayda görülmektedir. Zira Meşrutiyet döneminde ordudaki Batılılaşma hareketinin hangi Batı'ya ait olduğuna dair kafa karışıklığının karikatürlere de yansıdığı düşünülebilir. *Karagöz*'de yer alan aşağıdaki çizimde[193] askerlere talim yaptırmaya

[192] Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Dijital Arşivi, http://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/ Erişim tarihi: 29.07.2019.
[193] Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Dijital Arşivi, http://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/ Erişim tarihi: 11.03.2019.

çalışan bir ordu mensubunun, bazı askerlerin İngiliz, bazılarının ise Alman tipi adımlar atmasından dert yandığı görülmektedir.

Karikatür 17: Karagöz. 26.11.1908, S.36

Ordu ve asker yüceltmesine ilişkin: Yeni doğan çocuğu cinsiyeti sorulduğunda "asker" şeklinde cevap verilmesi…[194]

[194] Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Dijital Arşivi, http://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/ Erişim tarihi: 29.07.2019.

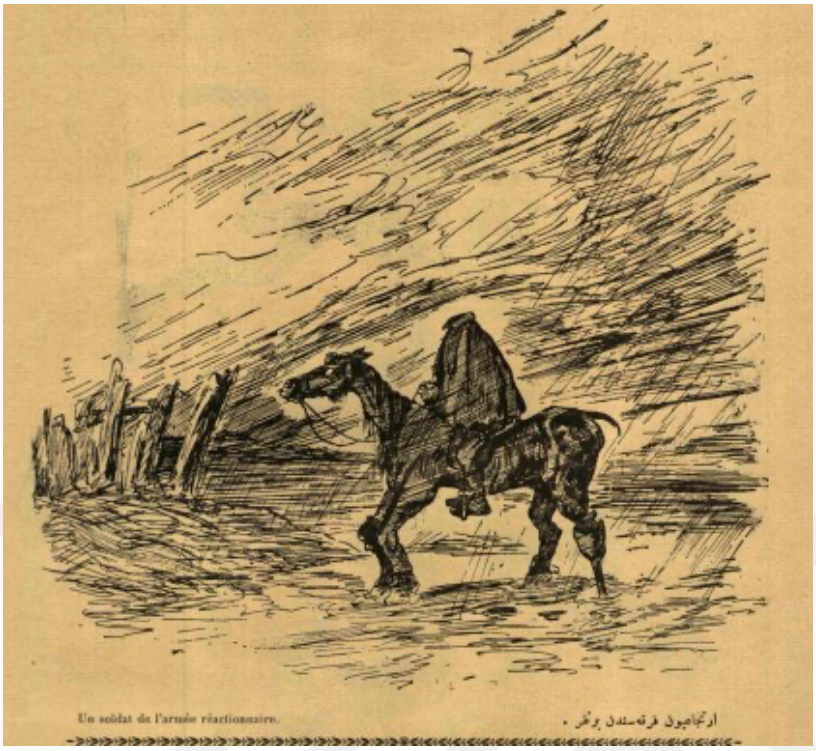

Karikatür 18: Kalem, 05.05.1910, S.85

3.2.1.4. Değişimin Gerilimi: Modernleşme Karşısında Gericilik

"Gericilik" meselesi zihinlerde somutlaştırılması zor ya da görecelik içeren bir kavram gibi görünse de aslında her iki dönemde de yenileşen siyasi rejim ve kadronun gericilik ve gericilerden kastı oldukça somut ve benzer niteliktedir. Örneğin Meşrutiyet ilan edildikten sonra *Kalem*'de çıkan bir karikatürde[195] gericilere mensup bir kişi somut olarak resmedilmiş halde karşımıza çıkmaktadır.

[195] Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Dijital Arşivi, http://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/ Erişim tarihi: 19.03.2019

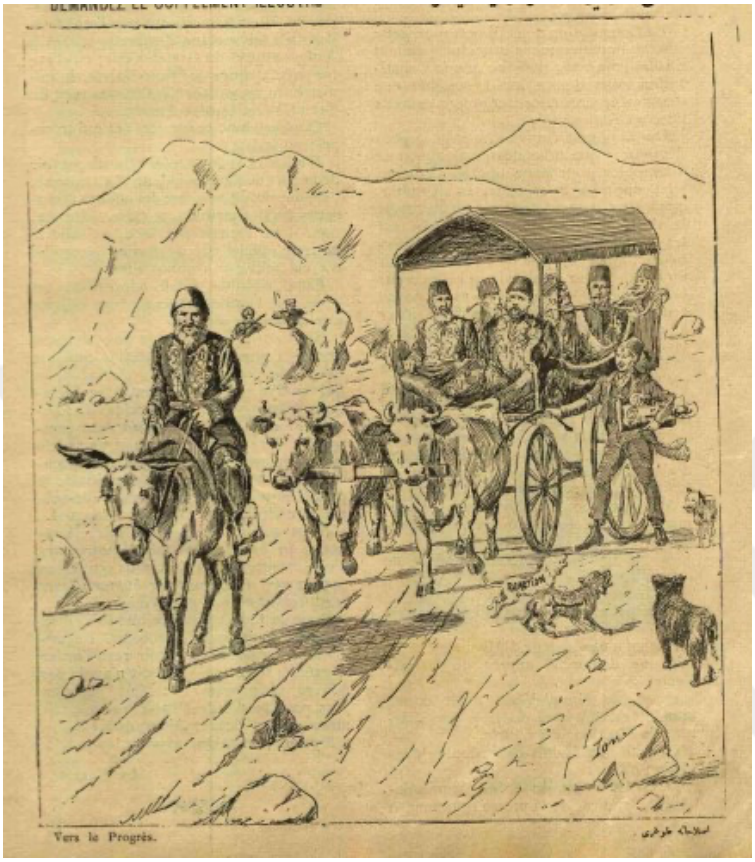
Karikatür 19: Kalem, 11.12.1908, S.15

"Gericiler topluluğundan bir kişi" olarak adlandırılan çizimde, anlatılan kişi oldukça "karanlık" görünümlü, kendisini fiziksel olarak da saklamış, bulunduğu yer de oldukça belirsiz çizilmiş, hiçbir şekilde "modern" görünmeyen, üzerinde yol aldığı, at olduğu tahmin edilebilen hayvan da kendisi gibi "karanlık" olan niteliklere sahiptir. Karikatürün "karanlık" niteliğinden dolayı, gericilik ve gericilerin korkulması gereken niteliklere sahip olduğu fikri topluma da aktarılmaya çalışılan vurgular arasında yer almıştır. Aynı zamanda siluetin bu kadar belirsiz çizilmesi de yine topluma "içimizden herhangi biri, bu yüzden de tahmin edilmesi güç" düşüncesini vererek; toplumun bir nevi "uyanık" tutulması ya da teyakkuz halinde kalma çabasını gösterdiği düşünülmektedir.

Bu konuya dair yine aynı zamanlarda *Kalem*'de çıkmış başka bir örnek daha göze çarpmaktadır.[196] Bu çizimde Meşrutiyet ilanından sonra "yeniliğe doğru" giden bir

[196] Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Dijital Arşivi, http://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/ Erişim tarihi: 19.03.2019

öküz arabasında yer alan üniformalı askerler ve önde onları temsil eden hem istibdat hem de Meşrutiyet döneminde sadrazamlık yaptığı bilinen Kâmil Paşa yer almaktadır.

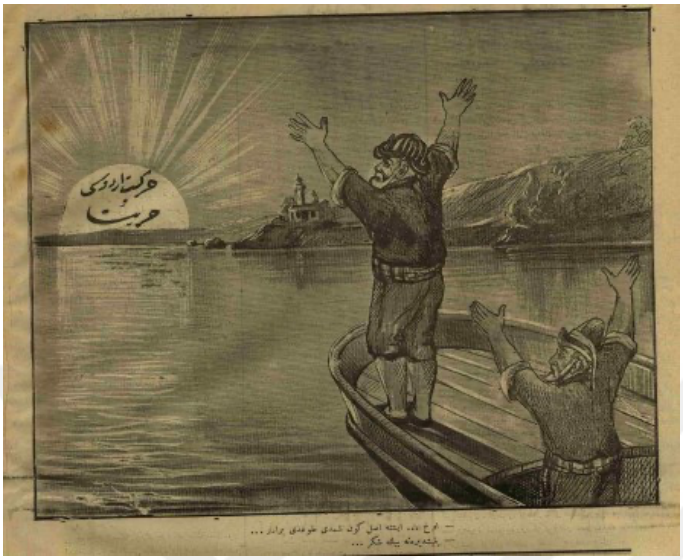

Karikatür 20: Kalem, 22.10.1908, S.8

Bu çizimde, dağları arkasında bırakarak yeniliğe doğru ilerleyen askerlerin önünde köpeklerle sembolize edilen gericilik ve istibdat yer almaktadır. Dolayısıyla bunların yeni sistemin düşmanları olduğu vurgusu perçinlenmektedir. Aynı zamanda arabanın yanında ayakta duran adamın elindeki kağıtlarda yazan basın vurgusu da önemli görünmektedir. Zira bu durum henüz İTC otoriterleşmeye başlamadan ve basın kanunu çıkmadan, hürriyet ilanından sonra özellikle canlanan basının, yürünen bu yeniliğe yardımcı olduğu şeklinde düşünülebilir.

Meşrutiyet döneminde tabii ki gericiliğin en önemli temsili 31 Mart Olayı'dır. Daha önce de belirtildiği üzere olayın nedeni tam olarak bilinmemektedir ve fakat olayın gericilere atfedilmesi ve Hareket Ordusu tarafından bastırılması ve neticede Abdülhamid'in de tahttan indirilmesi, mevcut konjonktüre son derece uygun

görünmektedir. Elbette ki bu da mizah basınındaki karikatür çizimlerine yansıyan durumlar arasında karşımıza çıkmaktadır.

Karikatür 21: Karagöz, 29.04.1909, S.79, s.4

Örneğin yukarıdaki çizimde[197] 31 Mart sonrasında "güneşi" karşılayan ve şükreden Karagöz ile Hacivat görülmektedir. Güneşin üstündeki yazı, yapılan vurguyu bu anlamda karşılayan bir niteliktedir. Burada güneşin üzerindeki yazıdan da anlaşıldığı üzere şükran duyulan ve güneşin yeniden doğmasına vesile olan Hareket Ordusu'dur. Bu da yine Cumhuriyet rejimine aktarılan geleneklerden biri olarak görülebilir: Zira Cumhuriyet'te de karşımıza çıkan ve bugün dahi kullanılan birçok çizimde, yeni rejimle beraber güneşin yeniden doğuşunu ve güneşin yeni rejim ve belki daha da özelleştirilerek Mustafa Kemal'in şahsı ile ilişkilendirilebildiğini görülmektedir.

31 Mart Olayı'ndan sonra, nedeni belli olmasa da Abdülhamid'in olayla ilgisi bulunduğu da düşünüldüğünden, ihtilal girişiminden kısa bir süre sonra padişahın tahttan indirildiğini belirtmiştik. Zira dönem içerisinde Abdülhamid ile ilgili birçok karikatür içerisinde, kendisini 31 Mart ile ilişkilendiren çizimlere de denk gelinmektedir.

[197] Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Dijital Arşivi, https://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/ Erişim tarihi: 19.10.2019.

Örneğin yine *Karagöz*'ün aşağıdaki karikatüründe, düşman olarak resmedilmiş yılanın başının artık tamamen ezildiği vurgusu yer almaktadır. Burada muhtemelen yılan olarak resmedilen kişi Abdülhamid'tir, zira yılanın üzerinde "istibdat" yazısı olduğundan Abdülhamid'e gönderme yapıldığı fikrine ulaşılabilir. Bunun yanında dikkati çeken başka bir nokta da yılanın daha önceden ezilmesi gerektiği vurgusu ve belki de hükümete yapılan bir nevi eleştiri… Bu nedenle de sonunda istenen ve beklenen neticeye vardıran Hareket Ordusu'nun bu eylemi yılanın başını ezmiş ve "yürekten bir çaba" olarak nitelendirilmeye uygun görülmüştür.[198]

Karikatür 22: Karagöz, 13.05.1909, S.83, s.4

Yılan metaforunun istibdatı temsil ettiği çizimlere *Karagöz*'de 1908 yılı sonunda da rastlanmaktadır.[199] Yukarıdaki çizime oldukça benzeyen karikatürde, yerde açtığı görülen çiçekler arasında üzerinde istibdat yazan yılanı ezmeye çalışan Karagöz ile Hacivat görülmektedir. Bu durum da aslında Abdülhamid rejiminden kurtulma çabasının öncelikli niyetler arasında olduğu şeklinde okunbilmektedir.

[198] Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Dijital Arşivi, https://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/ Erişim tarihi: 19.10.2019.
[199] Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Dijital Arşivi, http://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/ Erişim tarihi: 11.03.2019.

Karikatür 23: Karagöz, 02.11.1908, S.29

Cemil Cem'in bir çiziminde de Abdülhamid, odasında tedirgin halde dışarıdaki kalabalığın niyetini anlamaya çalışırken ve "ne isterlerse" vermeye hazır ama kendisini istediklerini de şaşkınlıkla fark ederken resmedilmiştir.[200] İlk başta kendisinin istendiğinin farkında olmayan Abdülhamid, daha sonraki çizimlerde özellikle 31 Mart'ın sorumlusu ve gerici olarak resmedilmişken; kendisi de bu durumu kabullenmiş ve bununla ilgili kendi savunmasını yapıyor halde görülmektedir.

[200] Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Dijital Arşivi, http://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/ Erişim tarihi: 19.03.2019

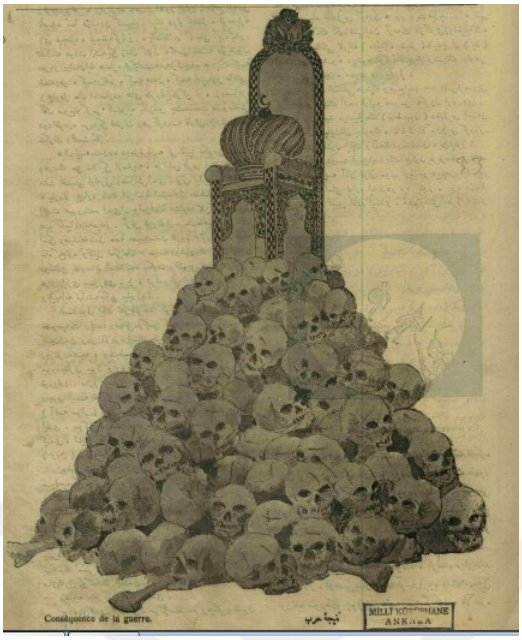

Karikatür 24: Kalem, 29.04.1909, S.34

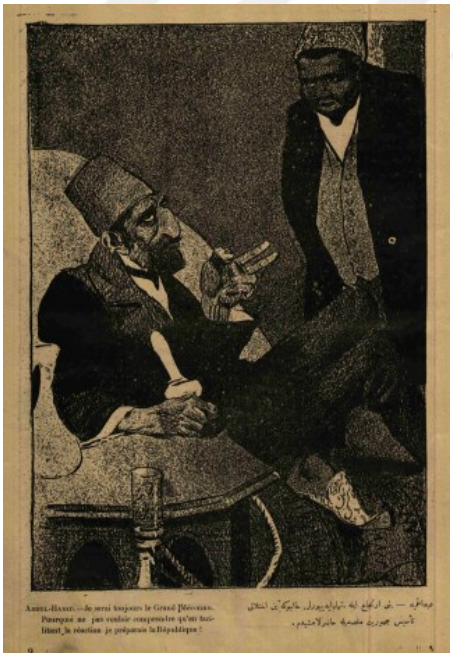
Abdülhamid istibdat ve monarşiyi temsil ettiğinden, karikatürlerde de padişah devletin çöküşünün simgesi olarak da resmedilmiştir. Çünkü o ve onun gibi eski ve baskıcı geçmişlerin modern dünya üzerinde yeri görülmemektedir. Dolayısıyla devletin ve toplumun başındaki "musibetlerin" birçoğundan da padişah sorumlu tutulmuştur.[201] Tam da buna uygun bir çizim imzasız olarak *Kalem*'de karşımıza çıkmaktadır.[202] "Savaşın sonucu" başlıklı karikatürde Abdülhamid savaş yüzünden halka çektirdikleriyle ilişkilendirilmiştir. Karikatürde yazı olmamasına ve doğrudan Abdülhamid'in görülmemesine rağmen taht ve padişaha ait kavuk imgesi, altında yer alan kafataslarından kendisinin sorumlu tutulduğunu göstermektedir.

[201] II. Meşrutiyet dönemi karikatürleri incelendiğinde, Fransız Devrimi karikatürlerinde olduğu gibi, sembolik infaz niteliğindeki karikatürlerin Padişah için değil, esas olarak yakın çevresi ve has adamları için çizildiği söylenmektedir. II. Abdülhamid'in de II. Meşrutiyet sonrasındaki çzimleri, yine Fransız Devrimi'nde olduğu gibi, sembolik linçten ziyade, "kutsallığın parçalanması" niteliğindedir. Yani Abdülhamid, korkak, beceriksiz, düşkün ve çaresiz gösterilir. Levent Cantek, Levent Gönenç, ***Muhalefet Defteri, Türkiye'de Mzah Dergileri ve Karikatür***, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, Ağustos 2017, s.102-103.

[202] Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Dijital Arşivi, http://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/ Erişim tarihi: 19.03.2019

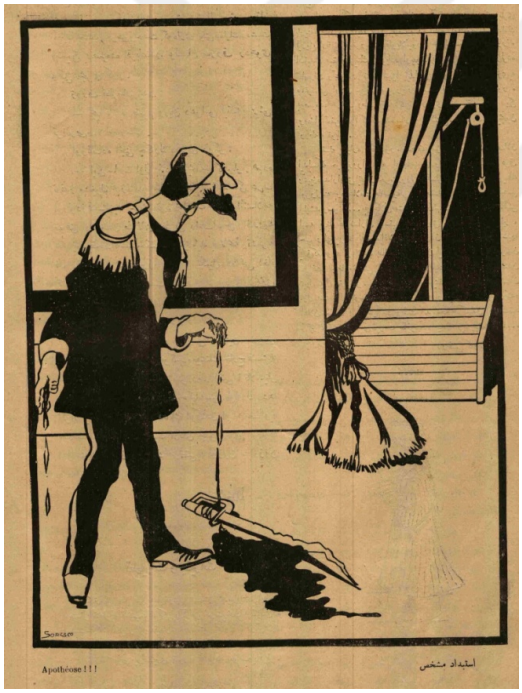
Karikatür 25: Kalem, 15.10.1908, S.7

Karikatür 26: Kalem, 06.08.1909, S.49, s.9

Yukarıdaki çizimde[203] Abdülhamid'in 31 Mart'ı hangi niyetle "ayarladığı" resmedilmiştir. Burada kendisine gerici dendiğini fakat niyetinin Cumhuriyet'i kurmak olduğu üzerinde durulmuştur. Öncelikle salt bu çizimden dahi Cumhuriyet'in 1923'te tepeden inme bir şekilde gelmediğini, tarihsel bir arka planı olduğu açıkça görülmektedir. Aynı zamanda Abdülhamid'in de artık gerici ve ihtilalin planlayıcısı olarak genel kabul gördüğünü de anlaşılmaktadır.

31 Mart'tan Abdülhamid'in açıkça sorumlu tutulduğu bir karikatür yine *Kalem*'de karşımıza çıkmaktadır. Söz konusu karikatürde Abdülhamid'in ellerinden damlayan kanla yerde duran kılıcının kan gölü içinde kaldığı görülmektedir. Padişahın pencereden görünen darağacına bakması da onun halkını katletmekle suçlandığını ve diğer karşıdevrimcilerle aynı sonu paylaşması gerektiğini vurgulamaktadır.[204]

Karikatür 27: Kalem, 29.04.1909, S.34

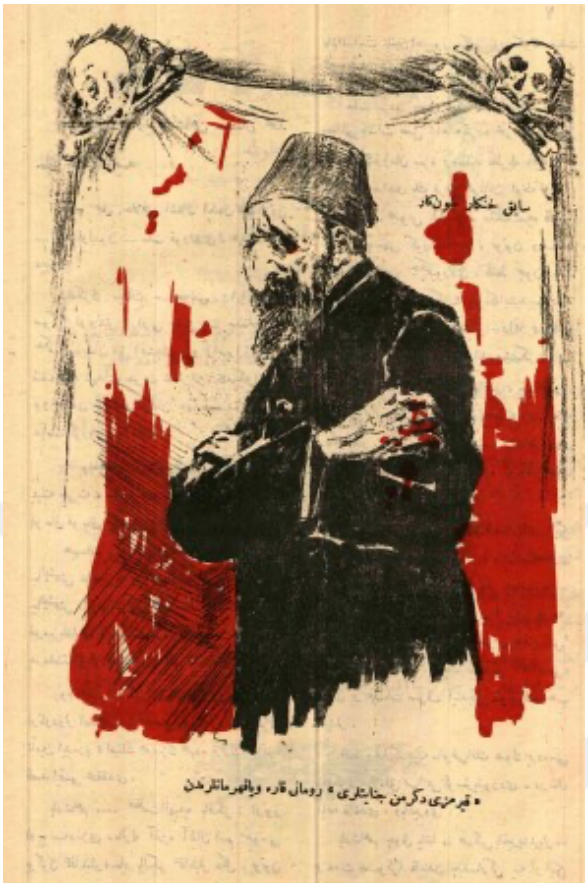
[203] Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Dijital Arşivi, https://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/ Erişim tarihi: 19.10.2019.

[204] Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Dijital Arşivi, http://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/ Erişim tarihi: 19.03.2019.

Benzer bir karikatüre *Davul*'da da yer verilmiştir. Tahttan indirilmesinden bir gün sonra çıkan, ki bu durum padişahın indirilmesinin onaylanması olarak okunabilir ve "Kanlı Sultan" başlığını taşıyan karikatürde[205] Abdülhamid, oldukça üzgün ya da kızgın olarak yorumlanabilecek şekilde çizilmiştir. Yine karşıdevrimle suçlanan padişah, iki kurukafanın tuttuğu bir perde önünde görülmektedir ve perdenin kanlı lekelerle kaplı olduğu belirtilmektedir. Bu durum özellikle dikkati çekmektedir zira derginin sadece birkaç karikatürde siyah/beyazın dışında renk kullandığı belirtilmektedir. Bu karikatür de nadir görülen söz konusu renkli çizimler arasındadır. Bu nedenle de söz konusu çizimin oldukça çarpıcı olduğu düşünülmektedir. Aynı zamanda alt başlıkta yer alan ifade de Palmira Brummett'ye göre Osmanlı karikatürlerinin edebi arka planını ve mizahi sunumlarda geleneksel ile modern araçların nasıl birleştirildiğini göstermektedir.[206]

[205] Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Dijital Arşivi, https://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/ Erişim tarihi: 19.10.2019.

[206] Brummett, ***a.g.e.,*** s.218.

Karikatür 28: Davul, 15.04.1909, S.21, s.8

Tahttan indirildikten sonra *Karagöz*'de karşımıza çıkan bir çizimde[207] Abdülhamid'in "marangoz" olarak ve 30 senedir yaptığı işten çok memnun olduğu belirtilmiştir. Toplumun istibdat yönetimine yönelik şikayetlerini dile getiren Karagöz de sayesinde toplum olarak "oyulmaktan talaşa döndükleri" vurgusunu yapmıştır.

[207] Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Dijital Arşivi, http://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/ Erişim tarihi: 11.03.2019.

— بوصنوی یك سودم .. بردرلو واز چه‌یورم .. بیلمك قره‌كوز اغا اوتوز سنه‌در نه‌لر ایدیم ..
— او ... سویلمكده بیلیورم ... هپ اوصافك ایله دكلی كه جلاصزی یچی طلاشنه بكزتمك ...

Karikatür 29: Karagöz, 27.05.1909, S.87

3.2.2.Değişen Şehirler ve Belediyecilik

Karikatür 30: Kalem, 22.01.1908, S.23, s.1

Meşrutiyet'in ilan edildiği yıl fakat birkaç ay önce *Kalem* dergisinde çıkan bu karikatürde[208], kayıkçının küreğinin dokunması ile Galata Köprüsü'nün yıkılması resmedilmiştir. Öncelikle şunu belirtmekte fayda var ki, dönemin hemen tüm karikatürlerinde yazılı metinler Osmanlıca yanında Fransızca ile ifade edilmiş ve hatta çizimler içinde yer alan bazı yazıların ayrıca Osmanlıca olarak belirtilmesine gerek duyulmamıştır. Bu durum tabii ki Batılı tipteki mizah gazetelerinin önemli bir niteliği olarak değerlendirilmektedir. Bunun yanı sıra Cumhuriyet dönemi karikatürlerinde doğal olarak rastlamadığımız bu durum Fransız Devrimi esintisindeki Türk modernleşmesi çabalarının, Meşrutiyet dönemi modernleşme geleneğini sürdürdüğünü göstermesi açısından önemli olabilir. Aynı zamanda modernleşme

[208] Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Dijital Arşivi, https://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/ Erişim tarihi: 19.10.2019.

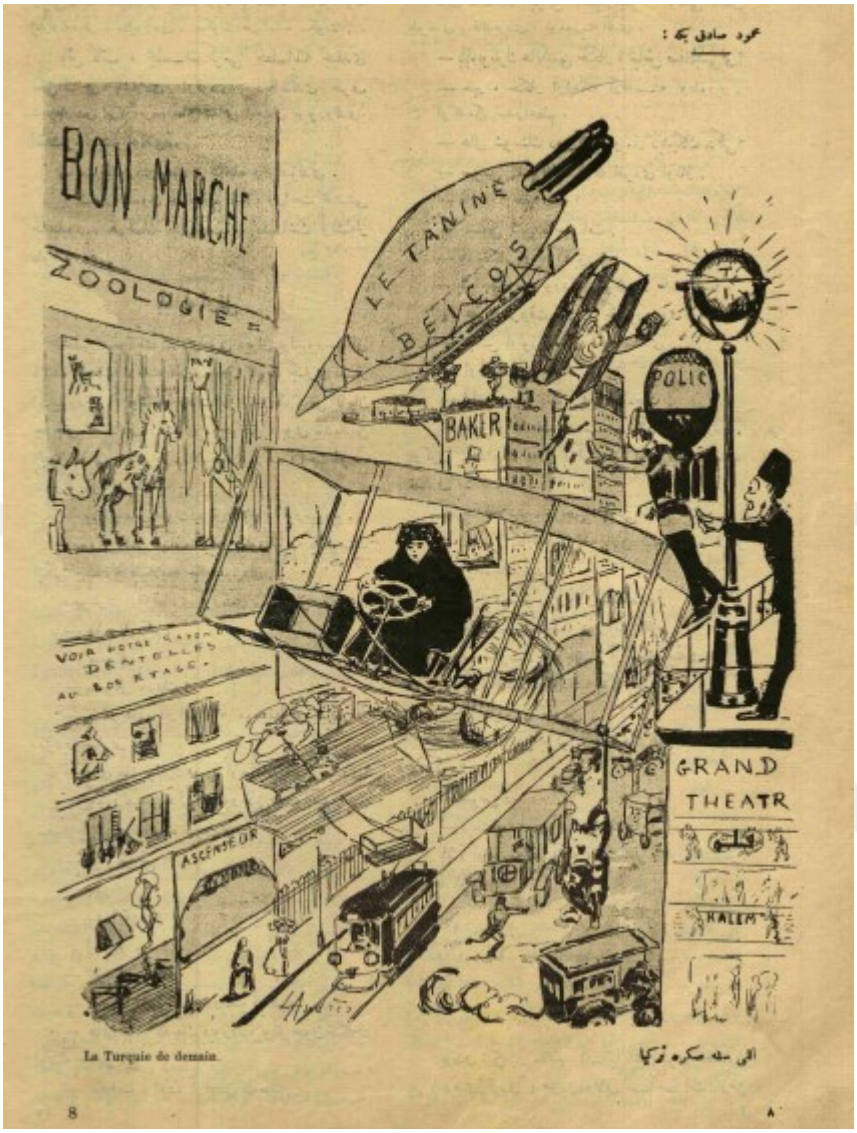
sürecinin anlaşılması bir eğitim altyapısı "gerektirdiği" ve bu eğitime sahip olan kişilerin özellikle Fransızcayı biliyor olmaları da bu tip girişimlerin hitap ettiği kitleyi göstermesi açısından da önemli görülebilir. Dönemin mizahçıları tersini belirtmiş olsa da karikatürlerin toplumun elitist kesimini hedeflediği bir gerçektir. Ancak bir yandan da kullanılan simgelerin, özellikle yazısız çizimlerde kullanılanların, okuma yazma[209] bilmeyen kişilere de hitap ettiği ileri sürülmektedir.[210] İlbeyi Özer'in özellikle üzerinde durduğu, çalınmasa bile evlerde bulunan piyano yanında Fransızca biliyor olmak Tanzimatla birlikte başlayan modernleşme sürecini anlatmaya yeterlidir.[211] Yani piyano çalmak, Fransızca konuşmak ve Avrupa tarzı kıyafetler giymek, Avrupa gibi yaşamak modern sayılmıştır.[212] Dolayısıyla bu da dönem içerisinde karşımıza çıkan karikatürlerdeki Fransızca ağırlığının sebeplerinden biri olarak görülebilir. Bahsi geçen karikatürde ise Meşrutiyet henüz ilan edilmemiş olmasına rağmen, şehrin altyapısının ne kadar kötü durumda olduğuna dair bir eleştiri göze çarpmaktadır. Zira kayıkçının küreğinin ucu dokununca dahi nice kalabalıkları taşıyan köprü darmadağın olmuştur. Buradaki vurgu, ülkenin ve toplumun modernleşme sürecinde geç kaldığı ve artık bunun bir aciliyet haline dönüştüğü yönünde okunabilir.

[209] Cantek'e göre, görsel olanın okuryazar olmayan kitleleri sadece etkilemediği, karar aşamasında yönlendirdiğine de inanılmaktadır. Buna göre film, fotoğraf, afiş, poster, illüstrasyon, kariktür vd. bu görsel gücün araçlarıdır ve devlet tarafından olabildiğince denetlenmeli, yönledirilmelidir. Özellikle Demokrat Parti zamanında, Akbaba dergisinin Menderes tarafından desteklenmesi bununla ilişkilendirilmektedir. Cantek, ***Şehre Göçen Eşek, Popüler Kültür, Mizah ve Tarih,*** İstanbul, İletişim Yayınları, 2011, s.125.

[210] Brummett, ***a.g.e.,*** s.160.

[211] Özer, ***a.g.e.***, s.46.

[212] Roderic Davison'a göre, Fransızcanın Osmanlı İmparatorluğu'nda çağdaşlaşmanın aracı haline gelmesinin birkaç yolu vardır. Bunlardan ilki, Tanzimat'tan beri ileri gelen devlet adamlarının ve hatta Abdülmecit gibi bazı padişahların dili çok iyi bilmeleri ve kullanmaları, diğeri Fransızca kelimelerin ve kelimelerle ilgili anlamların Türkçeye geçirilmesi ve diğeri de Fransızcanın Osmanlı İmparatorluğu'nun politik durumunun, gelişiminin, sorunlarının ve bu sorunların bir çaresi olarak gelecektki politik düzenlemelerin tartışılmasındaki kullanmıydı. Roderic H. Davison, "The French Language As a Vehicle for Ottoman Reform in the Nineteenth Century", Fransızca aslından çeviren Edhem Eldem, İstanbul, 1990. "On Dokuzuncu Yüzyıl Osmanlı Reformlarına Araç Olarak Fransız Dili", Türkçeye Çeviren, Çiğdem Erkal İpek, www.dergipark.org.tr, Cilt:2, Sayı:4, s.171-188.

Karikatür 31: Kalem, 25.12.1908, S.17

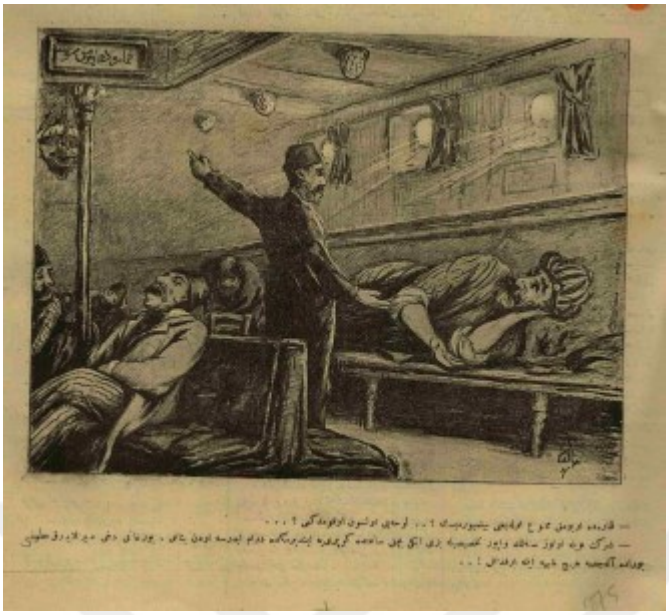
Hürriyet ilanından 6 ay sonra yine *Kalem*'de yayımlanan bu karikatür[213] ise son derece ilginç görünmektedir. Çizimde Osmanlı basınının önemli başyazarlarından Mahmut Sadık Bey'e ithafen "elli yıl sonra Türkiye" ifadeleri yer almıştır. Çizerinin de Fransız olduğu anlaşılan karikatürde resmedilen elli yıl sonrasında ise yine Fransızca yazılar ilk etapta göze çarpmaktadır. Ülkenin elli yıl sonrasının anlatımında ise çeşitli hava araçları ve bunların ön planda olanını bir kadının kullanıyor olması dikkate değerdir. Ancak söz konusu kadına herhangi bir "modernlik" uğramamış gibi zira "modern"

[213] Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Dijital Arşivi, http://dijital kutuphane.mkutup.gov.tr . Erişim tarihi: 12.08.2019.

olanın alamet-i farikalarından kıyafet yeniliği kadının çizimine yansımamıştır. Bunun yanında belli belirsiz görünen erkek karakterler de başlarında fes ile çizilmiştir. Bir diğer önemli detay ise zeplinin üzerindeki yazıyla *Tanin* gazetesine gönderme yapılmış olması. Bilindiği üzere *Tanin*[214] 2. Meşrutiyet sonrası kurulmuş ve İTC'nin yayın organı haline gelmiştir. Bu noktada söz konusu karikatürde gelecek vurgusu yapılırken bu geleceğin Cemiyet etrafında ve tıpkı bir zeplin gibi giderek yükseleceği temennisi içinde olunduğu düşünülebilir. Bir yandan da Avrupa tarzı ilerleme temennisinin bir parçası olarak da okunabilecek bu çizimin aynı zamanda mizahın Meşrutiyet'i eleştirdiği, sokaklar, polis, ulaşım, kadın kıyafetleri ve basın gibi birçok şeyi bir araya getirdiği de görülmektedir. Aynı zamanda dönem itibariyle çizilen karamsar sokak sahnelerine de bir tezat oluşturmaktadır. Tam burada Cemil Topuzlu'nun anılarına dönmekte fayda görülmektedir. Zira kendisi 1912'de devraldığı İstanbul belediye başkanlığı görevine gelir gelmez, şehrin halini detaylı bir şekilde anlatmıştır. Topuzlu'ya göre sokakların kaldırımları oldukça bozuk olup; tramvaya geçen caddelerden başka hiçbir sokakta parke kaldırım bulunmamaktadır. Sarsılmadan şehir içinde otomobille gezmek neredeyse imkansızdır.[215]

[214] *Tanin*, Hürriyet'in ilanından hemen dokuz gün sonra kurulmuştur. Sürekli kapatıldıkça yeni adlarla tekrar çıkma konusunda bir rekor elde etmiş ve 1925'e kadar küçük aralıklarla kesintisiz olarak yayımlanmıştır. Kurucuları Hüseyin Kazım Kadri, Tevfik Fikret, Hüseyin Cahit Beylerdi. 2. Meşrutiyet'in "en afacan" çocuğu olan gazetenin dümenindeki isim ise Hüseyin Cahit Yalçın idi. Uygur Kocabaşoğlu, "Hürriyet'in Basması Kadar Basını da Ünlüdür…", ***100. Yılında Jön Türk Devirimi*** içinde., s.189.

[215] İrgil, ***a.g.e.,*** s.201.

Karikatür 32:Karagöz, 15.12.1909, S.149

Karagöz'de çıkan yukarıdaki karikatürde[216] Karagöz tarafından Şirket-i Hayriye vapurlarının kötü durumuna işaret ediliyor ve dönemin gündelik yaşamından da bilindiği üzere vapurların çok uzun süren seferlerine bir eleştiri getirilmiştir. Bu da aslında şehir yapılanması ve ulaşımda yenilenmesi gereken eksikliğin vurgusu olarak göze çarpmaktadır. Aynı zamanda dönem itibariyle gerçekleşen çeşitli toplumsal hareketler içerisinde İdare-i Mahsusa ve Şirket-i Hayriye vapurlarına karşı yapılan eylemler olduğu da bilinmektedir. Sefer halindeki vapurların kalite ve bilet fiyatları hakkında toplumda yaşanan hoşnutsuzluk, sokak gösterileri olarak ortaya çıkmıştır. Hatta bilet fiyatları yeniden belirlenmiş ancak yeni düzenlemeyi de beğenmeyen halk tarafından eylemlere devam edilmiştir. Bunun yanında vapur kiralanarak alternatif seferler düzenlendiği de belirtilmektedir.[217]

Dönem içerisinde hem vapurların hem de şimedüferin (tramvay) kullanımına uygun olabilecek bir çizim *Karagöz*'de görülmektedir.[218] Burada vapurları kullanamayan

[216] Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Dijital Arşivi, http://dijital kutuphane.mkutup.gov.tr . Erişim tarihi: 12.08.2019.
[217] Çetinkaya, ***a.g.m.,*** s.21.
[218] Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Dijital Arşivi, http://dijital kutuphane.mkutup.gov.tr/ Erişim tarihi: 11.03.2019.

insanların yüzerek boğazı geçmeye çalıştıkları, balondakilerin de şimendüfer yolcuları olduğu vurgusu yapılmıştır.

Karikatür 33: Karagöz, 17.09.1908, S.12

Tam da buna benzer bir başka karikatür yine *Karagöz*'de göze çarpmaktadır.[219] Tünel'i kullanmak isteyen vatandaşlardan, bundan böyle fıçılara bastırılarak seyahat edeceklerinden, tuz parası da isteyen Tünel yönetimi Karagöz'e vatandaşın cevabı daha da ilginçtir.

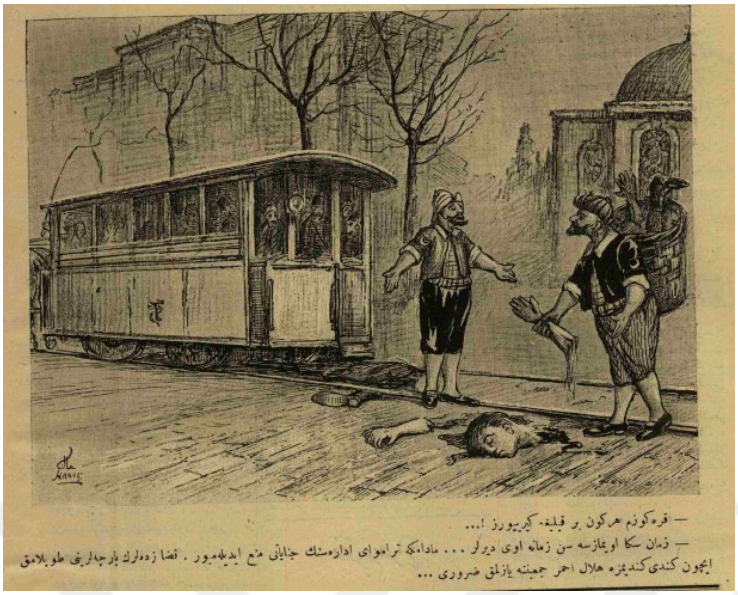
[219] Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Dijital Arşivi, http://dijital kutuphane.mkutup.gov.tr . Erişim tarihi: 12.08.2019.

Karikatür 34: Karagöz, 19.02.1910, S.168

Zira İstanbul'un ilk raylı sistemlerinden Tünel'i[220] kullanmak isteyen halktan "fıçılarda sıkıştırılmaları" için tuz parası istenirken; halkın sesinden daha önce de zaten "sardalya fıçısında gibi" yolculuk ettiklerini ama daha önce tuz parası istenmediğini öğreniyoruz. Burada vatandaşın aldığı cevaptan da hem şehir içi hizmetlerde bir denetimsizlik olduğunu hem de toplu taşıma hizmetinin yeteri kadar sağlıklı yapılamadığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bu çizimde direkt olarak göze çarpan şehircilik ve şehir hizmetlerine yönelik eleştiriler olmaktadır. Burada elbette ki İstanbul'un kalabalıklığının da dikkat çektiği görülmektedir. Zira özellikle 1908'den önce zevk ve sanat arzulayan, rahat içinde yaşamak isteyen zenginlerin İstanbul'a geldiği belirtilirken; Tanzimat'tan sonra bu ilginin arttığı ve bu durumun gelenlerin maddi koşulları ile beraber İstanbul'un sosyal, kültürel ve mimari yapısındaki değişimi hızlandırdığı üzerinde de durulmaktadır.[221]

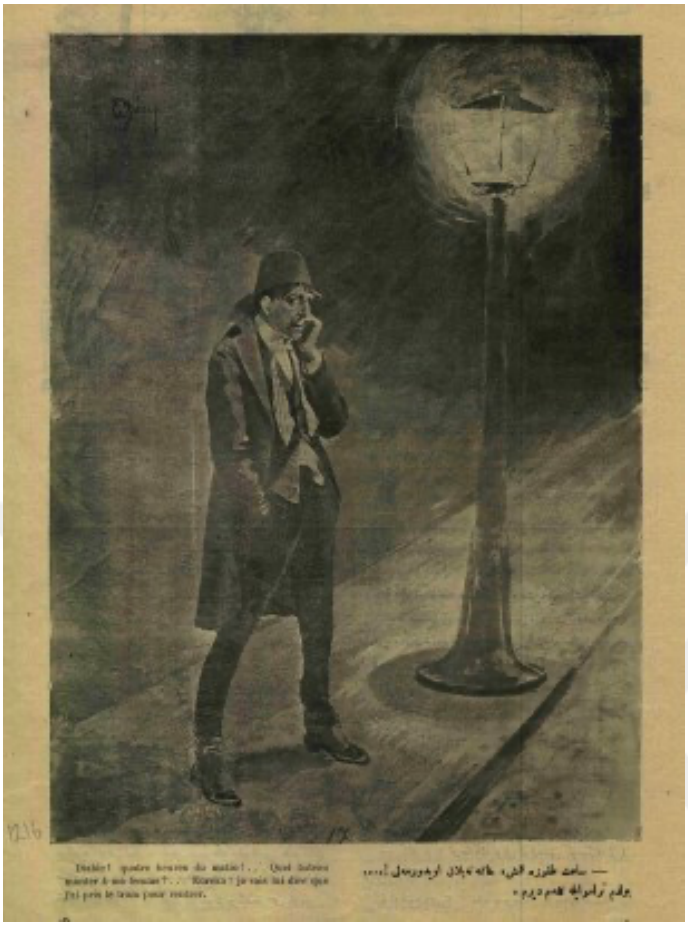
[220] "New York'ta metro yokken, Galata ile Pera arasında işleyen bir kablolu tünel bulunduğu halde elektrikli tramvaya erken vadede geçilememiş, eldeki imkanlar tam manasıyla kullanılamamıştır. 1908 sonrası yaşanan savaşlar münasebetiyle de gelişmelerde durgunluk yaşanmış, ticaret yaşamı başta olmak üzere gelişmeler beklenenden yavaş ilerlemiştir." Özer, ***a.g.e.,*** s.45.
[221] Özer, ***a.g.e.,*** s.43.

Karikatür 35: Karagöz,, 07.04.1910, S.185, s.4

Yaklaşık 1 yıl sonra yine *Karagöz*'de çıkan bir başka karikatürde[222] bu sefer de raylı sistemlerden tramvay ve yönetimine yönelik eleştiriler görülmektedir. Burada tramvayın kötü yönetimi ile resmen bir cinayet işlendiği ve belki de türlü kazalara sebep olduğu vurgusu dikkati çekmiştir. Bu noktada da İstanbul içindeki toplu taşımaya dikkat çekmekte fayda görülmektedir: Zira İstanbul'a 19. yüzyıl sonlarına doğru getirilen otomobilden önce fayton ve atlı tramvayların İstanbul trafiğinin vazgeçilmez ulaşım araçları olduğu bilinmektedir.[223] Fayton, önceleri bir statü göstergesi ve sadece padişaha tanınan bir hak iken; sonraları zenginlerin binebildiği bir araç haline gelmiştir. Atlı tramvaylar ise, belli hatlar üzerinde çalışan ve orta/dar gelirli İstanbul halkına hizmet veren araçlar olmuştur. Aynı zamanda burada mizahçılar tarafından bir modernleşme eleştirisi yapıldığı yani modern olan her şeyin o kadar da iyi olmadığı vurgusu yapıldığı da düşünülmektedir.[224] Söz konusu karikatürdeki eleştirinin yanı sıra tramvayların yavaşlığının da karikatürlere konu edildiği bilinmektedir.

[222] Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Dijital Arşivi, https://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/ Erişim tarihi: 19.10.2019.
[223] Özer, ***a.g.e.,*** s.44.
[224] Brummett, ***a.g.e.,*** s.467.

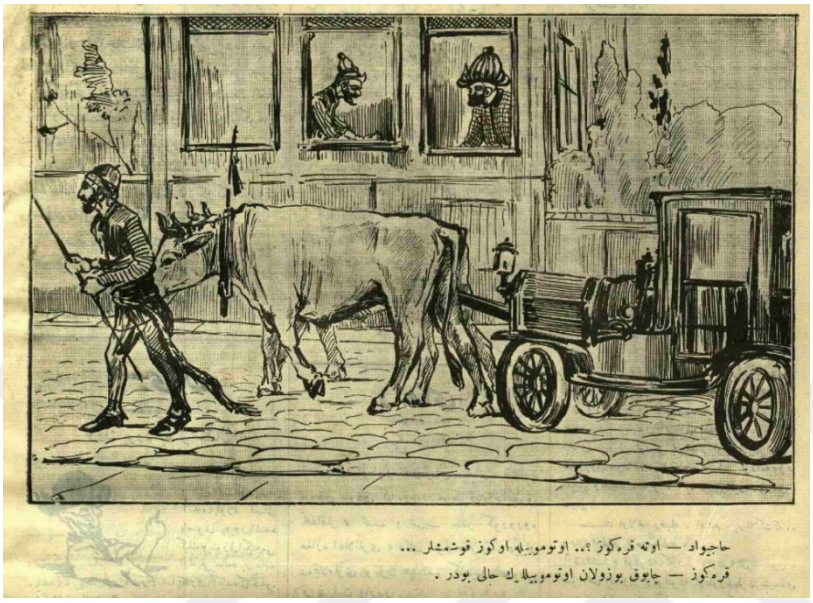
Karikatür 36: Kalem, 25.12.1908, S.19, s.9

Örneğin *Kalem*'de çıkan yukarıdaki karikatürde[225], tam da buna atıf yapıldığı görülmektedir. Eve geç kalışını eşine tramvayı bahane ederek açıklayan adam ve belki de daha genelinde toplum için de durum artık sürekli yaşanan ve iyileştirilmesi gereken bir hal almıştır.

Yeni ulaşım teknolojilerinden otomobil de karikatürlere konu olmuştur. Ancak bu da karikatürlerde, diğer yeniler gibi topluma uyumsuzluğu ile dikkat çekmiştir. Daha çok sık sık bozulan, yayaları korkutan bir araç olarak görülmüş ve zenginlik göstergesi olarak sunulması eleştirilmiştir. Örneğin Meşrutiyet ilanından oldukça sonra çıkan bir

[225] Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Dijital Arşivi, https://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/ Erişim tarihi: 19.10.2019.

karikatürde[226] bile hayvanların otomobilden daha güvenilir olabileceği vurgusu göze çarpmaktadır.

Karikatür 37: Karagöz, 29.04.1914, S.614

Suraiya Faroqhi, eski İstanbul'un dar sokaklarını arabaların geçebilmesi için genişletmenin bir yandan egemen ideolojinin başlıca motifi oluğunu belirtirken, bir yandan da önemli bir ihtiyaca cevap verdiği üzerinde durmaktadır.[227] Zira bu tür yollar insanın kendisini de gösterebilmesini sağlamaktaydı. Özellikle kadınlar için arabaya binmek yüksek statünün göstergesi olarak değerlendirilmiş; içindekiler görülmese de bir grup kadını taşıyan gösterişli bir arabanın Avrupalı fotoğrafçılar ve müşterileri için rağbet gördüğü üzeridne durulmuştur. Ancak İstanbul için çok daha önemli ve ciddi bir sorun oluşturmuş konu ise yangınlardır. Ahşap evlerden oluşan İstanbul için son derece tehlikeli bir durum oluşturan yangınları söndürme işi, 19. yüzyıl itibariyle tulumbacılar tarafından gerçekleştirilmeye başlanmış ancak dar çıkmaz sokaklar nedeniyle yangını durdurma konusunda çeşitli zorluklar yaşanmıştır. Bu nedenle de

[226] Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Dijital Arşivi, http://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/ Erişim tarihi: 19.03.2019.

[227] Suraiya Faroqhi, ***Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam***, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Şubat 1998, s.273.

19. yüzyılda imparatorluğun seçkinleri yangına karşı önlem olarak, çıkmaz sokakların ortadan kaldırılmasını ve caddelerin düzeltilmesini amaç edinmişlerdir.[228]

Karikatür 38: Yeni Geveze, 30.04.1912, S.188, s.4

Yukarıdaki karikatür[229] Meşrutiyet ilanının hemen akabinde çıkmasa da 1908 öncesinde başlanan sokak düzenlemelerinin 20. yüzyılın başlarına da aktarıldığını ve bunun da karikatürdeki modernleşen insan çizimleri gibi dönemin modernleşme çabasının önemli bir ayağı olduğu düşünülebilir.

[228] Faroqhi, ***a.g.e.,*** s.274.
[229] Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Dijital Arşivi, https://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/ Erişim tarihi: 19.10.2019.

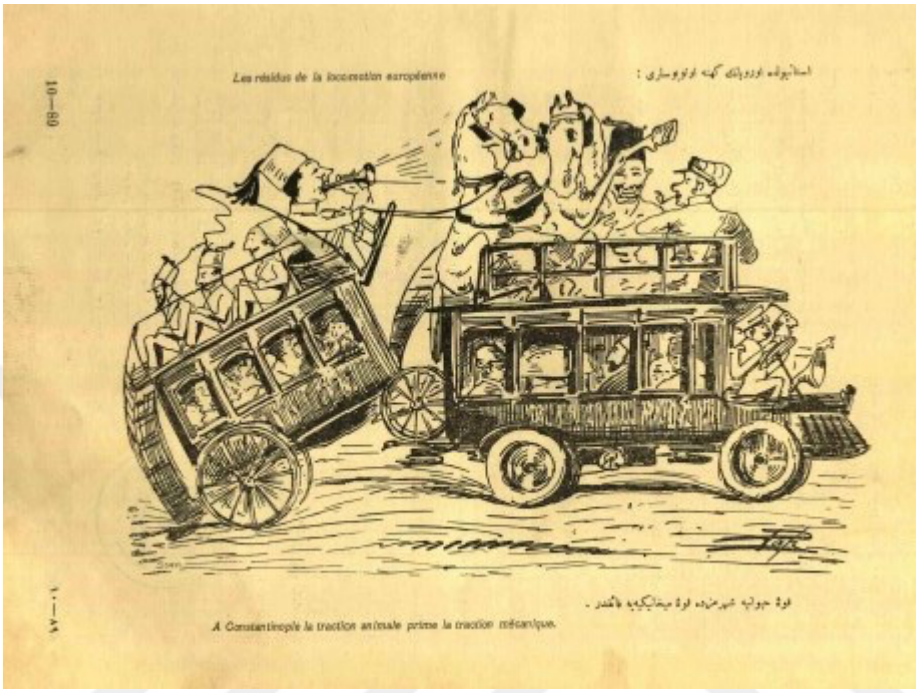

Karikatür 39: Kalem, 14.10.1909, S.57

Şehircilikle ilgili bir başka çizime 1909 yılında *Kalem* dergisinde rastlanmaktadır.[230] Burada da mahallesinin aydınlatması ve pisliğinden şikayet eden bir adama diğerinin tecrübeyle sabit cevabı son derece ilginç; zira şu an dahi "arkası" olanın kayırıldığı zihninde, fikrinde ve maalesef de eyleminde bir toplumsal yapı içinde yer alıyoruz. Kaldı ki 20. yüzyıla ait bu çizimde de benzer vurgu ve aslında eleştiri karşımıza çıkmaktadır. Bu durum da bize gösteriyor ki 100 yıl öncesinde, farklı bir politik atmosferde, farklı bir "modernlikte", aynı coğrafyada benzer şeyler tartışılıp, eleştirilmiştir.

[230] Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Dijital Arşivi, http://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/ Erişim tarihi: 12.08.2019.

Avrupa modernliğinin tortuları *Kalem*'de[231]: Konstantinapolis'te arabayla çekme mekanik çekmenin önünde…

Karikatür 40: Kalem, 18.08.1910, S.89

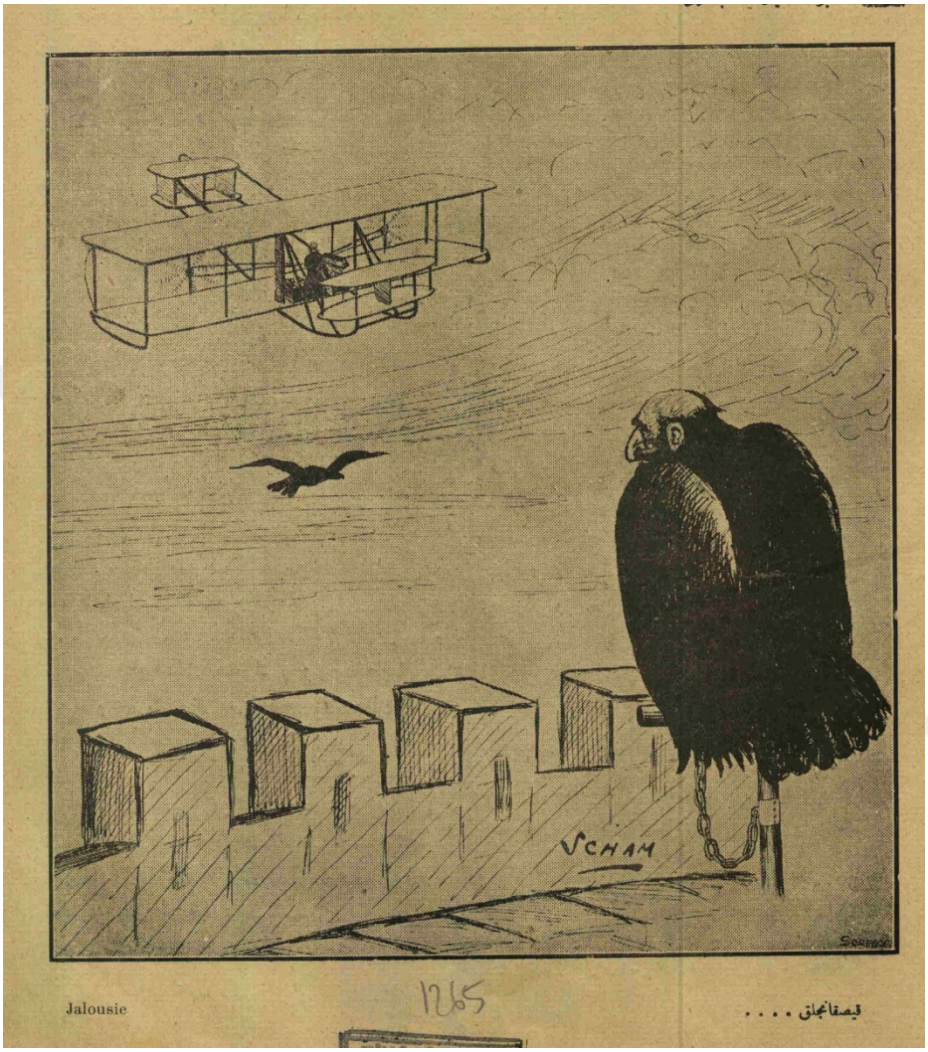
Karikatürlerde şehircilik üzerinden yapılan eleştirilerde, belediye işlerinin ve mevcut yapıların işlemezliğinin ve yetersizliğinin yanı sıra, imparatorluk dahiline girmesi amaçlanan yeni teknolojinin ve ulaşım araçlarının da kullanıldığını görmekteyiz. Palmira Brummett'ye göre, mizah dergileri, söz konusu bu yeni teknolojileri hem eski düzenin modası geçmişliğini, hem de yeni dönemin kargaşasını belirtmek için kullanmıştır.[232]

Yeni ulaştırma şekillerinden birini ve bu yeniliğin karşıtı olarak Abdülhamid'i gösteren bir çizim *Kalem*'de karşımıza çıkmaktadır.[233] Çizimde bir karga olarak karşımıza çıkan Abdülhamid'in, ki simgesel olarak padişahın karga ile gösterilmesi bedensel değilse de iktidarının ölümünü temsil etmektedir[234], zincirle bağlı olduğu

[231] Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Dijital Arşivi, http://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/ Erişim tarihi: 29.07.2019.

[232] Brummett, ***a.g.e.,*** s.458.
[233] Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Dijital Arşivi, http://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/ Erişim tarihi: 19.03.2019.
[234] Brummett, ***a.g.e.,*** s.199.

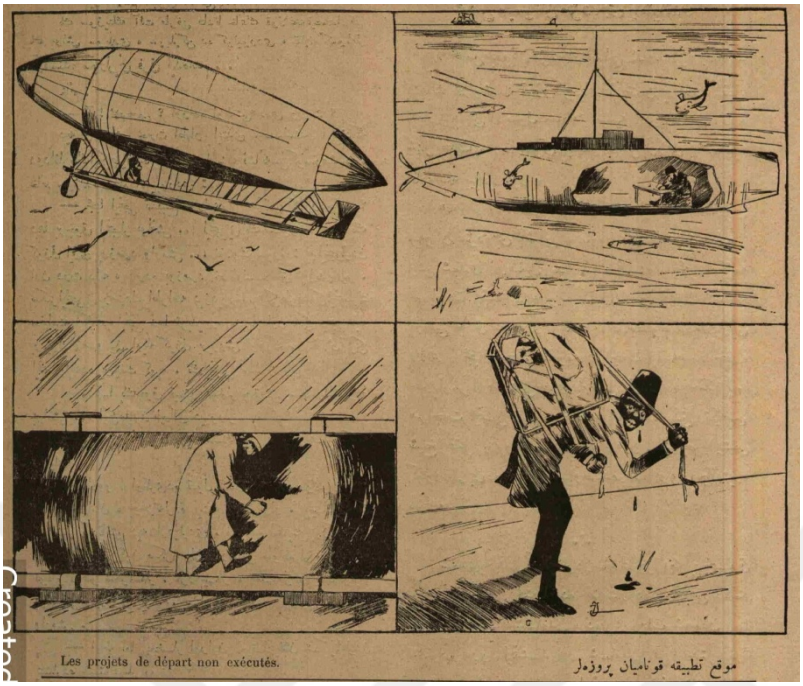
görülmektedir. "Kıskançlık" başlığını taşıyan karikatürde padişahın ona özgürlüğünü ve aynı zamanda da tutsaklığını anlatan uçağa baktığı görülmektedir.

Karikatür 41: Kalem, 09.12.1909, S.65

Bunun yanında yine *Kalem*'de çıkan benzer bir karikatürde[235], bu defa Abdülhamid'in dahi kaçmak için "uygulamaya konamayan projeleri" tercih ettiği resmedilmiştir. Karikatürde bir zeplin, denizaltı, tünel ve en nihayetinde hiçbiri olmayınca gerçekleşen "eski gelenek" görülüyor.

[235] Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Dijital Arşivi, http://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/ Erişim tarihi: 19.03.2019.

Karikatür 42: Kalem, 20.05.1909, S.36

Osmanlı modernleşmesindeki Batı'dan teknoloji transfer etme meselesi, mizah dergilerinde yine niteliksel modernleşme çabalarının imparatorluğa uyumsuzluğu olarak eleştirilmiştir. Burada da yine modernleşme taraftarlarında yer alan ve Batı'nın olduğu gibi taklit edilip edilmemesi ikiliği olduğu görülmektedir. Zira mizahçılar bu duruma pek de olumlu bakmamışlar ve Osmanlı toplumunun özellikle yabancı makineler ve beceriksiz memurlar nedeniyle alt üst olacağını düşünmüşlerdir. Palmira Brummett'nin aktardığına göre, söz konusu bu teknolojik gelişmelerin mizahçılar üzerinde devletin iktisadi düzenini de bozacağı ve hükümetin etkisinin azaldığı düşüncesini yarattığından; aslında karikatürlerdeki bu teknoloji eleştirisi bir yandan da meclisin eleştirisi olarak okunmalıdır.[236]

3.2.3.Değişim, Çocuk ve Eğitim

3.2.3.1. Modernleşme ve Hürriyet Sürecinde Çocuk İmgesi

[236] Brummett, ***a.g.e.,*** s.464.

Hürriyet ilanının çocuk ile özdeşleştirildiği karikatürler, yine Cumhuriyet dönemi çizimlerini ve bunun da adeta bir gelenek olarak Cumhuriyet'e aktarıldığını akıllara getiriyor.

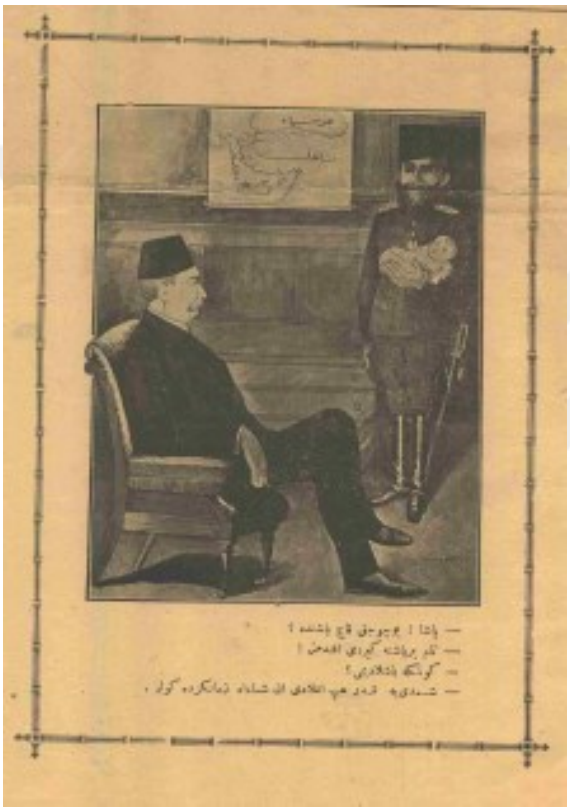

Karikatür 43: Kalem, 08.10.1908, S.6

Yukarıdaki karikatürde[237], son halife Abdülmecid'in kucağındaki çocuğun varlığını sorduğu bir adam arasında geçen konuşmayı görüyoruz. Burada çocuğun üzerindeki yazının "hürriyet" olduğunu belirtmek önemli, zira tam da adamın ifade ettiği gibi aslında "kapıda bulunmuş" durumdadır. Özellikle İstanbul'da yarattığı şaşkınlığın tam da bu yüzden olduğu düşünülebilir. Bunun yanında çocuğu bulan kişinin "İstibdat Ağa" olması kelime oyunuyla yapılmış son derece anlamlı bir gönderme niteliği taşımaktadır: İstibdat, hürriyeti kapısında bulmuştur. Bunun yanında çocuğun güzel olarak betimlenmesi de "yeni doğan" sistemin güzellik ve iyilik getireceğine işaret ediyor olabilir. Bu dönemde simgesel olarak çocuğun kullanılmasında, Cumhuriyet'teki "hasta adam"ın yerine "gürbüz çocuklardan oluşan toplum" inşası fikri elbette mevcut değil. Zira burada hâlâ devletin kurtarılabileceği yönünde bir inanç söz konusu olmasına rağmen çocuğun simgesel kullanımı, gelenek oluşturacak şekilde Cumhuriyet rejimine de aktarılmış durumdadır.

[237] Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Dijital Arşivi, http://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/ Erişim tarihi: 19.03.2019

Meşrutiyet'in sene-i devriyesinde de çocukla özdeşleştirildiği bir başka karikatür[238] karşımıza çıkıyor. Sultan olarak V. Mehmet Reşad'ın görüldüğü çizimde, askerin kucağındaki çocuğun tam bir yaşında olduğuna vurgu yapılırken; tahttan yeni indirilmiş Abdülhamid dönemine de gönderme yapılarak, çocuğun şimdiye kadar hiç gülmediği ancak yeni dönemde güleceğinin, yani yeni sistemde işlerin yolunda gideceği ümidinin üzerinde durulduğu görülüyor.

Karikatür 44: Laklak, 29.07.1909, S.2

Benzer özellikler görülen bir başka karikatürde[239] bu kez, Cumhuriyet'te görülmeyen bir özelliğe atıf yapılıyor. "Çocuk doğdu" ancak "ele avuca sığmayan" bu çocuğun derhal "yola getirilmesi" gerekiyor. Zira pratikte hürriyet belki ikinci kez doğuyordu ancak bu sefer her şey olduğu gibi farklıydı. Bu nedenle de aynı bir çocuk gibi kontrol

[238] Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Dijital Arşivi, http://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/ Erişim tarihi: 19.03.2019
[239] Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Dijital Arşivi, http://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/ Erişim tarihi: 19.03.2019

edilmesi ve yola getirilmesi gerekiyordu aksi takdirde "korkunç" bir şekle bürünebilirdi.

Karikatür 45: Cem, 10.11.1910, S.1

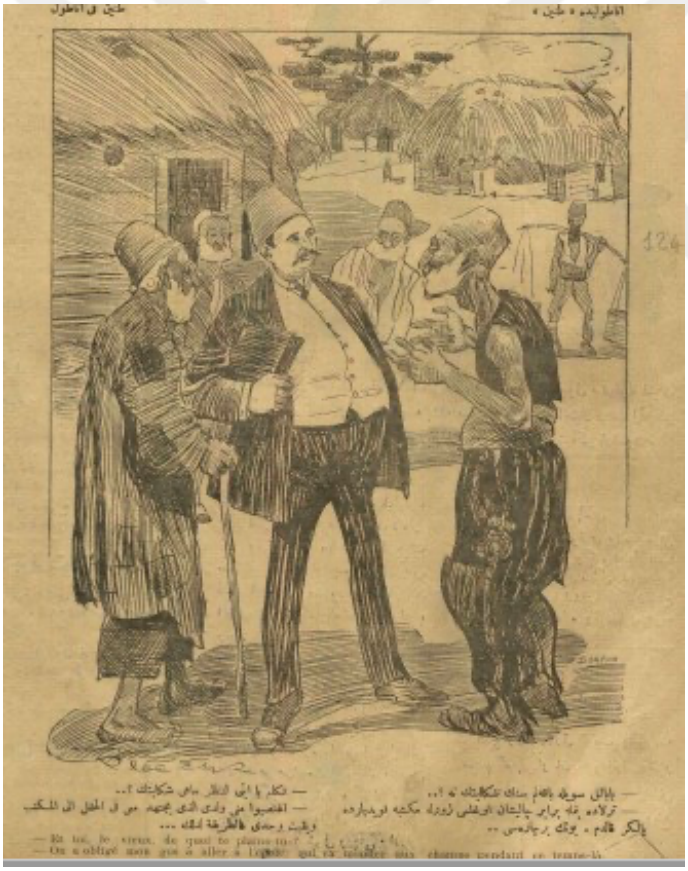
3.2.3.2. Modernleşme Sürecinde Eğitim

Osmanlı modernleşmesinin başladığı III.Selim ile birlikte eğitim meselesi Batılı anlamda topluma yerleştirilmeye çalışılmıştır. Devam eden süreçte de 2.Mahmut ve Tanzimat dönemi modernleşme çabalarında da benzer girişimler görülmüştür. Dolayısıyla 2.Meşrutiyet ilan edildiğinde de özellikle eğitimin yenilenmesi konularında geçmişten gelen bir miras olduğu üzerinde durulmaktadır.[240] Özellikle geleneksel eğitim kurumlarının yanında yenilikçi okullar açılmaya başlamıştır. Medreselerde köklü bir değişiklik ya da devre dışı bırakma söz konusu olmadan Avrupai okullar faaliyet göstermeye devam etmiştir. Aynı zamanda kızlara yönelik rüştiyeler bu dönemde açılmıştır. Kızlara yönelik mesleki okulların sayısı da artmış ve programlarında düzenlemeler yapılmıştır.[241] Aynı zamanda eğitim, modern merkezi

[240] Gündüz, ***a.g.e.,*** s.40.
[241] Gündüz, ***a.g.e.,*** s.42.

devletin yeni yurttaş inşasında Meşrutiyet'in siyasal kadrolarının önemle üzerinde durduğu konular arasında yer almıştır. Meşrutiyet'in getirdiği değerler sistemi doğrultusunda biçimlendirilecek yeni kuşakların üretimi sorunsalı, çocuğu potansiyel bir aktör konumuna yükseltir. "Toplumun geleceği" olarak görülen çocuk "rejimin geleceği" açısından devletin manipülasyon alanının içine çekilmektedir.[242]

Bu durum dönemin basınına ve dolayısıyla karikatürlerine de yansımıştır. Örneğin ilköğretimin de zorunlu hale gelmesi neticesinde okula alınan çocuğunun durumuna çözüm bulunmasını isteyen babayı, *Kalem*'de çıkan aşağıdaki çizimde görebiliyoruz.[243]

Karikatür 46: Kalem, 24.09.1909, S.56, s.16

Burada babanın serzenişinden çocuğun direkt olarak, izni dahi alınmadan zorunlu eğitime alındığını ve dolayısıyla da kendi yanındaki işgücünü de kaybettiğini

[242] Üstel, ***a.g.m.,*** s.168.
[243] Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Dijital Arşivi, https://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/ Erişim tarihi: 19.10.2019.

öğreniyoruz. Bu da yeni rejimin gelecek nesiller vurgusuna ne kadar önem verdiğini ortaya koyar niteliktedir. Aynı zamanda bu geleneğin de bir miras olarak Cumhuriyet'e aktarılmış olması da yine bir süreklilik ifadesi olarak karşımıza çıkıyor.

Eğitimle ilgili bir başka vurgu yine *Kalem*'de karşımıza çıkıyor.[244] Toplum tarafından okuma eylemine fazla önem verilmediği, kütüphanecinin serzenişi ile ifade ediliyor. Zira kütüphanede iş edinmekle kendisine "yokuş yol" seçtiği belirtilerek; Meşrutiyet'in siyasal seçkinlerinin eğitim meselesine neden bu kadar önem verdiğine ve Batılılaşma yolunda eğitimi koydukları yere dair fikir edinmemizi sağlıyor olabilir.

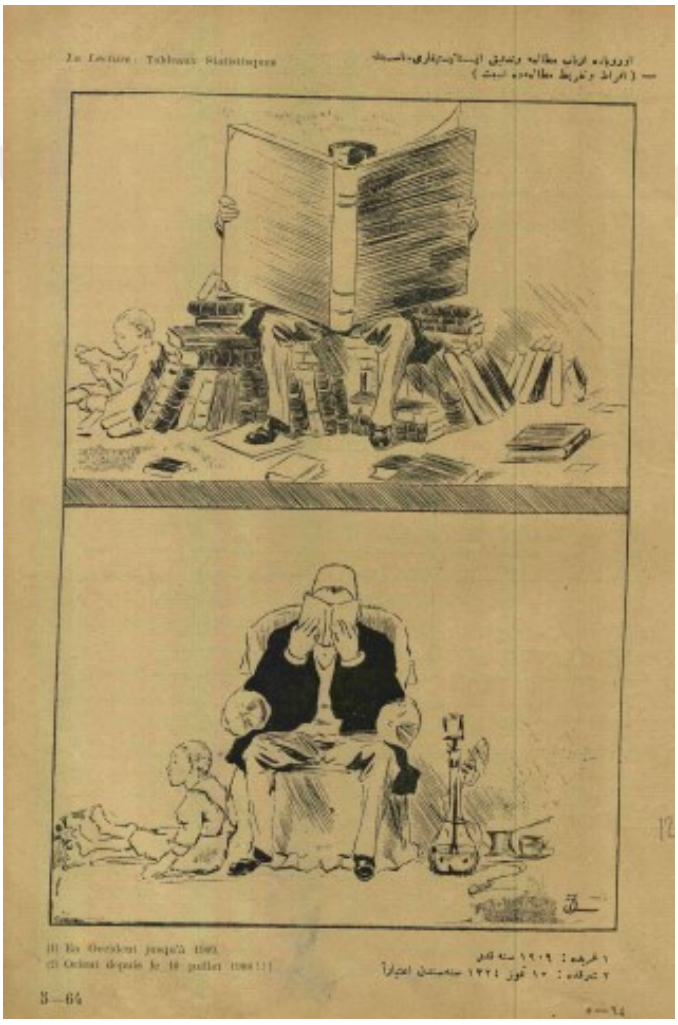

Karikatür 47: Kalem, 17.12.1909, S.68, s.6

Palmira Brummett'ye göre eğitim ve toplumun okumasına yönelik çizimler vasıtasıyla da aktarılan bu tip bilgiler devrimin, toplumun derinlerinde yer alan kültürel alışkanlıkları alt üst etmeye başladığının farkındalığı olarak da okunabilmektedir.[245] Aşağıdaki çizimde[246] de Doğu ile Batı'daki okurlar karşılaştırılmaktadır. Etrafında bir kitap yığını olan ve çocuğuyla beraber kitap okuyan Avrupalıya karşılık; Meşrutiyet

[244] Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Dijital Arşivi, https://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/ Erişim tarihi: 19.10.2019.
[245] Brummett, ***a.g.e.,*** s.89.
[246] Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Dijital Arşivi, https://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/ Erişim tarihi: 19.10.2019.

ilanından sonra sadece bir kitabı olan ama okuyan bir adam ve yanında da bir çocuk vardır. İki çizim karşılaştırıldığında Doğulunun kitabının oldukça küçük, Batılınınkinin ise epey büyük olduğu dikkati çekmektedir. Bu durum Meşrutiyet neticesinde yaşanan değişimin derin olduğu ancak yavaş yavaş yerleşmeye başladığı şeklinde okunabilir. Aynı şey iki çizimde de yer alan çocukların kitap okumalarındaki farklılıklarda da yorumlanabilir.

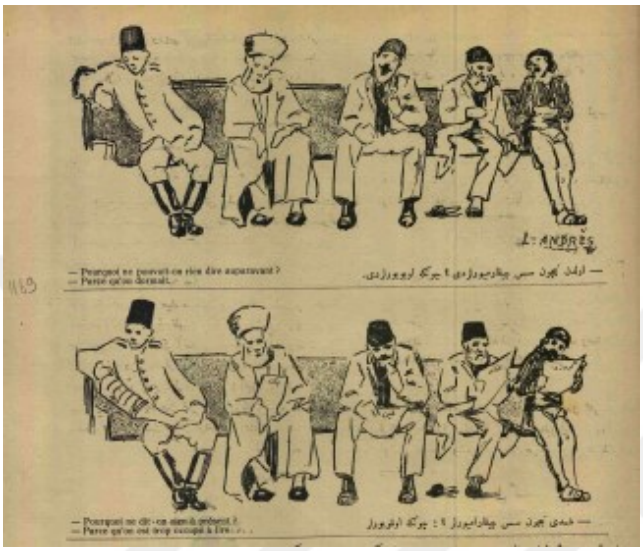

Karikatür 48: Kalem, 07.04.1910, S.207

Söz konusu köklü değişim aşağıdaki karikatürde[247], devrimden sonra daha fazla gazete bulunabildiğini ve böylece farklı sınıfları temsil eden kişilerin "devrimci uyanış"

[247] Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Dijital Arşivi, https://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/ Erişim tarihi: 19.10.2019.

sayesinde artık ses çıkarmaya başladıkları vurgusu ile de göze çarpmaktadır. Aynı zamanda karikatürde Osmanlı- Türk modernleşmesinin en temel kaygılarından ve hedeflerinden biri olan eğitim ve okumanın önemine dair çok net bir vurgu yapıldığı dikkati çekmektedir.

Karikatür 49: Kalem, 25.09.1908, S.6, s.3

3.2.4.Kadın ve Modernleşme

20. yüzyıl ile birlikte gözle görülür hale gelen toplumsal dönüşümde, ana ekseni kadın ve özgürlük mücadelesi oluşturmuştur. Gerek toplumsal hayatta gerekse de aile hayatında kadının rolü dönüşmeye ve değişmeye başlamış; neticede kadının Osmanlı'da süregelen geleneksel yaşam biçimini bırakarak toplumsallaşması ve özgürlüklerini genişletmesi meselesi gündeme gelmiştir. 1908 ile birlikte önceden aile demek olan kadına, özgürlüğün yolu açılmaya başlamış ve kadının görünümü Türkiye'de modernleşmenin ölçüsü olarak kabul edilmeye başlamıştır. Bu durum dolayısıyla erkek kimliğini de dönüştürmeye başlamıştır. Kadın ve erkeğin alanları belirlenmeye başladıkça, yüzyıllar boyunca kadını dışlayıp, kendisini kadının "sahibi"

gibi gören erkek de hem özel alanın gittikçe kuşatıldığı kaygısına kapılmış hem de kendi kimliğini sorgulamaya başlamıştır.[248]

Türkiye'de Batı'dakine benzer bir feminist hareket, II. Meşrutiyet'te görülmüştür. Osmanlı kadını Batı'daki feminist akıma benzer bir süreci bu dönemin özgürlük ortamında başlatabilmiştir. Birçok kadın örgütü bu yıllarda kurulmuştur.[249]

Tahmin edileceği üzere Osmanlı kadınının temel meselesi öncelikle kamusal alana katılabilmek, sokağa yalnız başına da çıkabilmek ve dışarıda tek başına yürüyebilmek üzerine kurulu olmuştur. Bu durum büyük ölçüde 1908 ile gerçekleşmeye başlamıştır. Aynı zamanda görece sağlanan basın özgürlüğü yanısıra iletişim ve ulaşım olanaklarının da gelişmesiyle beraber; Batı'daki gelişmeler en azından okuryazar kadınlar tarafından takip edilmiş ve sahiplenilmiştir. Ulusal bağımsızlık savaşında görülen kadınların aktif rolü de ilk olarak Balkan Savaşları döneminde ortaya çıkmıştır. Zira, Kurtuluş Savaşı'nda da görüleceği gibi, savaşlar toplumsal cinsiyet ayrımını ortadan kaldırmaktadır. Zafer Toprak'a göre, Balkan Savaşları kadına siyaseti öğretmiş ve Osmanlı toplumu ilk kez siyasi nitelikte kadın toplantılarıyla ve kadın hatiplerle tanışmıştır.[250] Türkiye'de Batı'dakine benzer bir feminist hareketin 2. Meşrutiyet yıllarında görüldüğü yukarıda belirtilmişti. Bu dönemde kurulan birçok kadın örgütü, Osmanlı feministlerinin kadın hukukunu savunmaya yönelik girişimleri olarak değerlendirilmektedir.[251] Öncelikle hayır dernekleri kapsamında ortaya çıkan bu örgütlenmeler arasında zamanla feminist hedefleri amaçlayan örgütler de ortaya çıkmıştır. Ancak söz konusu bu feminist örgütler yine siyasi haklardan ziyade, öncelikle kadının kılık-kıyafetini ve yaşamını modernleştirme, kadının eğitimini iyileştirme ve kadına iş bulma amacında yani gündelik yaşama dair modernleşme girişimlerini talep etmişlerdir. Ancak yine de söz konusu anayasal monarşi bir seçim gerektirmiş ve bu seçimlerde kimlerin yurttaş olarak oy kullanabileceği tartışma

[248] Zafer Toprak, ***Türkiye'de Kadın Özgürlüğü ve Feminizim (1908-1935)***, İstanbul Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s.xii.
[249] Osmanlı Kadınları Terakkiperver Cemiyeti, Yeali-i Nisvan Cemiyeti, Osmanlı Cemiyet-i Hayriye-i Nisaiyye, Müdafaa-i Hukuk-ı Nisvan Cemiyeti bulardandır. Zafer Toprak, ***Türkiye'de Yeni Hayat, İnkılap ve Travma 1908-1928***, İstanbul, Doğan Kitap, Kasım 2017, s.49.
[250] Zafer Toprak, ***Türkiye'de Kadın Özgürlüğü ve Feminizim (1908-1935)***, İstanbul Tarih Vakfı Yurt Yayınları s.xiv.
[251] Toprak, ***a.g.e.,*** s.4

konusu olmuştur. Dolayısıyla kadınların oy kullanma meselesi gündeme gelmiştir. Osmanlı entelektüelleri arasında da bu konu tartışılmış ve her ne kadar Batı'nın modern hukuk kaynaklarından referans alınsa da neticede kadınların çeşitli nedenlerden ötürü oy kullanmamalarına kanaat getirilmiştir. Bu nedenler arasında tahmin edileceği üzere, kadın ve erkeğin yaratılış itibariyle farklı olduğu ve aralarındaki "doğal" işbölümü neticesinde kadınların siyaset ve hükümet işlerine; erkeklerin de ev ve çocuk işlerine karışmaması gerektiği öngörülmüştür. Hatta eşitlik yanlıları bu durumu sorguladıklarında dahi aldıkları cevap daha çok, kadının erkekler gibi savaşlara katılmadığı ve dahi vergi vermediği üzerinden şekillenmiştir. Kadınların aleyhine kullanılan bir başka gerekçe de eğitimsizlikleri olmuştur. Ancak bazı Osmanlı entelektüellerine göre, kadının eğitimi onun doğal yapısını bozacağından ve bu doğal yapının bozulması tüm insanlığı etkileyebileceğinden bunu yapmamak daha uygun görülmüştür.[252]

2. Meşrutiyet dönemi aydın ve yazarları tarafından kadınla ilgili meselelerde çeşitli fikir beyanlarında bulunulmuştur. Özellikle Ahmet Midhat, Namık Kemal, Şemseddin Sami gibi dönemin önde gelen isimlerinin özellikle görücü usulü evliliğe karşı oldukları ve tek kadınla evliliğin toplumu daha huzurlu kılacağı ve bunun da dine aykırı olmadığı konusunda birleştikleri belirtilmektedir. Hatta memlekette feminizm "problemi" diye bir şeyin ortaya çıkmasında temel etkenin, İslam hukukunun kadınlara Batı'dakine oranla daha fazla haklar vermesi olduğu üzerinde durmuşlardır.[253] Feminizmin bir sorun olarak görülmesi Osmanlı basınına da yansımıştır. Basında feminizme yer verilmesi konunun o sırada gündemde olduğunu gösterse de konuya bir siyasi girişim yerine "acayiplik" olarak bakıldığı bilinmektedir.[254] Bu noktada Meşrutiyet aydınlarının, aslında genel olarak benzer düşündükleri ancak Bizans ve İran kültüründen etkilenen Türk toplumunda gelenek haline gelen kurallar nedeniyle kadınların zorluk yaşadığını düşündükleri bilinmektedir. Dolayısıyla gerçek İslam dinine dönülebildiği anda hiçbir sıkıntı kalmayacağı fikri de yerleşmiştir. Ancak buna yine de "radikal" Batıcı olarak

[252] Fatmagül Berktay, ***Tarihin Cinsiyeti***, İstanbul, Metis Yayınları, Eylül 2015, s.95-96.
[253] Şefika Kurnaz, ***II. Meşrutiyet Döneminde Türk Kadını***, İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1996, s.21.
[254] Brummett, ***a.g.e.,*** s.399.

nitelendirilebilecek Abdullah Cevdet ve İslam öncesi Türk kadınlığını referans gösteren Ziya Gökalp gibi isimlerin karşı çıktıkları da bilinmektedir.

Bilindiği üzere 2. Meşrutiyet dönemi aydınları devletin kurtarılmasına ilişkin farklı siyasi görüşler etrafında toplanmışlardır. Dolayısıyla bu farklı hiziplerin de kadınlarla ilgili bazen ortak bazen de ayrı sayılabilecek fikirleri olmuştur. Örneğin kadınların eğitiminin iyileştirilmesi meselesinde Türkçüler, Batıcılar ve İslamcıların ortak bir fikirde olduğu ancak İslamcıların kadınların liseden sonraki eğitimine taraftar olmadıkları, Türkçüler ile Batıcıların yüksek öğrenim taraftarı olduğu; İslamcıların Batı tarzı eğitime karşı çıkarken, Batıcılar ile Türkçülerin Batı tarzı eğitimden yararlanma taraftarı oldukları üzerinde durulmaktadır. Başka bir konu olan görücü usulü evliliğe Türkçüler ile Batıcılar karşı çıkmışlardır. İslamcıların ise konuyla ilgili pek görüş bildirmedikleri bilinmektedir. Boşanma konusunda da yine Batıcılar ve Türkçüler kadın-erkek eşitliği taraftarıyken İslamcılar arasında bir görüş birliği olmadığı belirtilmektedir. Yine önemli görülen bir başka konu olan kadınların kılık-kıyafeti ve sosyal hayata dahili üzerinden gerçekleşen tartışmalarda yine Türkçüler ile Batıcıların birbirinden pek farklı düşünmedikleri ancak aralarında kadınların da bulunduğu birçok İslamcı aydının hem kadının modern görüntüsünü eleştirdikleri hem de toplum içerisinde erkeklerle kadınların bir arada olmalarını uygun görmedikleri ve kadınların bu anlamda yerlerinin erkeklerden ayrı tutulmasını düşündükleri bilinmektedir.[255]

İttihatçıların eşitlikçi ilkeleri ön plana çıkaran dönüşümcü söylemleri aynı zamanda Osmanlı feminizmine ortam hazırlamıştır. İttihatçılar bu dönüşüm sürecini, yeni bir aile modeli olan çekirdek aile ile hızlandırmayı amaçlamışlardır. Dolayısıyla "milli aile" kavramı önem kazanmıştır. İttihatçılar yeni yapılanmada devletin özel alana girmesini ve gelenekleri çözmesini ön koşul oalrak görmüşlerdir. Bu bağlamda Gökalp ve çevresinin sosyolojik söylemi bu toplumsal yapının kavramsal çatısını oluşturmaya yönelik olmuştur.[256]

[255] Kurnaz, ***a.g.e.,*** s.23-67.
[256] Zafer Toprak, ***Türkiye'de Yeni Hayat, İnkılap ve Travma 1908-1928***, İstanbul, Doğan Kitap, Kasım 2017, s.50.

Meşrutiyet de elbette kadın meselesinde de kendi olgusal modernleşme gayretlerini beraberinde getirmiştir. Kılık/kıyafet ve moda ekseninde görülen değişiklikler bu duruma önemli örnek teşkil etmektedir. Cumhuriyet dönemi modernleşme çabalarında bu durum hem kadınlar hem de erkekler üzerinden resmedilirken; Meşrutiyet dönemi çizimlerinde modern kıyafetlerin ve dahi modanın ağırlıklı olarak kadın bedeni üzerinden somutlaşıp, aktarıldığını görmekteyiz. Cumhuriyet döneminde kılık/kıyafet vurgusu önemli Kemalist devrimler arasında ele alındığından bu konuda pek fazla eleştiri yapıldığı görülmemiştir. Ancak Meşrutiyet'te moda üzerinden yer alan çizimlerde söz konusu değişimin hızı, kadınlar üzerindeki etkisi ve tabii ki eski olan ile karşılaştırma ve eski olanı yerme çabası gözlenmiştir.

3.2.4.1.Kadın Bedeni- Moda ve Tüketim

2. Meşrutiyet ile birlikte kadınların örtünme şekli de değişmeye başlamış ve her renkten çarşaf kullanılmıştır. Hatta peçenin rengi de çarşafınkine uydurulmuş ve çarşafa aynı zamanda çanta ve şemsiye eklenmiştir. O vakte kadar tepede toplanan saçlar artık ensede toplanmaya başlamıştır. Bu dönemde kabarık kol modası yerine düşük omuzlar benimsenmiş ve elbiselere düğmeler eklenmiştir. Peçeler de zamanla incelmeye başlamıştır. Kalabalık alanlarda yüzlerini göstermek istemeyen kadınlar yüzlerini kapasalar da peçenin altından yüzleri görülmüştür. Modayı izleyen kadınların ise çoğu zaman peçeyi örtmedikleri de belirtilmektedir.[257] Aynı zamanda bu dönemde "Meşrutiyet çarşafı" benimsenmiş ve kadının vücut hatları ortaya çıkmaya başlamıştır.[258]

[257] Kadının giyiminde yaşanan değişim dönemin edebi eserlerinde kullanılan temalar arasına da girmiştir. Özellikle 2. Meşrutiyet'in önemli isimlerinden Ömer Seyfettin'in hikayelerinde kadın ve tesettür konuları yer bulmuştur. Namık Sinan Turan, "Modernleşmeyi Semboller Üzerinden Okumak: Son Dönem Osmanlı Kadın Kıyafetinde Değişim ve Toplumsal Tartışmalar", Kadın Araştırmaları Dergisi, Sayı:12, 2013, s.119.

[258] Zafer Toprak, ***Türkiye'de Kadın Özgürlüğü ve Feminizim (1908-1935)***, İstanbul Tarih Vakfı Yurt Yayınları s.256.

Karikatür 50: Laklak, 05.08.1909, S.3

Yukarıdaki karikatürde[259] bir eski/yeni karşılaştırması göze çarpmaktadır. Şapkaları ve kıyafetleri ile göze çarpan "modern" kadın, eskinin çarşaflı ve uzun etekli kadınını ti'ye almış ve de yermiştir. Aynı zamanda söz konusu diğer kadına sesini duyurabilecek kadar yakın olması da dikkati çekmektedir. Bu noktada belki de toplumun "modernleşen" kesimine, kendinden olmayanları "modernleştirme" misyonu yüklendiğini de düşünmek mümkündür.

[259] Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Dijital Arşivi, http://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/ Erişim tarihi: 24.08.2019.

Karikatür 51: Kalem, 22.09.1910, S.94

Kalem'de çıkan yukarıdaki karikatürde[260], yine kadın bedeni üzerinden metalaştırılmış moda ve tüketim kültürü üzerinde durulduğu görülmektedir. Zira esaretten kurtulduklarını belirten kadına diğeri "Şimdi de modanın esiri olduk…" şeklinde cevap verirken; modernleşme çabalarının kadınları "araç" haline getirdiği vurgusu göze çarpmaktadır.

Karikatür 52: Leylak, 28.05.1914, S.1

[260] Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Dijital Arşivi, http://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/ Erişim tarihi: 24.08.2019.

Elbette konjonktür itibariyle kadın bedeni üzerinden yapılan moda ve modernlik eleştirilerinde, erkek figürlerin de konuştuğu görülmektedir. Yukarıdaki karikatürü[261] coğrafyamızın ilk kadın karikatüristi Fatma Zehra[262] çizmiş ve burada yaptığı ince eleştiride de erkekleri kullanmıştır. Ancak bu çizimde açıkça bir kadın yergisi yapılmamakta aksine modernleşmenin ve dolayısıyla moda olan şeyin ne kadar hızlı değiştiğinden yakınılmaktadır. Kadın bedeni ve iffeti üzerinden yapılan vurgular daha çok erkek çizerlere ait gibi görünmektedir. Ancak yine de Fatma Zehra'nın çiziminde de evin geçimi gibi kadının ihtiyaçlarının da "evin erkeği" tarafından karşılandığı vurgusu açık bir şekilde okunabilmektedir. Bu çizimde aynı zamanda dönemin modernleşme çabalarının ne kadar acil olduğu ve bu yüzden de hızla modernleşmenin topluma yansıyan zorluğunu açıkça görülmektedir. Dolayısıyla Osmanlı modernleşmesinin "aciliyetin geç kalmışlığı" niteliğini buradan da açıkça okunabilmektedir.

Moda üzerinden *Karagöz*'de de benzer duruma yer verildiği görülmektedir:

Karikatür 53: Karagöz, 12.03.1911, S.286

[261]. Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Dijital Arşivi, http://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/ Erişim tarihi: 24.08.2019.

[262] Fatma Zehra'nın çizim yaptığı *Leylâk* dergisi için Turgut Çeviker şu yorumu yapıyor: "*Leylâk* bir kadın gazetesidir denebilir. Belki de kadınlar için mizah." Çeviker, ***a.g.e.,*** s.202.

Halit Naci'nin çiziminde[263] "en son moda mağaza"nın müşterinin taleplerini karşılamadığı belirtilse de Karagöz'e göre, bu hızla altı ay gibi bir sürede talep görmeyen ürünler de "moda" olacaktır. Zira modadaki söz konusu hız buna karşılık gelmektedir.

Karikatür 54: Cem, 08.04.1911, S.22

Cem dergisinde çıkan yukarıdaki karikatürde[264] de yine modern kıyafetler içinde resmedilmiş bir kadının kocasına muhtemel görülen davranışı resmedilmiştir. Moda olarak nitelendirilen şeylerle kocasının "kontrolünü elinde tutmaya çalışan" kadın figürü çizilmiştir. Burada da zannımca Batı'nın medeniyetinin özellikle kadınlar üzerinde bir "yozlaşmaya" neden olacağı ve belki de toplumsal cinsiyet kodlarına dayalı aile yaşantısında da bir "tahribata" sebebiyet vereceği düşüncesi aktarılmıştır.

II. Meşrutiyet döneminde kadının konu olduğu karikatürlerde genellikle bir moda vurgusu olduğu görülmektedir. Hatta bu dönemde mizahçılar tarafından "Şık Bey" diye bir karakterin yaratıldığı üzerinde de durulmaktadır.[265] Ancak burada Şık Bey'in lüks tüketimi ve Batı'dan gelen modaları eleştirmek için kullanılması önemli görülmektedir. Zira toplum ve devlet nezdinde modernleşme çabaları ve beklentileri

[263] Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Dijital Arşivi, http://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/ Erişim tarihi: 24.08.2019.
[264] Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Dijital Arşivi, http://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/ Erişim tarihi: 24.08.2019.
[265] "'Terakki' adına taklit, II. Meşrutiyet basınının dikkatle üzerinde durduğu bir ideolojiydi. Bu ideolojinin tezahürü de modaydı."diyor Palmira Brummett. Brummett, ***a.g.e.,*** s.358.

yer etse de Avrupa emperyalizminin kültürel etkisine kapılıp yok olma korkusu da içten içe kendini göstermektedir. Yani aslında mizahçılar toplumun hemen her kademesindeki sesleri dile getirmeye çalışsa da Gökalp'in hars/medeniyet ayrımına dayalı modernleşme beklentisi çoğunlukla benimsenmiştir. Hatta öyle ki Osmanlı toplumunun "züppeleşmesi" ve Avrupa'yı taklit eden davranışlar ti'ye alınmıştır.

Birçok karikatürde eski/yeni ikilemi üzerinden okunabilen geleneksel ile modern ikiliği, bir açıdan da Batı modası için geleneksel kültürden vazgeçmeye razı olan "işbirlikçiler" ile her türlü Batı modasını Batı'nın emperyalist zaferinin gerçekleşmiş şekli olarak gören "kuşkucular" arasındaki ayrımı niteler şekilde değerlendirilmiştir.[266] Hangi nedenle olursa olsun bir yandan Batı tarzının taklidi bu şekilde eleştirilirken; diğer yandan da ısrarla geleneksel kıyafetlerin giyilmesi de gericilik göstergesi olarak eleştirilmiştir. Yani aslında hem Batı tipine uyum sağlama hem de "gericiliği ısrarla sürdürme" hali mizahçılar tarafından eleştirilmiştir. Hatta her ikisinin de Osmanlı toplumunda bir şekilde iğreti durduğu vurgusu ağır basmıştır. Bu durum Osmanlı ve Cumhuriyet modernleşmesi arasındaki temel ayrımlardan birini de somut bir şekilde karşılamıştır: Osmanlı modernleşmesinde toplumun ve devletin kendi modernleşebilmeleri ya da modernleşememeleri eleştirilip, ti'ye alınırken; Cumhuriyet modernleşmesinde dönemin kendi becerileri ya da yetersizlikleri yerine Osmanlı dönemi başarı ya da başarısızlıkları eleştirilmiştir. Osmanlı mizahının kendi toplumunu eleştirmesine çok uygun bir örnek *Kalem*'de karşımıza çıkmaktadır.[267] "Paris'ten Anadolu'ya Doğru" başlığındaki karikatürde yarı Doğulu yarı Batılı tarzda giyinmiş bir kadın görülmektedir. Bu çizimde Osmanlı toplumunun hem kendi öz varlığını koruyamadığı hem de taklit etmeyi de beceremediği üzerinde durulmuştur.

[266] Brummett, ***a.g.e.,*** s.360.
[267] Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Dijital Arşivi, http://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/ Erişim tarihi: 20.03.2019.

Karikatür 55: Kalem, 25.05.1911, S.126

3.2.4.2.Kadın Kimliğinin Dönüşümü

II. Meşrutiyet döneminin özgürlük ortamında kadının hem ailede hem de toplumda sahip olduğu kimliğin dönüşmeye başladığı üzerinde daha önce durulmuştu. Bunun yanında söz konusu modernleşme çabalarının ve Batı tarzı moda kıyafetleri takip edip, buna uygun giyinmeye çalışmanın elbette ki bir de maliyeti olmuştur. Mütareke dönemine de aktarılan benzeri tartışmalar milli israf ve aile bütçesini sarsan bir durum olarak nitelendirilmiştir. Yine *Kalem*'de tam da bu durum vurgu yapan bir çizim karşımıza çıkmaktadır.[268]

[268] Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Dijital Arşivi, http://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/ Erişim tarihi: 20.03.2019.

Karikatür 56: Kalem, 02.03.1911, S.115

"Gösteriş için tüketim" başlıklı karikatürde modern görünümlü bir çift arasında geçen diyalogtan Avrupa tarzında bir şıklığa sahip olmak için çok para harcandığı anlaşılmaktadır. Ancak bunun yanında kadın, aile içinde evin bütçesini aşarak kocasının otoritesine karşı gelmiştir, aynı zamanda sokakta hem tek başına gezmekte hem de ilişkisinin ne olduğu bilinmeyen "yabancı" bir erkekle konuşabilmiştir. Bu da yaşanan dönüşümü açıkça ortaya koymaktadır.

Kalem'de çıkan bir karikatür[269] de yine bir erkek çizere aittir. Buradaki kadın figür abartılı şapkası ve modern kıyafetler ile resmedilmiştir. Garson olduğu anlaşılan adamdan şampanya ve parasını ödeyecek birini istediğini öğrenmekteyiz. Bu noktada yapılmaya çalışılanın modernleşen kadının "iffeti/namusu" üzerine bir eleştiri olduğunu ve belki de kültür/medeniyet ayrımına dayalı modernleşme vurgusunun kadın üzerinden yapıldığı düşünülmektedir.

[269] Söz konusu karikatür arşivlerde birincil kaynak olarak bulunamadığından, görsel olarak kullanılmamıştır Sedat Nuri, ***Kalem***, 1911. Akt: Çeviker, ***a.g.e.,*** s.257.

3.2.4.3.Toprak Ana- Kadın Eşleştirmesi

Yukarıdaki karikatürde olduğu gibi moda ve modern kıyafetler, ülkenin onurunu "yükselten" ve "alçaltan" kadınların ayrımını yapmak için de kullanılmıştır. Mizahçılar tarafından bazı karikatürlerde Osmanlı, Avrupa tarafından iğfal edilen olarak ele alınmıştır. Ancak tam tersi şekilde başka kültürlerden kadınların da Osmanlı toplumundaki erkekleri baştan çıkarabileceği yani her iki cinsin de vatanın "namusunu" tehdit edebileceği bazı çizimlerde göze çarpmıştır.

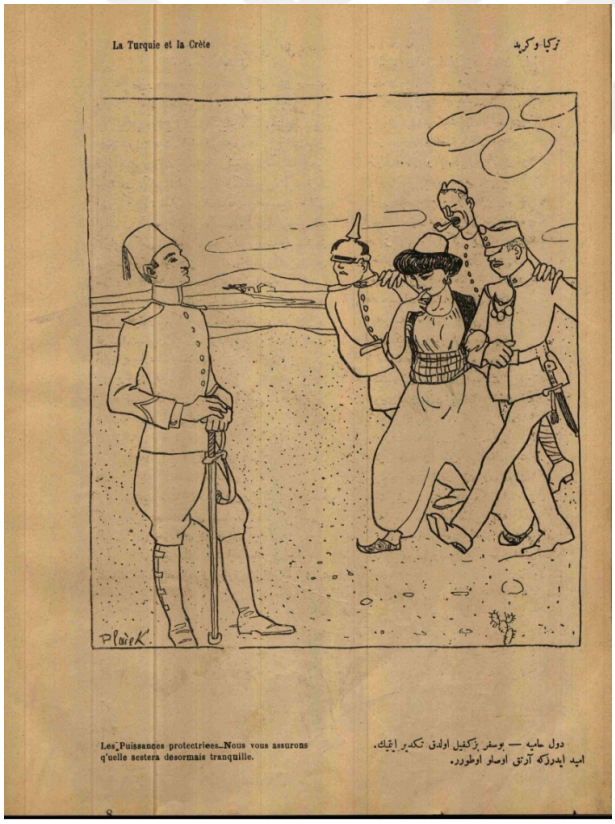

Karikatür 57:Kalem, 08.09.1910, S.92

Örneğin yine *Kalem*'de yer alan yukarıdaki çizimde[270], iki şık Fransız kadınıyla gezen bir Osmanlı memuru yer almıştır. Arkadan görünen çizimde Osmanlı memurunun kadınların kalçalarına ellerini yerleştirdiği görülmüştür. "Marienbad'da Üçlü İttifak"

[270] Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Dijital Arşivi, http://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/ Erişim tarihi: 20.03.2019.

başlıklı çizimin Osmanlı'nın Fransa'dan borç almak üzerine yaptığı pazarlıklara *atıf yapılır*ken; kültürel birlikteliğin mali birliktelikten daha iyi yürüyebileceği vurgusuna *atıf yapıldığı* üzerinde durulmuştur.[271] Meşrutiyet dönemindeki çizimlerde yer alan kadın bedenlerine aynı zamanda ülkenin namusu "sorumluluğu"nun yüklendiği de gözlemlenmiştir. Neticede hasta adam imparatorluk ve toprakları, onu tehdit eden erkek emperyalistler tarafından çevrili olarak hayal edilmiş ve vatan imgeleri de kadınlar toprak ya da mülk olarak gösterilmiştir.[272] Ülkenin "namusu" bu kadınların bedeninde somutlaşmış ve vatanın askeri ve cinsel namusu tehdit altında görülmüştür.[273] Buna yönelik olarak değerlendirilen karikatürlerde kadınların, imparatorluğa ait belirli toprak bölgelerini temsil edecek şekilde resmedildiği dikkati çekmektedir.

Karikatür 58: Kalem, 09.09.1909, S.52

[271] Brummett, ***a.g.e.,*** s.379.
[272] Vatanı bir kadın bedeni olarak temsil eden söylemin Cumhuriyet geleneğine aktarılması için Berktay, ***a.g.e.,*** s.154.
[273] Brummett, ***a.g.e.,*** s.382.

Örneğin, *Kalem*'de çıkmış yukarıdaki karikatürde[274] koruyucu devletler arasında yer alan kadın bedeni olarak vurgulanan toprak parçası Girit'i işaret etmektedir. Burada söz konusu vatana ait bölge oldukça zayıf bir durumdadır ve kendisinden fiziksel olarak da büyük koruyucuları tarafından korunması gerekmektedir. Ancak burada aynı zamanda bu koruyuculuğu kimlerin yapacağı konusunda erkekler arasında da bir rekabet olduğu vurgusu görülmektedir: Yürüyen grubun karşısında duran Osmanlı askeri mi yoksa Avrupalı emperyal güçler mi şeklinde… Burada Osmanlı askerinin duruma müdahale etmemesi de diğer erkekler ve erkeklikler tarafından Osmanlı'nın erkekliğinin aşağılandığı yönünde okunabilmektedir.

Yine *Kalem*'de[275] benzer bir çizimin yer almıştır. Ancak burada sadece vatana ait bölgelerin değil aynı zamanda Batı'da önemli bir mücadele alanı olmuş Alsace ve Loraine bölgelerinin de kadınlaştırıldığı görülmektedir. Batılı çizilmiş bu kadınların karşısında yer alan Türk kadınları da Bosna ve Hersek bölgelerini temsil etmektedir. "Aşıkları" için kadeh kaldırdıkları anlaşılan kadınların, kendileri için mücadele etmek durumunda oldukları vurgusu yapılmaktadır. Burada coğrafi olarak sınırda yer alan iki bölgenin de devletler için önemli olmasından, eşzamanlı bir vurgu yapıldığı düşünülebilir.

[274] Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Dijital Arşivi, http://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/ Erişim tarihi: 20.03.2019.
[275] Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Dijital Arşivi, http://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/ Erişim tarihi: 20.03.2019.

Karikatür 59: Kalem, 28.01.1909, S.22

Bunun yanında tam tersi bir şekilde ideal kadın figürünün ülkenin güç, birlik ve dayanıklılığını gösterdiği karikatürler de görülmektedir. Bu çizimlerde kadın vatanı temsil ettiğinden geleneksel kıyafet giyerek resmedilmiştir. Örneğin yine *Kalem*'deki bir çizimde[276] dişi bir imparatorluk resmedilmiş ve Hürriyet olarak; yanındaki erkek iblis ise İstibdat olarak isimlendirilmiştir.

[276] Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Dijital Arşivi, http://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/ Erişim tarihi: 20.03.2019.

Karikatür 60: kalem, 05.11.1908, S.10

Kadının bedeninin vatanı temsil ettiği en etkili çizimlerden biri ise *Lâklâk*'ta karşımıza çıkmaktadır.[277]

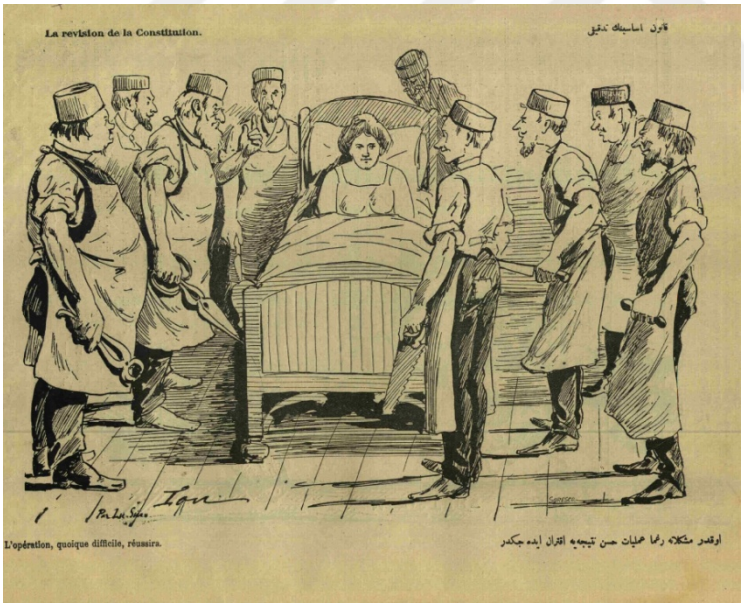

Karikatür 61: Laklak, 07.10.1909, S.12, s.1

[277] Atatürk Kitaplığı Süreli Yayınlar Arşivi, İstanbul. Erişim tarihi: 28.01.2020.

"Zincirleri kırmak" başlıklı karikatürde geleneksel kıyafetler içinde yer alan kadına boynunda ve ayak bileklerinde cehalet ve imtiyazat yazan güllelerin zincirlendiği görülmektedir. Osmanlı hürriyetini temsil ederek oldukça büyüyen bu kadının ayaklarının dibinde ise küçücük çizilmiş, Avrupa devletlerini temsil eden erkekler yer almaktadır. Resmedilen dişil vatan imgesi, kendisini tutsak eden zincirlerden bazılarını koparmaya başlamıştır. Palmira Brummett'ye göre karikatürlerdeki kadınlar hem tehdit altındaki hem de savunulan vatanın "namusunu" simgelemiştir. Avrupai giysiler içindeyken genellikle boyun eğmeyi, tüketiciliği ve onursuzluğu; klasik ya da geleneksel giysiler içindeyken de vatanseverliği, namusu ve direnişi temsil etmiştir.[278]

Kadın bedeninin devleti temsil ettiği çizimlerin yanında yine 1909 yılında yeniden düzenlenen Anayasa'yı temsil ederken de karşımıza çıkmaktadır. *Kalem*'de yer alan çizimde[279], kadın bedeni ameliyat edilerek yeniliği getirecek yasayı temsil etmiş ve zor olmakla birlikte gerçekleşeceği vurgusu yapılmıştır.

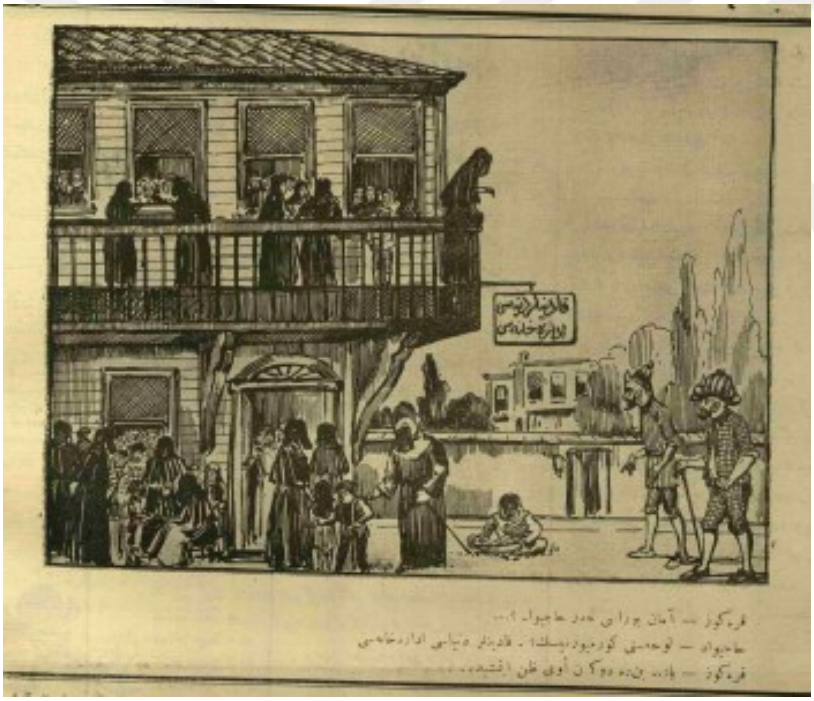

Karikatür 62: Kalem, 28.01.1909, S.22

[278] Brummett, ***a.g.e.,*** s.397.
[279] Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Dijital Arşivi, http://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/ Erişim tarihi: 20.03.2019.

3.2.4.4.Politik Kadın

II. Meşrutiyet ilan edildikten yaklaşık 5 yıl sonra *Karagöz*'de çıkan bir çizimde[280] ise kadınlara ait cemiyetler üzerinden, kadınların modernleşme çabalarının toplumsal tabanda yarattığı şaşkınlık, cemiyetin bir düğün alanına benzetilmesi şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Benzer şekilde erken Cumhuriyet döneminde de bu kez kadınların siyasi anlamda modernleşme talebi şaşkınlığının, partiler üzerinden anlatıldığı görülecektir. Bu anlamda aşağıdaki karikatür, modernleşme çabalarında da olduğu gibi Cumhuriyet döneminin öncülü olarak okunabilir.

Karikatür 63: Karagöz, 12.07.1913, S.533

Söz konusu karikatürdeki *Kadınlar Dünyası* dergisi, Serpil Çakır'ın 2. Meşrutiyet dönemi kadın dernekleri içinde feminist olarak tanımlanabilecek belki de tek dernek

[280] Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Dijital Arşivi, http://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/ Erişim tarihi: 24.08.2019.

olarak nitelendirdiği ve 1913'te kurulan Osmanlı Müdafaa-i Hukuk-ı Nisvan Cemiyeti'nin (Osmanlı Kadınının Hukukunu Savunma Derneği) yayın organı idi.[281]

Kadınların siyasal yaşamdaki yerlerine yönelik bir çizim ise yine *Kalem*'de[282] 1909 yılında karşımıza çıkmaktadır. "Meclis'te Türk kadınların locası" vurgusu yapılan çizimde, kadınların Meclis'e girmesi kabul edilebilse dahi, çocuk bakma ve besleme gibi kadınlık "sorumluluklarından" ve kadına dair özelliklerden vazgeçmedikleri vurgusu göze çarpmıştır. Bu anlamda kadınların söz konusu siyasi durumlarının ti'ye alındığı düşünülebilir.

Karikatür 64: Kalem, 21.10.1909, S.58

[281] Çakır, ***a.g.e.***, s.57.
[282] Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Dijital Arşivi, http://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/ Erişim tarihi: 20.03.2019.

3.2.4.5.Melek Kadın

Cumhuriyet ilanından sonra da yeni rejimin mitolojik bir kahramana benzetildiği ve eski olan her şeyi yıkıp geçtiği çizimler gözlemlenmiştir. Bunun belki de Meşrutiyet geleneğinin bir parçası olduğunu düşündürecek benzer bir çizime hürriyet ilanının ikinci yıldönümünde rastlanmıştır.

Karikatür 65: Hayal-i Cedid, 10.07.1910, S.37, s.1

Görüldüğü üzere hicri takvimle 10 Temmuz'da gerçekleşen Meşrutiyet ilanının ikinci yıldönümünde, askerler eşliğinde yeni sistemin bir resmi geçidi resmedilmiştir.[283] At üzerinde yer alan kadının kanatları ve başındaki zeytin dalı tacı mitolojik bir tanrıçaya atıf yapıldığını düşündürtebilir. Aynı zamanda yandaki duvarın üzerinde bulunan askerlerin yanında duran ejderha da, Fransız Devrimi etkisiyle olsa gerek, hem mitolojik göndermeyi destekler hem de hürriyetin kadim bir güç timsali tarafından korunacağını ifade eder şekilde okunabilir. Burada atın üzerindeki figürün kadın olması ise, zira Cumhuriyet dönemi benzerlerinde figürlerin erkek olduğu anlaşılmaktadır, hem kadının "melek kanatlı", toplum ve devlet için en iyi ve güzel olanı getiriyor olmasının kadın bedeni üzerinden anlatımına; hem de yine kadının

[283] Atatürk Kitaplığı Süreli Yayınlar Arşivi, İstanbul. Erişim tarihi: 28.01.2020.

doğurganlık özelliğine atıfla Meşrutiyet'in getirdiği hürriyet, eşitlik, adalet ve kardeşlik gibi kavramları "doğuracağına" işaret etmektedir. Zira Cumhuriyet'te de olduğu gibi, bu topraklarda yeni umut barındıran siyasal sistem değişiklikleri çocukla benzetme kurmayı da beraberinde getirmektedir.

Kadının kurtarıcı bir melek olarak resmedildiği bir başka karikatür[284] yine *Hayal-i Cedid*'te karşımıza çıkmıştır.

Karikatür 66: Hayal-i Cedid, S.38, s.3

Fatma Müge Göçek Cumhuriyet'in ilanına kadar olan karikatürlerde kadının konumunu ele aldığı çalışmasında, öncelikle kadınların konjonktür itibariyle gerçekleştirdiği ya da katkıda bulunduğu birçok şeyin karikatürlere aktarılmadığını yani gerçek hayatta olanlarla kültürel anlatılar arasındaki farklılığın karikatürlere de yansıdığını belirtmektedir. Göçek bu durumu, 20. yüzyıl konjonktüründe kültürel formların ulus fikri etrafında yeniden üretilmesine bağlamaktadır. Bu çelişkili durumun da var olan formülasyonların gerisinde, eskileri yeniden üreten ve yeni sentezler yaratan bir alan oluşturduğunu belirtmektedir.[285] Göçek, Cumhuriyet'in

[284] Atatürk Kitaplığı Süreli Yayınlar Arşivi, İstanbul. Erişim tarihi: 28.01.2020.
[285] Fatma Müge Göçek, "From Empire to Nation: Images of Women and War in Ottoman Political Cartoons, 1908-1923", ***Borderlines, Genders and Identities in War and Peace, 187-1930***, Ed: Billie Melman, London, Routledge, 1998 içinde, s.47-48.

ilanına kadar olan bu karikatürlerde kadınların özellikle üç tipte çizildiğini belirtmektedir: Cinsiyetsiz kahramanlar, ahlâksız cadılar ve duygusuz anneler… Örneğin yukarıda görülen karikatürde de kadın bir kahraman olarak ve başında da Antik Yunan'a atıfla bir defne çelengi ile çizilmiştir.

II. Meşrutiyet dönemine ait söz konusu çizimlerden de görüleceği üzere, Tanzimat dönemi ile başlayan Osmanlı modernleşmesi girişimlerinin, tıpkı erken Cumhuriyet modernleşmesine de aktarıldığı gibi, olgusal düzeyde kaldığı söylenebilir. Bu nedenle bu girişimlerin karikatürlere yansıyan boyutları da genelde bu olguları vurgular nitelikte karşımıza çıkmaktadır. Bunun yanı sıra imparatorluk modernleşmesinin geç kalmışlığı vurgusunu, karikatürlerde kullanılan Uyuşmazlık Teorisi üzerinden okuyabilmek mümkündür. Zira bu geç kalınmışlık noktası öyle bir noktadadır ki; olgusal, yani fazla detaylı bir çözümleme ya da onarım gerektirmeyen, kurumsal bir yapıya çok da dokunmayan modernleşme girişimleri dahi hem toplumsal düzeyde hem de devlet düzeyinde eğreti durmaktadır. Bu yüzden de Uyuşmazlık Teorisi bu noktada oldukça dikkati çekmektedir. Bu nokta tarihsel süreç bağlamında, neredeyse sadece kadın karikatürlerinde kendini tekrar etmektedir. Şöyle ki: Meşrutiyet dönemi kadın karikatürlerinde de, çalışmanın devam eden bölümlerinde görüleceği gibi, Uyuşmazlık Teorisi üzerinden modernleşen kadına ve dönüşümüne yer verildiği görülmektedir. Tarihsel olarak modernleşme sürecinin diğer basamaklarında teorik altyapı olarak pek de örtüşmeyen bu durumun, kadınlar özelinde tekdüze bir seyir göstermesi, Osmanlı devletinin bir şeriat devleti olması ve İslam'ın kültürel alandaki etkisiyle[286] bu etkinin Cumhuriyet döneminde de kendine önemli bir yer bulması olarak nitelendirilebilir. Konjonktürel olarak önemli savaşların ve bu savaşların karikatürlerde yarattığı ya da yaratamadığı etkilere ise bir sonraki bölümde değinilecektir.

[286] Berktay, ***a.g.e.***, s.96.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4.MÜTAREKE DÖNEMİ, DEĞİŞİM VE KARİKATÜR

4.1.Mütareke Dönemi Tarihsel Süreci

1. Dünya Savaşı'nın sona ermesi ile galip devletler ve yenik taraflar arasında bazı antlaşmalar imzalanmıştır. Bahriye Nazırı Hüseyin Rauf Bey başkanlığındaki Osmanlı heyeti ile 30 Ekim 1918'de Mondros'ta imzalanan mütareke de bir ateşkes antlaşması olması nedeniyle Osmanlı'nın teslim olması anlamına gelmekteydi. Aynı zamanda antlaşmanın koşulları da Osmanlı'nın varlığı için son derece zor şartlar ileri sürmekteydi: Boğazların askeri işgali, bütün demiryolu ve telgraf hatlarının İtilaf devletleri tarafından denetlenmesi, kamu düzeni ihtiyacı dışındaki Osmanlı askeri birliklerinin terhis edilip, silahlarının alınması, Arap eyaletlerindeki tüm Osmanlı askerlerinin teslim olması ve Osmanlı'daki askeri savaş tutsaklarının serbest bırakılması gibi maddeler yer almaktaydı.[287] Ancak bilindiği üzere Osmanlılar açısından en tehlikeli madde, (7. Madde) İmparatorluk dahilinde İtilaf devletlerinin kendi güvenliklerini tehlikede gördükleri yerleri işgal edebilmelerine ilişkindi. Ancak mütareke tüm bu ağır şartlarına rağmen Osmanlılar tarafından kabul edilmiş, ertesi gün yürürlüğe girmiş ve uygulanmıştır.

Mütareke dönemi ismini 1. Dünya Savaşı neticesinde Osmanlı ile imzalanan Mondros Mütarekesi'nden almıştır ve saltanatın kaldırıldığı 1922 yılına kadar süren 4 yıllık bir süreyi kapsamaktadır. İkinci Meşrutiyet'in ne kadar süre devam ettiğinin tartışmalı olmasının yanısıra, mütareke döneminin çeşitli özelliklerinden dolayı ayrı bir kategoride incelenmesi gerektiği de savunulmaktadır.[288] Bu dönemin canlı olarak nitelendirilmesi ve kendisine has özellikleri olduğu vurgusu yapılmasında dünya siyasi konjonktürünün yadsınamaz etkileri söz konusudur. Söz konusu sadece dünya savaşı olmamış, 1917 Ekim Devrimi ile Çarlık Rusya yerine Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler

[287] Zürcher, ***a.g.e.***, s.201.
[288] Tarık Zafer Tunaya, ***Türkiye'de Siyasal Gelişmeler (1876-1938), İkinci Kitap: Mütareke, Cumhuriyet ve Atatürk***, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, Ocak 2002, s.4.

Birliği kurulmuştur. Bu durumda Marksist-Leninist yeni dünya karşısında, savaşın galip gelenleri Batı'yı ve Batı uygarlığını temsil ettiklerini kendiliğinden ileri sürmüşlerdir. Dolayısıyla savaşın kaybeden tarafları da o dönemin üçüncü dünya ülkeleri olarak nitelendirilmişlerdir.

Türkiye'nin içinde bulunduğu durum ise bu iki blok arasında ele alınmaktadır. Zira bilindiği üzere İstanbul hükümeti, imparatorluktan kalan şeyleri saklı tutma ve devam ettirme çabasında olan ve Sevr Antlaşması'nı kabul ettirmeye çalışan, galip devletlerin çizdiği sınırlar içinde kalmaya razı olan taraf durumundadır. Bunun karşısında ise Müdafaa-i Hukuk hareketi yer almaktadır. Hareketi gerçekleştirenler, İstanbul Hükümeti'nin, İstanbul'un işgalinden itibaren yaptığı tüm antlaşmaların reddedileceği ve yok sayılacağı ilkesine, önüne çıkan tüm engellerle savaşma kararıyla sahip çıkmaktadır. İşte bahsi geçen dönemin canlılığı bu iki taraf arasında gerçekleşen çatışmalardan doğmuştur.

Bu dönemdeki ana sorunlardan birini savaş galibi büyük devletlerin, Osmanlı'nın ülke bütünlüğünü korumaktan vazgeçmeleri ve ülkeyi parçalayarak kendi hükümleri altında yeni devletler ve sömürgeler oluşturma çabaları oluşturmaktadır. Bu çabalara İngiltere, Fransa ve Çarlık Rusya ile başlanmış sonrasında bilindiği üzere Rusya'nın devre dışı kalması ile yerini İtalya almıştır. 1918 yılının Ekim ayında da Ahmed İzzet Paşa kabinesi tarafından gönderilen delegelerle, İtilaf Devletleri arasında Mondros Limanı'nda mütareke imzalanmıştır. Sevr Antlaşması ise, adaletsiz ve tek taraflı bir metin olarak değerlendirilen mütarekenin "zaferi" olarak nitelendirilmektedir. İmparatorluğu parçalama amacı, savaş sonrası barışının temel ilkelerini çeşitli bildiri ve söylevleriyle yayınlayan ABD Başkanı Wilson'ın ilkelerine dayandırılmış; galip devletlerin temsilcileri Paris'te barış konferansı başlığı ile toplanarak savaşın kaybedenleri ile çeşitli antlaşmalar imzalamışlardır. Hatta Tunaya'ya göre, galip devletler kaybedenlere kayıtsız şartsız kabul ettirdikleri antlaşmalarla sözde barış dağıtmışlardır.[289] Mondros Mütarekesi'nin imparatorluk toprakları açısından gerçekten tehdit olabilecek maddeleri bulunmaktaydı. Örneğin, İtilaf Devletleri güvenliklerini tehdit altında gördükleri yerleri işgal edebileceklerdi. Özellikle bu

[289] Tunaya, ***a.g.e.***, s.6.

bölgelerde yaşayan Türk olmayan toplulukların Türklerden zulüm gördüklerini belirten telgraflar ile işgal "davetçisi" rolü oynadıkları da ileri sürülmektedir. Bu noktada özellikle İngilizlerin İmparatorluk dahilindeki farklı etnik grupları Türkler aleyhinde birleştirmek için oldukça gayret gösterdikleri üzerinde de durulmaktadır. Söz konusu tutumda izlenen yol ise Türklerin uygar olmadıklarından başlayarak, Jön Türkler ve İttihatçıların ülkeyi uzun sıkıntılara sürüklediklerine kadar uzanmıştır. Hatta Paris Barış Konferansı'nda İstanbul Hükümeti'nin de bu tutumu desteklediği ve buna paralel olarak 1. Dünya Savaşı'na girme sorumluluğunu da İttihatçılara yüklediği üzerinde durulmaktadır. Ancak özellikle Fransız Başbakanı'nın bu tezi yeterli bulmadığı ve Türkleri tüm olarak sorumlu saydığı, galip devletlerin Batı uygarlığı temsiliyeti fikrinden hareketle özellikle Osmanlı ülkesi içinde olanları yetiştirmek ve eğitmek gerekmekteydi. Neticede Türkler için Anadolu ortasında küçük bir vatan haritası çizilmiş ve Sevr ile de bu yeni düzen güvence altına alınmaya çalışılmıştır.[290]

Tunaya'ya göre, Mütareke Dönemi içerisinde Osmanlı'nın devlet olarak varlığı tartışmalıdır. Zira bu dönem bir iktidar boşluğudur. Ancak bunun yanında 1922'ye kadar işgalci kuvvetlerin "koltuk değnekleriyle" ayakta durmaya çalışan imparatorluğun siyasal kurumları da vardır.[291] Öncelikle imparatorluk açısından bu dönemin iki önemli ismi vardır. İlki 31 Mart Olayı ile indirilen II. Abdülhamid'in yerine tahta gelen V. Mehmet Reşat diğeri ise son halife Abdülmecid Efendi'dir. Vahiddeddin hem İttihatçıların hem de Müdafaa-i Hukukçuların sert bir muhalifi olmuş ve meclis kararı ile azledilerek ülkeyi terk etmiştir. Abdülmecid Efendi ise yine meclis tarafından halife seçilmiş, 2 yıldan fazla bir süre halifelik yapmış ve makamını kaldıran yasa neticesinde yurt dışına çıkmıştır.

Mütareke döneminde Osmanlı'da toplam 12 kabine kurulmuştur ve bu kabinelerin dönemin gelişme ve aşamalarını vurgulayan özellikleri vardır. Bu 12 kabine[292] içerisinde de Damad Ferid ve Ahmed Tevfik Paşa sadrazam olarak ön plana çıkmıştır. Damad Ferid'in bu dönemde toplam beş kabinesi ve olmuş ve bu kabineler iki kez

[290] Tunaya, ***a.g.e.***, s.7.
[291] Tunaya, ***a.g.e.***, s.7.
[292] Mütareke döneminde kurulan kabineler için bknz: Tarık Zafer Tunaya, ***Türkiye'de Siyasal Partiler Cilt 2: Mütareke Dönemi (1918-1922)***, İstanbul, İletişim Yayınları, Ağustos 2015, s.61.

Milli Kurtuluş Hareketi'ne yönelik sertleşmeye başlamıştır. Savaş bitmeden önce İttihatçı lider takımı tarafından atılan en önemli adım, Karakol'un kurulması olarak görülmektedir. Örgütün amacı, savaş sonrasında İttihatçıları korumak ve aynı zamanda başkentteki insanlara para, silah, erzak, araç-gereç göndermek Anadolu ve Kafkasya'daki direnişi güçlendirmekti.[293] İttihat ve Terakki, bir yandan Anadolu'da silahlı bir direniş hareketi hazırlamış diğer yandan Rum, Ermen, Fransız, İtalyan ya da İngiliz orduları tarafından işgal edilme tehlikesi olan bölgelerde Müslüman Türk kesimin haklarını savunmaya hazırlanmıştır. Bu girişim de Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin kurulması şekline dönüşmüştür. İlki Kasım 1918'de kurulan bu örgütler de savaş sonrasında ulusal direniş hareketinin oluşturulmasında hayati rol oynamışlardır.

Mondros Mütarekesi 30 Ekim 1918'de İngiliz ve Osmanlı hükümetleri arasında imzalandığında Amiral Calthorpe, Osmanlı'nın temsilcisi Rauf Bey'e Müttefiklerin İstanbul'da askeri varlıkları olmayacağına ilişkin sözlü bir garanti vermiştir ancak buna rağmen 13 Kasım'da İstanbul'da Müttefik işgali başlamıştır. Elbette ki bu işgalle Müttefikler ateşkes anlaşmasının hükümlerini sağlama alma çabasında olmuşladır. Bunun yanında yapılacak barış görüşmelerinde Türklere karşı hiçbir hoşgörünün söz konusu olmadığını da kesin olarak göstermek istemişlerdir. 13 Kasım 1918'den 20 Mart 1920'ye kadar İstanbul *de facto* işgal edilmiştir. 20 Mart itibariyle de Müttefikler şehri *de jure*[294] işgal ettiklerini belirtmişlerdir.

İşgalciler zafer kazanmış olmanın gururuyla Türklere soğuk davranmış ve çevrelerine İstanbul'un kozmopolit unsurlarını doldurmuşlardır.[295] Bu durumun işgalcilerin Türk toplumunu ve İttihat Terakki Partisi'ni küçümsemelerine neden olduğu belirtilmektedir. Parti'nin liderleri ülkeden kaçmış olduklarından, işgalciler Parti'nin iş göremez durumda olduğu kanısında olmuşlardır. Ancak Türk toplumundaki hiyerarşik yapı göz önüne alındığında bir idealin ikinci ve üçüncü kademesinde yer alan taraftarların liderliğe yükselebilme durumu söz konusu olmaktadır. Türklerin

[293] Zürcher, ***a.g.e.,*** 205.
[294] Milliyetçiler, Osmanlı Parlamentosu'nun dağıtılmasına Ankara'da kendi hükümetlerini kurduklarını ilan ederek tepki göstermişlerdir.
[295] Bilge Criss, ***İşgal Altında İstanbul***, İstanbul, İletişim Yayınları, 2008, s.17.

ulusal direniş hareketinde de bu durum gerçekleşmiştir. Ancak Müttefiklere göre, Yunanların İzmir işgali olmasaydı Türkler Müttefik yönetimine razı olacak ve barış şartları onlara dayatılabilecekti. Birçok başka kaynakta da üzerinde durulduğu gibi Yunan işgali, gerçekten yurtseverliği yeniden alevlendirmiş ve pek çok Türk'ü uyuşukluktan kurtarmıştır.[296] Ancak Bilge Criss'in aktardığına göre, dönemin Türk kaynaklarına bakıldığında durum elbette ki böyle değildi. Zira İttihatçı liderlere göre savaş daha bitmemişti. Örneğin Parti'nin Harbiye Nazırı Enver Paşa tarafından kurulmuş istihbarat örgütü olan Teşkilat-ı Mahsusa'nın direniş hareketini başlatmak için kesin emirler aldığı üzerinde durulmaktadır.[297] Müttefikler ve özelinde de İngilizler Milliyetçi Hareketi, İttihat ve Terakki'nin iktidarı yeniden ele geçirmeyi hedefleyen umutsuz bir girişimi olarak görmüşlerdir. Kuva-yı Milliye Hareketi ile İttihat ve Terakki aynı değildirler ancak milliyetçiler İTC'nin başlatıp, yeniden yapılandırdığı kurumları almışlardır. Ulusal direniş hareketi ihtiyacı olan insan gücünü, askeri kuvvetlerden, Teşkilat-ı Mahsusa'dan, zanaatkâr ve imalatçı loncalarından, esnaf cemiyetlerinden, Osmanlı Kızılay Derneği'nden ve kadın örgütlerinden sağlamıştır.[298] Hareketin ilk yer altı örgütü olan Karakol da Teşkilat-ı Mahsusa örnek alınarak kurulmuştur.[299]

Bu dönemde Divan-ı Harpler, İttihatçıların liderlerinin ve ileri gelenlerin idama mahkum edilmeleri, Mustafa Kemal'in askerlikten ihracı ve Anadolu ile ciddi sürtüşmeler ortaya çıkmıştır. Daha sonra Müdafaa-i Hukukçular ile diyalog kurulması neticesinde Damad Ferid Paşa çekilmiş, 1919'da seçimler yapılmış, parlamento açılmış ve Misak-ı Milli kabul ve ilan edilmiştir. Ancak bu durum İstanbul'un işgali ile sona ermiştir. Zira Meclis çalışırken, işgalciler tarafından basılmış ve birleşimleri ertelemek zorunda kalmış, bazı mebuslar ise sürülmüştür.[300] Yabancı baskısı ile sona erdirildiği belirtilen bu süreç tekrar sertleşme ve Damad Ferid'in yeniden göreve gelmesi ile sonuçlanmıştır. Bundan sonra da Meclis feshedilmiş, Divan-ı Harplerin sayısı artmış, Müdafaa-i Hukukçular ise idama mahkum edilmiştir. Damad Ferid

[296] Criss, ***a.g.e.,*** s.18.
[297] Criss, ***a.g.e.,*** s.18.
[298] Criss, ***a.g.e.,*** s.19.
[299] Erik Jan Zürcher, ***Milli Mücadelede İttihatçılık***, İstanbul, İletişim Yayınları, 2011, s.131.
[300] Tarık Zafer Tunaya, ***Türkiye'de Siyasal Gelişmeler (1876-1938) II. Cilt: Mütareke, Cumhuriyet ve Atatürk Dönemi,*** İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, Ocak 2002, s.10.

başkanlığındaki delegeler ise Sevr Antlaşması'nı imzalamışlardır. Ardından Anadolu'nun baskısı ile Tevfik Paşa kabinesi kurulmuş, görece sakin bir ortam oluşturulmuş olsa da İstanbul Hükümeti yavaş yavaş etkisini kaybederek, saltanatın ilgası ile ortadan kalkmıştır. Sevr, 10 Ağustos 1920'de imzalanmış ve Osmanlı'ya Kuzey Anadolu'da, başkenti İstanbul olan küçük bir devlet bırakmıştır. Doğu Trakya ve İzmir çevresi Yunanistan'a verilmiş, Boğazlar ise uluslararası denetime tabi kılınmıştır. Doğu Anadolu'da bağımsız bir Ermenistan devleti kurulmakta ve diğer bölgeler de Müttefik Devletler tarafından paylaşılmıştır. Zürcher'e göre, antlaşma imzalandığında İstanbul'daki hükümetin imzasının artık fazla bir önem taşımadığı ve antlaşmanın büyük kısmının çoktan militan milliyetçi bir hareketin eline geçmiş olan bir ülkeye dayatıldığı anlaşılmıştır.[301] Hatta İtilaf Devletleri antlaşma koşullarına direniş olacağı kanaatiyle İstanbul'u işgal etmişlerdir. Ancak yine de iç bölgeleri kapsayacak büyük bir askeri işgali göze alabilecek durumda olmamışlardır. Bu nedenle de İngilizlerin baskısı neticesinde Yunanistan'ın antlaşmayı askeri olanaklarla zorla uygulatması teklif edilmiş ve neticede 1920'den 1922'ye kadar süren büyük çaplı bir Türk-Yunan savaşı ortaya çıkmıştır.

Mütareke imzalandığında Osmanlı Parlamentosu 3. yasama dönemindedir. Bu dönem II. Meşrutiyet'in en uzun parlamentolu dönemi olarak değerlendirilmektedir. Bu dönemde Dahiliye Nazırı Fethi Bey'in Osmanlı Hürriyetperver Fırkası'nı kuracağı haberleri yayılmış; Doğu vilayetleri mebusları farklı gruplaşmalar içine girmiş, İTC'den ayrılan mebusların bir bölümü de "Müstakiller" olarak çalışma isteklerini beyan etmişlerdir. Aynı zamanda Radikal Avam Fırkası kurulmuş, mütareke imzalandıktan sonra ise Teceddüt Fırkası kurulmuştur.[302] Bu partilerin parlamento içinde belirmesine karşın sürekli olarak çeşitli fırkalar ve cemiyetler ortaya çıkmış ve tüm bu şartlar altında Vahideddin ve çevresi Mebusan Meclisi'ni feshetmişlerdir. (21 Aralık 1918)

Mütareke döneminin önemli olaylarından biri 26 Mayıs 1919'da Abdülmecid Efendi'nin önerisine uyan Vahideddin'in gerçekleştirdiği ve meclissiz bir dönemin nabız yoklaması olarak değerlendirilen Şura-yı Saltanat olmuştur. Bu toplantının

[301] Erik Jan Zürcher, ***Modernleşen Türkiye'nin Tarihi,*** İstanbul, İletişim Yayınları, 2009, s.221.
[302] Tunaya, ***a.g.e.***, s.11.

amacı, memleketin içinde bulunduğu durumdan nasıl kurtulacağına dair somut çözümleri konuşmak olarak belirtilmiştir. Yıldız Sarayı'nda bir araya gelen toplulukta hükümet üyeleri, yüksek devlet memurları, Darülfünun, İlmiyeciler, ticaret odaları, basın, siyasal parti ve cemiyetlerin temsilcileri yer almıştır. Şüra'yı Saltanat'ı partiler üstü bir toplantı saymanın zorluğuna değinen Tunaya, toplantının aynı zamanda mütareke çoğulculuğunu da temsil etmediğini vurgular.[303] Toplantı sonucunda ise devletin kaderinin seçimle kurulmamış bir heyete bırakılamayacağı ve bir meclisin kurulmasının şart olduğu fikri çıkmıştır.

Ali Rıza Paşa kabinesi ile Müdafaa-i Hukukçular "taraf" olarak tanınmış ve Bahriye Nazırı'nın Mustafa Kemal ve arkadaşları ile buluşması neticesinde seçim ve meclis meseleleri üzerinde antlaşma sağlanmıştır. Neticede 1919 Aralık ayında genel seçim yapılmış ve Müdafaa-i Hukukçu bir Meclis oluşmuştur. 12 Ocak 1920'de İstanbul'da çalışmaya başlayan Meclis-i Mebusan, Misak-ı Milli'yi kabul etmiş ve aynı zamanda Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinin de baskısı altında kalmıştır.[304] Daha önce de belirtildiği üzere Meclis-i Mebusan'ın, Damad Ferid Paşa kabinesi sürecinde feshedilmesi, Divan-ı Harplerin devreye girmesi neticesinde Ankara'da olağanüstü yetkilere sahip olan TBMM toplanmış ve İstanbul Mebusanı'ndan bazı üyeler de bu Meclis'e katılmışlardır. TBMM'nin oluşturulması için 1920'de yeni bir seçim yapılmıştır. Tüm bunlar ve Âyan Meclisi'nde de yer alan karışıklıklar neticesinde son Osmanlı parlamentosu da tarihe karışmıştır.

Sevr'in imzalanması sürecinde ise, Damat Ferit Paşa hükümeti metin üzerinde bazı değişiklikler yapılmasını talep etmiş[305] ancak esas konuların dışında değişiklik yapılabileceği cevabını almıştır. Bunun yanında antlaşma Osmanlı hükümetine belirtilen süre içinde imzalanmazsa, müttefiklerin gerekli gördükleri tedbirleri alabilme ihtimali üzerine Vahideddin yeni bir Şüra-yı Saltanat toplamıştır. Bunun ilk toplantıdan farklı olduğunu belirten Tunaya, çoğulculuğunu yitirmiş bir siyasi hayatın unsurlarının temsil edilmediğini belirtmektedir.[306] Toplantı sonucunda bir çekimser

[303] Tunaya, ***a.g.e.***, s.13.
[304] Tunaya, ***a.g.e.***, s.15.
[305] Zira Sevr'i imzalamamak yok olmak demek iken; hafifletilmiş bir Sevr'i imzalamak kurtuluş olacaktı. Tunaya, ***a.g.e.***, s.26.
[306] Tunaya, ***a.g.e.***, s.19.

oyla Sevr'in imzalanması kararı çıkmış ve Damat Ferid'in son hükümeti Anadolu hareketini suçlayan bir hükümet bildirisi yayınlamıştır. Bu tarihlerde TBMM'yi kurmuş olan Müdafaa-i Hukukçular da İstanbul Hükümeti'ni hainlikle suçlamışlardır.[307] İstanbul Hükümeti'ne göre İttihatçılar, I. Dünya Savaşı'na girilmesinin en büyük sorumlusu olmuşlardır. Bunun yanında Müttefiklerin İstanbul'u askeri olarak işgal etmesi aralarındaki çatışmaları da ortaya çıkarmıştır. Müttefikler arasındaki ciddi bölünmeler Amerika ve Avrupa basınına yansımıştır. Nisan 1920'de The New York Times, Fransız ve İtalyanların Müttefik işgalini eleştirdikleri haberini vermiştir.[308] Benzer sebeplerden Müttefikler arasındaki çatışma 1919'da başlamıştır. Türkiye'deki işgallere karşı olmaları ve toprak bölüşümü konusunda anlaşamamaları nedeniyle özellikle Fransa ve İtalya, Türkiye üzerindeki amaçlarını ekonomik ayrıcalıklar ile sınırlamışlardır. Müttefiklerin kendi topraklarındaki iç karışıklıkların devam etmesi ve Milliyetçi Hükümetin, Rusya ve Fransa tarafından siyasi olarak tanınmasıyla İngilizler tavırlarını yumuşatmak zorunda kalmışlardır. Avrupa kamuoyunun da Türkiye'de ya da başka bir yerde tekrar savaşa girilmesi yönündeki isteksizlikleri de Sevr'in Türkiye'ye zorla kabul ettirilmesini imkansız hale getirmiştir.

Mütareke imzalandıktan sonra İTC ile iyi ilişkiler içinde olup açıkça siyasi faaliyette bulunmayan bazı toplumsal ve kültürel örgütler yerel Müslüman kamuoyunun milliyetçilik hareketine kazandırılmasında etkili olmuşlardır.[309] Özellikle mütarekeden sonraki ilk aylarda Müslüman halk arasında genel anlamda bir umutsuzluk havası olduğu ancak İzmir'in 1919 Mayıs ayında Yunanlar tarafından işgali ile yeni bir dönüm noktası yaşandığı üzerinde durulmaktadır.[310] Hatta işgalden hemen sonra İstanbul Darülfünun hoca ve öğrencileri tarafından protestolar yapıldığı belirtilmektedir. Müttefikler tarafından Anadolu'nun işgali sırasında imparatorluk çeşitli bütçe sorunları yaşamaktaydı. Devlet, memurlarına ödeme yapma ve halkı besleyebilme olanağına sahip değildi. Bundan dolayı da İtilaf devletleri soruna yardımcı olmuşlardır. Ancak buna rağmen savaşın ertesinde İstanbul'da hayat oldukça

[307] Tunaya'ya göre, İstanbul Hükümeti kendi tükenmiş emperyalizmi karşısında kendisini parçalamakta ödevli Batı emperyalizmini hoş görmek zorunda kalmıştır. Aynı zamanda Müttefikler Sevr ile Türkleri de emperyalizmden kurtardıkları kanısında olmuşlardır. Tunaya, ***a.g.e.***, s.24.
[308] *The New York Times*, 22.04.1920, s.1, sü.3-4. Akt: Criss, ***a.g.e.,*** s.31.
[309] Berkes, ***a.g.e.,*** s.490.
[310] Zürcher, ***a.g.e.,*** s.210.

zorlu geçmekteydi. Savaş sırasında %1800'e çıkmış olan geçim masrafı Şubat 1919'da en yüksek noktasına ulaşmıştır. İstanbul ciddi bir şekilde kömür ve buğday kıtlığı yaşamış ve İngiltere'den kömür, ABD'den de buğday ithal etmiş ancak esas olarak yardım kuruluşları aracılığı ile sıkıntı giderilmiş ve fiyatlar da %35 civarına düşmüştür.[311] İstanbul'da yaşanan bu kötü durum, savaş sonrasında bölgeye gelen mültecilerin sayısı ile daha da ağır bir hale gelmiştir. Aynı zamanda savaşın mağlubu olan devletin başkentinde bir de Rus kaçakları yer almaktaydı. Böylece konut sorunu da artmış ve İtilaf Devletleri bu duruma da müdahale etmiş, binalara el koymuş ve sorun daha da kötüleşmiştir.[312]

Tüm bu tarihsel süreç neticesinde, Türklerin yeni bir devlet kurma hareketinin başlangıcı Mondros Mütarekesi'nin imzalanması ve devamındaki gelişmelere işaretlenebilir. Böylece 1919 yılı başında Anadolu ve Trakya'da kongre faaliyetleri neticesinde Müdafaa-i Hukuk hareketi gerçekleşmiştir. Tabii ki Müdafaa-i Hukuk hareketi sadece fiiliyatta kalmak istememiş; yeni hukuki bir düzen ve İstanbul-Anadolu ikiliğinin kaldırılarak Müdafaa-i Hukuk ideolojisine dayanan yeni bir Türk devletinin kurulmasını istemiştir. Bunun neticesinde İstanbul delegeleriyle de görüşme yapılarak genel seçimlerin yapılmasına ve Meclis'in İstanbul'da toplanmasına karar verilmiştir.[313] Dolayısıyla 1919 genel seçimleri milli hareketin yasal hale gelmesine yönelik atılmış bir adım olarak değerlendirilmektedir. Mondros'un imzalandığı 30 Ekim'den 1918'den 1920'nin başına kadar 33 siyasi parti ve dernek kurulmuştur.[314] Bu oluşumların hepsi 1919 seçimleri ile ilgilenmişler ve Müdafaa-i Hukuk hareketinin gerçek bir istiklal mücadelesi olup olmadığını sorgulamışlardır. Neticede milli hareketin baskınlığı dolayısıyla seçime girmeyen ve birçok teşekkülü de kendisiyle birlikte boykota davet eden Hürriyet ve İtilaf Fırkası örneğinin yanında seçime katılan parti ve cemiyetlerin sayısının da az olmadığı bilinmektedir. Seçime yalnızca Müdafaa-i Hukuk Teşkilatı ve bazı oluşumların katıldığı, seçim çevrelerinin bir kısmının işgal altında olduğu ve milletvekillerinin Müdafaa-i Hukukçu bir görüş

[311] Ahmet Emin Yalman, ***Turkey in the World War***, New Haven, Yale Universtiy Press, London, 1930, s.151.
[312] Erik Jan Zürcher, ***Milli Mücadelede İttihatçılık***, İstanbul, İletişim Yayınları, s.139.
[313] Tunaya, ***a.g.e.***, s.32.
[314] Tarık Zafer Tunaya, ***Türkiye'de Siyasal Partiler,*** İstanbul, İletişim Yayınları, Ağustos 2015, s.775-776.

birliği fikrinde birleştirilmeleri gereken bir ortamda, seçimleri Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti açık bir farkla kazanmıştır.[315] Seçim bölgeleri içinde İstanbul Müdafaa-i Hukuk'un düşmanı olmasına rağmen, gizli teşkilatın gücü sayesinde seçilenlerin büyük kısmı Anadolu hareketini destekleyen kişiler olmuştur. Anadolu'dan gelecek milletvekilleri ise Erzurum, Sivas ve Ankara'da toplanmış ve güç konular etrafında görüş birliği temin edilmiş ve Erzurum Kongresi, 23 Temmuz 1919'da, II. Meşrutiyet ilanının onbirinci yıl dönümünde toplanmıştır. 12 Ocak 1920'de ise Meclis-i Mebusan'ın ilk oturumu yapılmıştır. Kongre, Ermenilerin hak iddiasında oldukları altı Doğu vilayetinin İmparatorluk dahilinde kalma kararını yeniden bildiren bir beyanname kabul etmiştir. Aynı zamanda ulusal bağımsızlığı, saltanatı ve halifeliği korumak için milli güçlerin harekete geçmesi gerektiğini bildirmiş ve Osmanlı topraklarını imparatorluktan ayırma girişimine, İstanbul'daki hükümet bir şekilde boyun eğse bile direneceğini ilan etmiştir. Kongre dağılmadan önce de Mustafa Kemal'in başkanlığında bir Heyet-i Temsiliye seçilmiştir.[316] Sivas'taki kongre ise 4-11 Eylül arasında yapılmıştır. Toplamda 38 kişinin katıldığı kongre kendisini Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti olarak sunmuştur. Erzurum Kongresi'nde alınan kararlar yeniden ilan edilmiştir. Yine bir Heyet-i Temsiliye[317] seçilmiş ve Mustafa Kemal başkan olarak belirlenmiştir. Bundan sonra bu heyet, direniş hareketinin ulusal yürütme organı olarak görev yapmıştır.

Osmanlı Parlamentosu'nun Ayan ve Mebusan Meclisleri birbirlerine son derece zıt yapılar olmuştur. Ayan Meclisi, hükümet taraftarı olup Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın etkisi altındayken; Mebusan Meclisi açıkça Müdafaa-i Hukukçu idi. İlkinin muhafazakârlığı yanında ikincisinin inkılapçılığının, çalışmalarında açıkça ortaya çıktığı belirtilmektedir.[318] Bunun yanında milletvekillerinin Müdafaa-i Hukuk görüşleri etrafında toplanmalarını ve Erzurum ve Sivas Kongreleri kararlarının Meclis'e dayandırılmasını sağlamak amacıyla Mebusan Meclisi'nde Felah-ı Vatan

[315] Tarık Zafer Tunaya, ***Türkiye'de Siyasal Gelişmeler (1876-1938) II. Cilt: Mütareke, Cumhuriyet ve Atatürk Dönemi,*** İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, Ocak 2002, s. 34.
[316] Erik Jan Zürcher, ***Modernleşen Türkiye'nin Tarihi,*** İstanbul, İletişim Yayınları, 2009,s.225.
[317] Aralık ayı içinde Heyet-i Temsiliye Ankara'ya taşınmıştır. Ankara'nın tercih edilme nedeni ise merkezi konumu ve İstanbul'a doğrudan bağlanan bir demiryolu hattının başında olması şeklinde belirtilmektedir. Zürcher, ***a.g.e.,*** s.226.
[318] Tunaya, ***a.g.e.***, s.36.

gurubu kurulmuş ve Meclis'in hemen hemen tüm üyeleri bu gruba girmiştir. Grup tahmin edileceği üzere Heyet-i Temsiliye ile temasta kalmıştır. Grubun Meclis'te birleştirici bir etkiye neden olduğu ve neticede Erzurum/Sivas Kongrelerinde kararlaştırılmış esasların Meclis tarafından siyasi bir program olarak benimsendiği belirtilmektedir. Neticede "Ahd-ı Milli"[319] olarak nitelendirilen Misak-ı Milli esasları 29 Ocak 1920'de kabul edilmiştir.[320]

Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin hem Anadolu'da hem de Rumeli'de yer alan şubeleri Ayan ve Mebusan meclislerinin bazı hareketlerine yönelik tepkilerini dile getirmiş ve neticede hükümetin siyaseti üzerinde ciddi etki göstermişlerdir. Cemiyet'in Meclis'e gönderdiği telgrafların üç nokta etrafında toplandığı belirtilmektedir: İşe başlama dolayısıyla tebrikler, işgalleri red ve ayrılıkları protesto, Ali Rıza Paşa kabinesinden sonra Anadolu hareketine anlayış gösterecek bir hükümetin oluşumu.[321] Vatan bölünmezliğine yönelik, ayrılık iddiaları ile ilgili meselelerde Kürt hareketinin ayrılığı ve Kürt-Ermeni devleti kurulacağı haberleri hem Ayan hem de Mebusan Meclisi tarafından reddedilmiştir. Aynı zamanda memleketin bazı parçalarının Türk ülkesinden ayrılacağı haberinin büyük yankılar uyandırdığı ve çevre halkının da bu duygularına yönelik beyanlarını Mebusan ve Ayan Meclislerine telgraflar ile bildirdiklerinin altı çizilmektedir.

Devam eden süreçte İstanbul'un işgal edildiğini ve işgal güçleri tarafından son Osmanlı Parlamentosu'nun basıldığı ve devamında da parlamentonun feshedildiği daha önce belirtilmişti. Tüm bu süreci isabetli bir şekilde hesapladığı belirtilen Ankara'nın haber aldıktan sonra gerekli tepkiyi net bir şekilde gösterdiği üzerinde durulmaktadır. Öncelikle tüm mülki idare vaziyetten haberdar edilmiş ve İtilaf Devletleri'ne protesto gönderilmiştir.[322] Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ne göre, İstanbul'un işgali ile imparatorluğun hayatına son verilmişti ve artık yeni bir devletin kurulma mücadelesi başlamalıdır. Bu noktada hem Cemiyet'in icra organı olarak

[319] Misak-ı Milli milliyetçi programın temel beyannamesi olarak kabul edilmektedir. Bu beyannamenin yalnızca Türk ulusal egemenliğini değil, bütün Müslüman Osmanlıların egemenliğini savunuyor olması anlamlı görülmektedir. Zürcher, ***a.g.e.,*** s.209.
[320] Misak-ı Milli esasları için bknz: Tunaya, ***a.g.e.***, s.40-41.
[321] Tunaya, ***a.g.e.***, s.45.
[322] Tunaya, ***a.g.e.***, s.49.

görev yapan hem de Anadolu'nun fiili hükümeti olan Heyet-i Temsiliye 19 Mart 1920'de bir tebliğ yayınlamıştır. Bu tebliğde artık Mebusan Meclisi'nin İstanbul'da toplanmasının mümkün olmadığı ve Anadolu'nun güvenli bir yerinde, Ankara'da, yeni bir Meclis'in kurulması gereklidir ve bunun için de yeni bir genel seçim yapılmalıdır. Böylece de TBMM'nin temelleri atılmış, Anadolu hareketi fillikten kurtularak, kanuni bir organa sahip olmuştur. 23 Nisan 1920'de TBMM toplanmıştır.

TBMM, Müdafaa-i Hukuk hareketinin[323] gerçekleştirici organı olarak nitelendirilmektedir. Daha sonra Cumhuriyet rejimine geçen Meclis'in bu yeni döneminde Türkiye tarihinde ilk defa milli hakimiyet ilkesi siyasi ve hukuki olarak bir temel olarak ele alınmış ve milli hakimiyetin, temsili bir demokrasi şeklinde kullanılması kararlaştırılmıştır.[324] Temsili demokraside devlet iktidarının teşkilatlandırılması ve işleyişi ise Meclis Hükümeti tarzında olacak şekilde kabul edilmiştir. Neticede TBMM'nin kuruculuk vasfıyla şekillendirdiği devlet ve hükümet şekli 1924 anayasasının hukuki yapısını teşkil etmiştir.[325]

TBMM'nin genel yapısı dönemin konjonktürüne ilişkin bilgi vermesi açısından önemli görülmektedir. Öncelikle Meclis, dünya anayasa tarihinde ender rastlanacak bir şekilde iki seçimle kurulmuştur.[326] Meclis'e İstanbul'dan da üyeler çağrılmıştır ve 1919 yılı sonunda yapılan bir genel seçimle seçilmişlerdir. Ancak İstanbul Mebusanı çeşitli nedenlerden dolayı tam sayısını dolduramamıştır. Bu nedenle de, daha önce değinildiği gibi, 19 Mart 1920'de Ankara tarafından yayınlanan tebliğ ile yeni bir genel seçim yapılmış ve neticede Meclis kurulmuştur. 19 Mart tebliği ile seçilen 232 milletvekili, Meclis-i Mebusan'dan gelen 92 milletvekili ve diğer 14 vekil ile toplamda ilk dönem vekil sayısı 337'ye ulaşmıştır. Dönemin şartlarına göre oldukça kalabalık olarak nitelendirilen Meclis'in vekilleri çok çeşitli meslek gruplarından oluşmaktaydı.

---

[323] Tunaya, Müdafaa-i Hukuk Hareketi'ni şöyle tanımlamaktadır: "Osmanlı Devleti'nin asırlık hatalarından mesul tutulan, Mondros Mütarekesi'nin haksız tatbikatı ile zulüm ve adaletsizlik baskısı altında ezilmek, müstemleke halinde yaşatılmak suretiyle cezalandırılmak istenen Türklerin millet olarak ve bu topluluğun siyasi ifadesi olan milli müstakil bir devlet kurarak yaşamak hakkını Osmanlı Hükümeti'ne, imparatorluğun diğer unsurlarına ve bu hakkı tanımayan I. Dünya Harbi'nin galip devletlerine karşı fiili bir mücadele sonunda elde etmesidir." Tunaya, ***Türkiye'de Siyasi Partiler***, İstanbul, İletişim Yayınları, Ağustos 2015, s.472-539.

[324] Bülent Tanör, ***Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri***, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2016, s.288.

[325] Tunaya, ***Türkiye'de Siyasal Gelişmeler***, ***(1876-1938), İkinci Kitap: Mütareke, Cumhuriyet ve Atatürk***, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, Ocak 2002, s.58.

[326] Tunaya, ***a.g.e.***, s.61.

Bunlar arasında serbest meslek mensupları, devlet memurları esas kalabalığı oluşturmuş, bunları belediyeciler, ordu mensupları, ilmiye sınıfı mensupları ve aşiret reisleri izlemiştir.[327] Bu mebusların hemen hepsi de 1908 öncesini, II. Meşrutiyet'in birçok farklı olayının gerçekleştiği seneleri ve Mütareke döneminin devlet adına olan "adaletsizliklerini" gören kişilerden oluşmuştur. Hatta aralarında Abdülhamid'e karşı mücadele etmiş Jön Türklerin de yer aldığı üzerinde durulmaktadır. Aynı zamanda söz konusu vekiller içinde Meşrutiyet döneminin siyasi partilerine mensup kişiler de çoğunluktaydı. Bunun yanısıra Mütareke döneminin gizli İstanbul oluşumlarının üyeleri ve onların destekleriyle seçilmiş olanların çoğunluğu oluşturduğu da belirtilmektedir. Ancak tahmin edileceği üzere Meclis'in kurulduğu her iki seçimde de Müdafaa-i Hukuk Teşkilatı ve teşkilatın farklı bölgelerdeki cemiyetleri esas role sahip olmuşlardır. Yani Meclis'e gönderilmiş olan vekillerin hemen hepsi Cemiyet'in ve heyetlerin temsilcileri olmuşlardır. Bu oluşumların da hepsi İTC'den faydalandıkları için dolaylı olarak da İttihat ve Terakki'nin etkisi altında kalmışlardır.

TBMM, siyasi anlamda kanuni olarak bir Müdafaa-i Hukuk organı olma özelliğini göstermiştir. Yukarıda görüldüğü gibi Meclis, Meşrutiyet ve Mütareke dönemlerinin çeşitli siyasi parti ve cemiyet mensuplarını bir araya toplamış olsa da; esas olarak Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, Meclis'e hâkim durumdadır. Mebusların hepsi, en muhafazakâr olanlar da buna dahil edilmektedir, Osmanlı idaresini eleştirmiş ve Meclis'in yeni kuracağı hükümlerle yıkılma dönemi hatalarına girilmemesi istenmiştir. Neticede tüm vekiller içselleştirdikleri doktrinleri unutmuşlar ve temel gayeleri ortak dertler haline gelmiştir. Vekillerin yeminlerinde yer alan herhangi bir fırkanın reddini içeren fikir birliği ise, bu durumu özetleyen ilginç bir örnek olarak sunulmaktadır.[328] Yani TBMM, sadece kişi ve zümre ayrılıkları üzerinde kalabilecek seviyede geniş bir birleşim halinde oluşmuştur. Ancak yine de bu durum çeşitli farklılıkların oluşmasına engel olmamıştır. Tunaya'nın belirttiğine göre, elde edilen vesikalardan çıkarılan sonuçlara göre TBMM kendisini bir ihtilal organı olarak ilan etmiştir: Manevi şahsiyetinde başkumandanlığı muhafaza eden, millet ve memleketin alınyazısını elinde tutan, en üstün kudret olan milli hâkimiyeti kullanacak,

[327] Tunaya, ***a.g.e.***, s.62.
[328] Tunaya, ***a.g.e.***, s.69.

rakip tanımayan tek meşru organ.[329] Ancak Meclis'in bu yetkisi sınırsız değildir, sınırı belirleyen şey ise Meclis'in temel gayesi ve bu gaye çerçevesinde yaptığı esaslardır. Temel amaç ise şöyle özetlenmiştir: Hilafet ve saltanatı, vatan ve milleti, milli hâkimiyet ilkesinin gerektirdiği esaslar dahilinde kurtarmak.[330] Ancak söz konusu bu amaçta iki nedenden ötürü bir tezat barındırıldığı üzerinde de durulmaktadır. Bunlardan ilki Meclis yapısında mevcut bulunan muhafazakâr ve inkılapçı fikirler ve neticede gelişen ayrılıkların iç ve dış politika uygulamalarına yansımasıdır. Diğeri ise belirtilen amacın sözel ifadesinden dahi anlaşılacak şekilde bariz nitelikte ortaya çıkan; bir taraftan milli hâkimiyet ilkesini benimsemek, diğer taraftan da hem saltanatı hem de hilafeti kurtararak monarşiyi devam ettirmektir. Yani birbirini reddeden iki siyasi şeklin bir arada olması söz konusu tezatlıkların en önemlisi olarak görülmektedir. Ancak bu durum da zaten Meclis'in en başta kurulan yapısının, geniş bir muhafazakâr kesimin dahil olduğu, doğal bir sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır. Tüm bu şartlar altında TBMM Hükümeti sahip olduğu ideolojik esasları Halkçılık Beyannamesi (18 Aralık 1920) ve Teşkilat-ı Esasiye (20 Ocak 1921) ile ilan etmiştir.[331]

Tunaya'nın, E.H. Carr'ın "ideological independance" kavramından aldığını belirttiği ve TBMM'nin siyasi karakteri olarak nitelendirdiği "ideolojik istiklal"[332]; konjonktür itibariyle Türkiye'nin Batı ve Doğu arasında kalışını ve buna yönelik belirlediği politikaları ifade etmektedir. Şöyle ki, yeni devletin kurulması gayesindeki Meclis, Sevr ile suçlu gördükleri Türkiye'yi cezalandırma ve ülkeye her türlü müdahaleyi meşru görme gayesindeki Batı ile; komünist olmasa da her türlü milli hareketi destekleme ve neticede Sovyetler blokuna dahil etme gayesindeki Doğu arasında kalmıştır. Böyle bir durum karşısında, söz konusu milli hareketi desteklemesi açısından, Meclis'te Doğu'ya yönelik bir sempati oluşmuştur. Ancak Meclis, ne Batı'nın yarı sömürge hali teklifine ne de Doğu'nun Sovyet sistemine yanaşmıştır.

[329] Tunaya, ***a.g.e.***, s.71.
[330] Tunaya, ***a.g.e.***, s.71.
[331] Tunaya, ***a.g.e.***, s.72.
[332] Tunaya, ***a.g.e.***, s.80.

Meclis kararınca, milli haklar korunacak gerekirse de silahla müdafaa edilecektir; yani milli haklar bütün olarak tanınacak ve her şekilde savunulacaktır.

Türkiye'nin yeni bir devlet kurma adına ulusal bağımsızlık mücadelesinin, İtilaf Devletlerinin de yönlendirmesiyle, daha çok bir Türk-Yunan mücadelesi olarak geçtiği belirtilmişti. Zaten ulusal anlamda esas canlanmanın Yunanistan'ın İzmir'i işgaliyle gerçekleştiği üzerinde de durulmuştu. Bu mücadele 30 Ağustos 1922'de Yunanistan'a karşı kazanılan savaş ve Yunan ordusunun denize geri çekilişi ile neticelenmiştir. 9 Eylül'de de Türk ordusu İzmir'e girmiştir. Yunan ordusunun yenilmesiyle Türklerle Boğazları işgal altında tutan İngilizler arasında başka bir güç kalmamış, karşı karşıya gelmeleri de an meselesi olarak değerlendirilmiştir.[333] Ancak İngilizlere İtilaf Devletlerinden bekledikleri yardım gelmemiş ve 10 Ekim'de Mudanya'da Türkiye ile bir ateşkes antlaşması imzalanmıştır. Savaş hali bittikten sonra ise İtilaf Devletleri Türkleri görüşmelere başlamaya davet etmiştir. Türk topraklarında, İzmir, görüşme yapılmasını Müttefikler kabul etmeyince, görüşme yeri olarak Lozan seçilmiştir. Müttefikler tarafından Türk tarafına heyet gönderilmesi için hem Ankara hem de İstanbul hükümetlerine davette bulunulmuştur.[334] Neticede İsmet Paşa (İnönü), Lozan'daki görüşmeler için Türk heyetinin başkanlığına atanmıştır. İsmet Paşa, Misak-ı Milli'den hiçbir şekilde ödün vermemek için yoğun talimatlar alarak görüşmelere katılmıştır. İtilaf Devletlerinin gözünde Lozan Konferansı, Sevr'in koşullarının yeni duruma uyarlanması anlamına gelmekteydi. Ancak Türk tarafı ise, ulusal bağımsızlık savaşının galibi olarak Sevr'i geride bırakmıştır. Lozan'a Misak-ı Milli'nin aşırı bir yorumuyla ve İskenderun sancağı, Fırat nehrine kadarki Suriye, Musul vilayeti ve Anadolu kıyılarına bitişik Ege adalarının yeni Türkiye'ye dahil edilmesi ve Batı Trakya'da bir halk oylamasında ısrarcı olunması talimatıyla gitmişlerdir.[335] Türk tarafı, konferansta eşit taraf olarak görülmemeleri ve diplomatik bilgi ve ustalıktan yoksun olmalarından dolayı başlangıçta oldukça zorlanmışlardır. Aynı zamanda bir nevi oyuna getirilme korkusundan dolayı da neredeyse hiç

[333] Zürcher, ***a.g.e.,*** s.232.
[334] Bu duruma tepki olarak Osmanlı'nın son sadrazamı Ahmet Tevfik Paşa, Ankara'ya bir telgraf çekmiş ve müşterek bir heyetin gönderilmesini istemiştir. Ancak bu öneri Millet Meclisi'nde ciddi bir öfke doğurmuş ve 1 Kasım 1922'de saltanatın kaldırılmasına ilişkin bir önergenin kabul edilmesine yol açmıştır. Zürcher, ***a.g.e.,*** s.239.
[335] Zürcher, ***a.g.e.,*** s.240.

esnemeyen, katı bir tavır sergilemişlerdir. İlk süreçte herhangi bir anlaşma sağlanamadığından konferans da yarıda kesilmiş ve taraflar ülkelerine geri dönmüşlerdir. Türk tarafı Müttefiklerin kendilerine sundukları anlaşma metni üzerinde değişiklikler yapmış, Müttefikler söz konusu değişiklikleri incelemiş ve neticede Türkler görüşmelere yeniden davet edilmiş, dolayısıyla 23 Nisan'da tekrar toplanılmıştır. İtilaf Devletlerinin de artık zayıf durumda olmasından ötürü antlaşma 24 Temmuz 1923'te imzalanmıştır. Lozan ile, esas olarak Misak-ı Milli'nin amaçlarına, her konuda olmasa da, ulaşılmış ve Misak-ı Milli dahilinde Türkiye tamamen egemen bir devlet olarak ortaya çıkmıştır.

4.2.Mütareke Dönemi Karikatür İncelemeleri

Mütareke dönemi karikatürlerinde, Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemlerindeki benzer konular yanında; her dönemde olduğu gibi dönemin kendi konjonktürel özelliklerinden kaynaklanan konuların da işlendiği görülmektedir. Genel olarak belediye sorunları, ekonomi, basın, kadın-erkek ilişkileri, eğitim, çocuk gibi temalar diğer dönemlerle de benzer olarak nitelendirilebilir. Ancak döneme de ismini veren mütareke süreci, sonrasında gerçekleşen ulusal bağımsızlık savaşı ve bu mücadele neticesinde gerçekleşen Lozan Antlaşması incelenen karikatürler içerisinde neredeyse ana temayı oluşturmaktadır. Bilindiği üzere Osmanlı döneminde gülme eylemi Tanzimat'a kadar uzanan eski bir gelenek olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu dönemde özellikle başkent İstanbul'da yaşananlar çok keyifli bir görünüm sunmamaktadır. Ancak François Georgeon'un da belirttiği gibi boğazın kıyılarında eski bir geleneğe dayanan gülme bu süreç boyunca yerini hiç kaybetmemiştir; tam tersine kargaşa içinde bir sığınak fakat aynı zamanda değişen, hareket eden şeylere de bir tepki… Mizah, tarihin bu ölçü aleti olarak karşımıza çıkmıştır.[336] Osmanlı döneminde basına ve özellikle de mizah basınına yönelik sansür açıkça bilinmektedir. Ancak Mütareke dönemindeki sansür diğer zamanlara göre çift katlıdır. Zira hükümetin yanında Müttefik Yüksek Komutanlığı tarafından uygulanan bir sansür de söz konusu

[336] François Georgeon, "Gülüşün ve Gözyaşlarının Kıyısında", ***İstanbul 1914-1923: Kaybolup Giden Bir Dünyanın Başkenti ya da Yaşlı İmparatorlukların Can Çekişmesi*** içinde, hazırlayan, Stefanos Yerasimos, İstanbul, İletişim Yayınları, 1996, s.78.

olmuştur. Bu durum karşısında mizah gazeteleri, işgal kuvvetlerine hiç "dokunmama" koşuluyla, sansüre basının tamamı kadar maruz kalmamış ve siyasal sorunlar yerine "toplumsal olgular"a[337] eğilmişlerdir.

4.2.1.Değişim ve Siyasi Konjonktür

4.2.1.1. Savaş

Genel olarak karikatürlerde öncelikle 1. Dünya Savaşı, mütareke, Sevr Antlaşması, ulusal kurtuluş savaşı ve Lozan Antlaşması temaları üzerinde çoğunlukla durulduğu tespit edildiğinden; öncelikle savaş temasındaki çizimlerden başlanması uygun görülmüştür. Bilindiği üzere Osmanlı Devleti 1. Dünya Savaşı'na Almanya'nın yanında yer alarak katılmış ve mağlup devletler arasında yer almıştır. Bunun neticesinde mütareke süreci ile başlayan ve Sevr ile devam eden süreçte İtilaf Devletleri, Osmanlı üzerinde imparatorluk dahilinde kabul edilmesi oldukça güç olan uygulamalar gerçekleştirmeye çalışmıştır. Bu durum, gerek toplumsal alanda gerekse de siyaseten kabul görmediği için, İmparatorluğu savaşa sokanların sorumlusunun Enver Paşa olarak ilan edilmesiyle sonuçlanmıştır. Neticede tüm mağlubiyetin, savaşa girmenin gereksiz ya da zamansız olduğu fikrinin temel sorumlusu Enver Paşa olmuştur. Bu elbette ki karikatür çizimlerine de yansımıştır. Örneğin savaş bitiminde

[337] Vurgu Georgeon'a ait. Georgeon, ***a.g.m.,*** s.79.

Sedat Simavi'nin çizdiği aşağıdaki karikatürde[338] söz konusu durum oldukça açık bir şekilde görülmektedir.

Karikatür 67: Diken, 31.10.1909, S.3

Burada Enver Paşa'nın içinde çizildiği araba, bir nevi merdane gibi birçok insan bedeninin ve çeşitli insan uzuvlarının üzerinden geçerken, yani onları bir şekilde ezerken resmedilmiştir. Zira burada anlatılmak istenen imparatorluğun savaşa girmesiyle, ki bunun temel sorumlusu Enver Paşa, devlet birçok kayıp vermiştir ve yaşanan ağır travmaların sorumlusu da bu nedenle kendisidir. Çizim de bu doğrultuda anlamlı görünmektedir. Sedat Simavi'nin de Mustafa Kemal'e yakın durumdaki politik çizgisi bunu ayrıca destekleyen bir durumdur. Zira, söz konusu karikatürlere basınla ilgili çizimlere de rastlandığı ve Mustafa Kemal'i destekleyenler ile Anadolu

[338] Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Dijital Arşivi, http://dijital kutuphane.mkutup.gov.tr . Erişim tarihi: 13.08.2019.

hareketine muhalif yaklaşanlar arasındaki rekabetin de çizgiler üzerinden okunabildiği belirtilmektedir.[339]

1. Dünya Savaşı'nın bitmesine yakın bir dönemde *Karagöz*'de çıkan aşağıdaki karikatürde[340] ise toplumun sulhe olan ihtiyacı Karagöz ve Hacivat'ın ağzından aktarılmaktadır.

Karikatür 68: Karagöz, 14.11.1917, S.1015

Burada bir düşman askeri üzerinde durduğu ve onu ezdiği anlaşılan Karagöz'ün yüzünde, çizilen horozun gün doğumunun yani barışın habercisi olduğu vurgusu yapılmaktadır. Zira bir yanardağ gibi patlayan uzaktaki, denizaşırı tepenin yanında hemen bir güneş doğmakta ve güneşin üzerinde de sulh yazdığı belirtilmektedir. Burada tepedeki alevin henüz sönmemesinden ve Hacivat'ın başka bir tepenin ardından Karagöz'ü sadece gözlemliyor olmasından henüz topraklardaki "yangının" sönmediği ama özellikle toplum tarafında böyle bir beklenti ve ihtiyaç olduğu vurgusunun yapıldığı düşünülebilir.

[339] Turgut Çeviker, ***Gelişim Sürecinde Türk Karikatürü III: Kurtuluş Savaşı Dönemi (1918-1923)***, İstanbul, Adam Yayınları, Ekim 1991, s.37.
[340] Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Dijital Arşivi, http://dijital kutuphane.mkutup.gov.tr . Erişim tarihi: 13.08.2019.

1. Dünya Savaşı yanında Mustafa Kemal liderliğindeki ulusal bağımsızlık savaşı da karikatürlere konu olmuştur. Bu noktada elbette ki savaşın yanında Mustafa Kemal'in de karikatürlerde çizimlerinin yapıldığı görülmektedir. Kurtuluş Savaşı başladıktan yaklaşık bir sene sonra çizilen aşağıdaki karikatürde[341], mütareke döneminin en çok sayıda kabine kuran sadrazamı Damat Ferit ile Mustafa Kemal'in çizimleri yer almaktadır.

Karikatür 69: Alay, 30.11.1919, S.1

Burada ressamdan kendi resmini isteyen Damat Ferit Paşa'nın, kendi resmi yerine Mustafa Kemal'in resmi ile karşılaştığı görülmektedir. Bu karikatürde dönem itibariyle Kurtuluş Savaşı da fiili olarak başladığından, mütareke döneminde Osmanlı'nın en önemli siyaset adamlarından Damat Ferit'in yerine Mustafa Kemal'in çizilmesi, aslında bir nevi eski dönemin artık sona erdiği ve Mustafa Kemal'in yeni ülkenin kurtuluş yolunda önderlik ettiği fikrinin temsili olarak görülebilir. Aynı

[341] Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Dijital Arşivi, http://dijital kutuphane.mkutup.gov.tr . Erişim tarihi: 13.08.2019.

zamanda bu noktada dikkati çeken başka bir özellik ise, Damat Ferit'in kendisi yerine gördüğü resme tepkisinde göze çarpmaktadır. Zira Paşa, resimdeki kendi olmayan siluete de övgüler dizmiş ve ressama kendisini çizmediği için kızmamış ya da herhangi bir tepki göstermemiştir. Bu durum belki de devletin akıbetinin artık tüm siyasiler tarafından kabul edildiğinin bir göstergesi olarak okunabilir. Aynı zamanda Mustafa Kemal'e atfedilen niteliksel özellikler, onun benzer şekillerde Cumhuriyet dönemi çizimlerinde de yer almasını ve ona kutsal özellikler atfedilmesinin yolunu da açmıştır. Zira her dönem karikatürlerde çizilen, siyasiler de dahil, insan figürleri bir şekilde çizimler aracılığıyla da karikatürize edilmiş olsa da Mustafa Kemal'in çizimlerinde böyle bir detayın yer almadığı bariz bir şekilde görülebilmektedir. Yani aslında Mustafa Kemal'in yüzü ya da silueti çeşitli resimlerde nasıl görünüyorsa ve zihinlerde nasıl yer buluyorsa; ona ait karikatürlerde de herhangi bir abartı çizim olmadan, aynı şekilde yer aldığı tespit edilmiştir.[342]

Milli mücadele üzerine yapılan çizimlerde ise, düşman temsili olarak neredeyse yalnızca Yunan ordusu, halkı ya da kralı resmedilirken; barış/sulh teması ise genellikle melek şeklinde tasvir edilen bir kadın üzerinden anlatılmıştır. Örneğin Cevat Şakir tarafından çizilen aşağıdaki karikatürde[343] buna benzer bir aktarımı görülmektedir.

[342] Cantek, ***a.g.e.,*** "Kurucu babaları karikatürize et(edeme)mek", s.135.
[343] Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Dijital Arşivi, http://dijital kutuphane.mkutup.gov.tr . Erişim tarihi: 13.08.2019.

Karikatür 70: Güleryüz, 29.12.1921, S.35

Burada Yunanların tarihte "kadim amacı" olarak bilinen Megalo İdea[344] fikri aldatıcı bir serap olarak nitelendirilmiş ve Yunan bayrağı ile birbirleriyle yarış halinde koşan, dini önderleri de dahil, herkesin bir uçurumdan aşağı yuvarlandığı gösterilmiştir. Diğer birçok benzer çizimde olduğu gibi burada Yunanları bir şekilde aşağılama ve küçük düşürme gayretine girilmiştir.

Yunanistan'a dair başka karikatürlerde özellikle Yunan kralı Konstantin'e çeşitli göndermeler yapıldığı ve Yunan'a dair küçük düşürücü betimlemelerin daha çok

[344]Yunanistan'ın Ege ve Karadeniz sahillerindeki eski Bizans toprakları üzerinde bir Helen İmparatorluğu'nu yeniden canlandırmayı düşleyen fikir akımı. Criss, ***a.g.e.,*** s.163.

Konstantin üzerinden gerçekleştirildiği görülmektedir. Örneğin aşağıdaki karikatürde[345] son derece küçük düşürücü bir şekilde Yunan halkı arasında yapılan kutlamada, Konstantin'in "tekmelendiği", arkasındaki ayak izlerine yapılan vurgu ile son derece açık bir şekilde okunmaktadır. Aynı zamanda bir kutlama sırasında söz konusu "tekmelerin" bir başarı olarak nitelendirilmesi de ayrıca dikkati çekmiştir. Zira Türklere ait olduğu şüphe götürmeyen bu izlerin bir de Yunan tarafından başarı olarak nitelendirilmesiyle, Konstantin oldukça küçük düşürücü bir hale getirilmiştir.

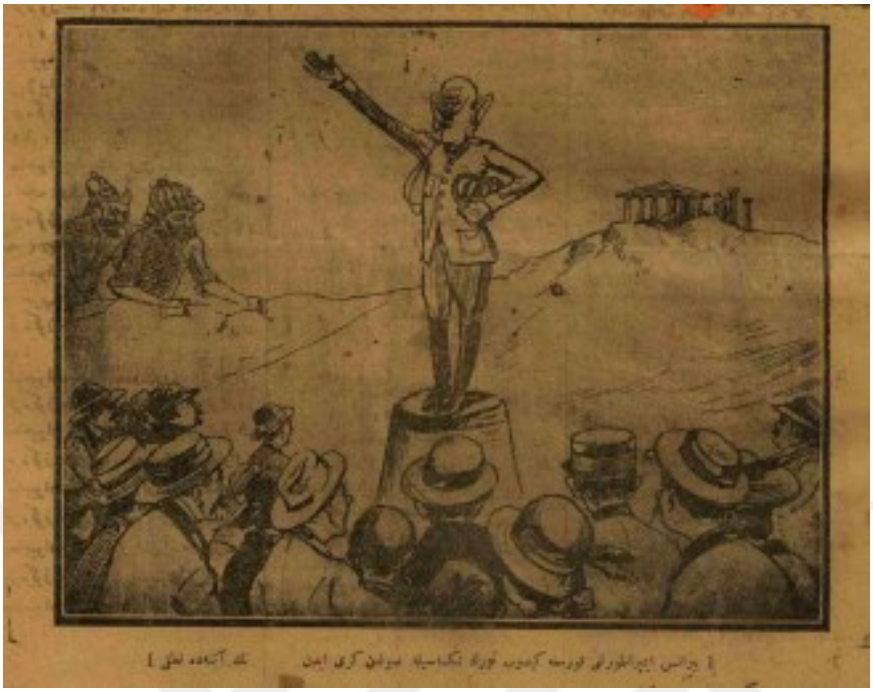

Karikatür 71: Güleryüz, 02.06.1921, S.5

Karagöz'deki bir başka çizimde[346] yine kral Konstantin karşımıza çıkmaktadır. Bu sefer de halkına karşı bir konuşma yaparken görülen kralın Bizans imparatorluğu kurma niyetindeyken, daha önce olduğu gibi burada da yine Türklerden yediği "tekme" ile, Atina'ya geri dönmek zorunda kaldığı anlatılmıştır. Konstantin'in ifadelerine bakılırsa, durumu kendisinin de kabul ettiği görülmektedir. Hatta Karagöz de kendisinin gelişinin hasta gemisiyle olduğunu yani gerçekten "bitmiş" bir şekilde geldiğini belirtmiştir.

[345] Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Dijital Arşivi, http://dijitalkutuphane.mkutup.gov.tr Erişim tarihi: 13.08.2019.

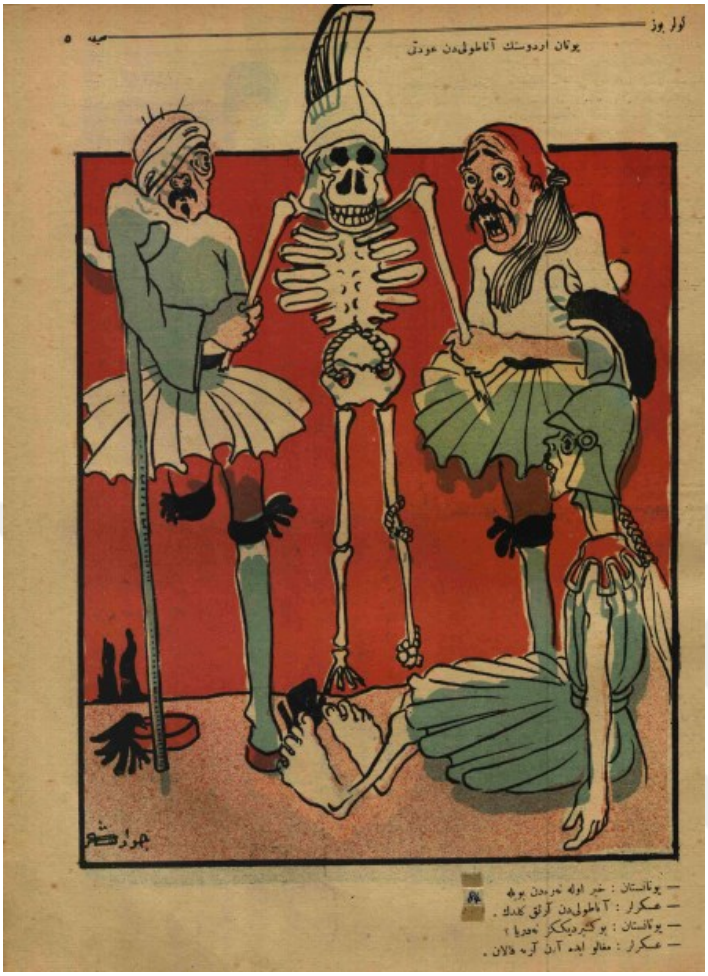
[346] Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Dijital Arşivi, http://dijital kutuphane.mkutup.gov.tr . Erişim tarihi: 13.08.2019.

Karikatür 72: Karagöz, 01.10.1921, S.1413

Mustafa Kemal'e yakınlığı bilinen Cevat Şakir'in bir çiziminde[347] yine Anadolu'dan gelen Yunan askerlerine ve Yunanistan'ın büyük ideasına vurgu yapıldığı görülmektedir.

[347] Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Dijital Arşivi, http://dijital kutuphane.mkutup.gov.tr . Erişim tarihi: 13.08.2019.

Karikatür 73: Güleryüz, 22.12.1921, S.34

"Yunan ordusunun Anadolu'dan dönüşü" başlığındaki çizimde, Yunan askerleri oldukça yaralanmış, zarar görmüş ve hatta bazı uzuvlarını kaybetmiş olarak çizilmişlerdir. Antik Yunan askerlerini andıran bir şekilde çizilmiş Yunanistan karakteri ile Megalo İdea'ya vurgu yapıldığı düşünülmektedir. Askerlerin ortalarında duran iskeletin ise Anadolu sonrasında Megalo İdea'dan geriye kalan olarak nitelendirilmesi, artık bu fikrin özellikle de Türkler tarafından bertaraf edildiği şeklinde yorumlanmaktadır. İskeletin başında bulunan, yine kadim Yunan'a ait miğfer de Magelo İdea'nın kadim geleneğine yapılan vurguyu temellendirmektedir.

Kurtuluş Savaşı'na yönelik çizimlerde İtilaf Devletlerinden ziyade Yunan ordusuna ve kral Konstantin'e yer verildiği bu şekilde görülmektedir. Yunan ordusu özellikle 1920'de Batı ve Kuzeybatı Anadolu ile Trakya'da işgallerini genişletmiştir. Yunan ordusunu İstanbul'u işgal etmekten alıkoyanın ise İtilaf Devletlerinin yoğun baskısı

olduğu belirtilmektedir.[348] Bunun yanında Yunan ordusunun Bursa'dan Eskişehir'e doğru ilerleme girişimi Albay İsmet Paşa (İnönü) ve komutasındaki ordunun İnönü'de Yunanları yenmesiyle engellenmiştir. Bu galibiyet, düzenli ordunun Batı'daki ilk başarısıdır.[349] Hatta bu başarılar neticesinde milli hareket diplomatik olarak güçlenmiş ve en önemli rakiplerinden Atina'daki başbakan Venizelos ve Babıali'deki sadrazam Damat Ferit Paşa iktidardan düşmüşlerdir. Devam eden süreçte İtilaf Devletleri, Yunan ve Osmanlı taraflarını Sevr'deki düzenlemeleri görüşme amacıyla Londra'ya davet etmişlerdir. Ancak daha sonra "milli irade"nin temsilcisi olarak milliyetçiler konferansa davet edilmiştir. Fakat konferans, neticede bir anlaşma sağlanamaması üzerine yarıda kalmıştır. Burada konferans devam ederken dahi Yunanların saldırıya yeniden başlamak için güvence istemeleri ve İngilizlerin bu güvence için ısrarcı olmaları önemli görülmektedir. Zira neticede Yunan ordusu ikinci defa İnönü'de durdurulmuş ve Mustafa Kemal'e meclis tarafından ordunun komutası ve üç ay boyunca meclisin bütün yetkileri verilmiştir. Sonrasında Yunan ordusu ile gerçekleşen iki haftayı geçen Sakarya Savaşı neticesinde Yunan ordusu geri çekilmeye başladıysa da Anadolu'dan tamamen çıkmamışlardır. Ancak bundan sonra İtilaf Devletleri Yunanistan'a beklediği desteği vermemiş, tarafsızlıklarını ilan etmiş; İngiltere ise Yunan ordusunun Anadolu'dan tamamen çekilmesi doğrultusunda Londra'daki görüşmeleri tekrar başlatmak istemiştir. Ancak bu girişimden bir sonuç alınamayınca 26 Ağustos 1922'de Türk ordusu taarruza geçmiş ve 30 Ağustos itibariyle Yunan ordusu denize ve deniz ötesine doğru bir kaçış haline geçmiştir. Dolayısıyla yaşanan tüm bu süreç içinde İtilaf Devletlerinin de mutlak varlığına ve Yunanistan'ın arkasındaki itici güçlerden olmalarına rağmen ulusal bağımsızlık savaşında asıl mücadele Yunan ordusuna karşı verilmiş görünmektedir. Bunun neticesinde de bu durumun toplumsal tezahürlerinden biri, karikatürlerde açıkça ortaya çıkmıştır. Ancak buraya kadar olan karikatürlerin özellikle savaşın Türkler tarafından kazanıldığı 1922 yılından öncesine ait olduğu görülmektedir. Yani öncesinde dahi bu durumun Türklerin lehine sonuçlanacağına dair bir inanç ya da toplumu motive etmeye yönelik bir çaba olduğu düşünülmektedir.

[348] Zürcher, ***a.g.e.,*** s.228.
[349] Zürcher, ***a.g.e.,*** s.230.

Yunan ordusuna karşı galibiyetlerin kazanılmaya başladığı süreçte yine Sedat Simavi'ye ait bir karikatür[350] dikkati çekmektedir.

Karikatür 74: Güleryüz, 30.03.1922, S.48

Yukarıdaki çizimde Mustafa Kemal'in Yunan ordusuna yönelik konuştuğu görülmektedir. Anlaşıldığı kadarıyla Anadolu toprakları üzerinde yeterince vakit geçirdiklerini belirten Mustafa Kemal, Yunan ordusuna artık kumandanı dinlemeleri gerektiğini ve bulundukları yerden ayrılmaları gerektiğini ifade ederken çizilmiştir. Karikatürün başlığında ise yine benzerlerinde olduğu gibi kadim Yunan ideasına gönderme yapılmıştır. Yolda giderken görülen Yunan ordusuna karşın, Mustafa

[350] Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Dijital Arşivi, http://dijital kutuphane.mkutup.gov.tr . Erişim tarihi: 13.08.2019.

Kemal'in çayırlık alanda çizilmiş olması onun Anadolu topraklarının koruyucusu rolüne ilişkin bir gönderme olarak da okunmaktadır.

Yukarıdaki çizim gibi henüz daha 30 Ağustos'taki Türk galibiyeti gerçekleşmeden çizilen bir başka karikatürde[351] dengelerin kesin olarak değişmeye başladığı vurgusu göze çarpmaktadır.

Karikatür 75: Karagöz, 25.03.1922, S.1463

Yunan tarafıyla bir terazi üzerinde çizilen Mustafa Kemal'in değişen dengede artık ağır bastığı görülmektedir. Bu duruma şaşıran ve kadın figürü olarak çizilen Avrupa'ya ise Karagöz tarafından yapılan açıklama Sakarya'daki savaşı da dahil eden başarıları içermektedir. Mütareke dönemine ait çizimlerde kadın figürü genel olarak barışı simgeleyen bir karakter olarak çizilmiş durumdadır. Ancak burada Avrupa'nın modern bir kadın figürü olarak çizilmiş olması, Batılılaşma vurgusunu ve Doğu-Batı ayrımını da göstermektedir. Zira erken Cumhuriyet dönemi karikatürlerinde de Doğu'nun erkek figürünün Batı'nın modern kadın figürü ile gerçekleştirdiği "evlilik" neticesinde Batılılaşma yolunda adımlar attığı görülecektir. Buradaki benzetme de erken Cumhuriyet'teki bu benzetmeye benzer bir şekilde okunmaktadır.

[351] Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Dijital Arşivi, http://dijital kutuphane.mkutup.gov.tr . Erişim tarihi: 13.08.2019.

Kralın büyük Yunanistan'a son görevi başlığındaki başka bir karikatürde[352] de, artık İzmir'den ordunun geri çekildiği ve neticede kral Konstantin'in de İzmir'de bayrak indirmek durumunda kaldığı vurgulanmaktadır.

Karikatür 76: Yeni Eğlence, 30.06.1921, S.4

4.2.1.2. Misak-ı Milli ve Lozan

Bilindiği üzere ulusal bağımsızlık savaşı neticesinde en büyük çaba Misak-ı Milli'ye dayanan ve Sevr'i unutturacak bir antlaşma yapabilmeye yönelik olmuştur. Tam da bu noktada karikatürlere yansıyan konular da elbette ki bu doğrultuda olmuş ve hatta konferansın en önem verilen tarafı Misak-ı Milli olduğu için Lozan ile beraber çizimlerde özellikle vurgulanmıştır. Örneğin Ramiz Gökçe'ye ait henüz antlaşma imzalanmadan çizilen aşağıdaki karikatürde[353] kara tahta önünde bir Türk askerinin meselenin taraflarına uymadığı gerekçesiyle, somut bir şekilde cebir ile taleplerinin belirlenmesi gerektiği vurgusu göze çarpmaktadır. Tahtada üstü çizilen sözcükte

[352] Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Dijital Arşivi, http://dijital kutuphane.mkutup.gov.tr . Erişim tarihi: 13.08.2019.

[353] Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Dijital Arşivi, http://dijital kutuphane.mkutup.gov.tr . Erişim tarihi: 13.08.2019.

kapitülasyon yazması da kabul edilmeyecek en temel şeylerden birini açıkça ortaya koyar nitelikte görünmektedir.

Karikatür 77: Akbaba, 22.01.1923, S.14

Lozan görüşmelerine Ankara hükümetini temsilen İsmet Paşa'nın katıldığını belirtmiştik. Hatta Misak-ı Milli çerçevesinde İsmet Paşa'nın sert bir tavır izlediği de konferans süresince üzerinde durulan noktalar içinde yer almaktadır. Bunu olumlayan bir şekilde Cevat Şakir'in aşağıda yer alan çiziminde[354] İsmet Paşa'nın bir orkestra şefi olarak Müttefikleri yönlendirmeye çalıştığı ancak Müttefiklerin eski güçlerinde olmadıkları vurgusu dikkati çekmektedir.

[354] Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Dijital Arşivi, http://dijital kutuphane.mkutup.gov.tr . Erişim tarihi: 13.08.2019.

Karikatür 78: Zümrüdüanka, S.33

Ancak yine daha önce de belirtildiği üzere Lozan Konferansı'nda ilk etapta anlaşma sağlanamamıştır. Taraflar ülkelerine dönmüş ancak yaklaşık iki aylık bir aradan sonra tekrar toplanılmıştır. Tam da görüşmelerin kesilmesine yönelik bir karikatür[355] *Karagöz*'de karşımıza çıkmaktadır. Burada, aralarında konuşan Mustafa Kemal ile İsmet Paşa Batılıların antlaşma imzalamaktan vazgeçmelerini değerlendirirken; Mustafa Kemal'in ifadesinde kendi güçlerinin ordularında olduğu ve ordunun başına geçtikleri anda Avrupalıların tekrar ayaklarına gelecekleri ifadesi dikkati çekmektedir. Yani başından beri askeri güçle mücadele edileceği fikrine tekrar vurgu yapılarak; Lozan'da da eksikliği eleştirilen diplomatik özellikler yerine militer güçlerin varlığına ve önemine vurgu yapıldığı görülmektedir.

[355] Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Dijital Arşivi, http://dijital kutuphane.mkutup.gov.tr . Erişim tarihi: 13.08.2019.

Karikatür 79: Karagöz, 21.02.1923, S.1558

Bilindiği üzere Lozan görüşmeleri iki kısımda gerçekleşmiştir. Konferansın başlamasından sonra ilk iki ay içerisinde hiçbir gelişme sağlanamamıştır. İtilaf Devletleri'nin kendilerine sunduğu anlaşma taslağını Türkler kabul etmeyince konferans kesilmiştir. Yaklaşık iki aylık bir aradan sonra[356] görüşmelere tekrar başlanmıştır. Tam da bu esnada *Karagöz*'de çıkan bir karikatür[357] önemli görülmektedir. Burada artık barış ve huzur ihtiyacının toplumsal tezahürü görülmektedir. Zira sulh yazılı flamanın içinde olduğu otomobile öküz arabasıyla yetişmeye çalışan Mustafa Kemal ve arkadaşlarının sulhe yetişemeyecekleri kaygısına dair bir gönderme göze çarpmaktadır. Burada söz konusu siyasilerin politik olarak yavaş davranmalarının da eleştirildiği düşünülmektedir.

[356] 4 Şubat 1923'te kesilen görüşmelere, 23 Nisan 1923'te tekrar başlanmıştır. Zürcher, ***a.g.e.,*** s.241.
[357] Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Dijital Arşivi, http://dijital kutuphane.mkutup.gov.tr . Erişim tarihi: 13.08.2019.

Karikatür 80: Karagöz: 31.03.1923, S.1569

Buraya kadar olan çizimler genellikle konferansın ilk bölümündeki görüşmelere ya da görüşmeler kesildikten sonrasına aittir. Ancak bunun yanında konferansın yeniden başlamasıyla ikinci kısma ait çizimler de karşımıza çıkmaktadır. İkinci kısma dair bu çizimler daha çok Müttefiklerin yaptıkları "oyunları" vurgular nitelikte görünmektedir.

Akbaba'da çıkan aşağıdaki karikatürde[358] konferans sulh üzerine toplanmış bir tiyatro sahnesine benzetilmekte ve bu gösteride çeşitli cambazlıklar yapıldığına dair vurgular yapılmaktadır.

[358] Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Dijital Arşivi, http://dijital kutuphane.mkutup.gov.tr . Erişim tarihi: 13.08.2019.

Karikatür 81: Akbaba, 19.03.1923, S.30

Yukarıda örnekleri görülen karikatürler mizah basınına da sirayet eden sansürü, bir nebze de olsa gösterebilmektedir. Zira bariz bir şekilde Müttefiklerle ilgili doğrudan bir çizim ya da alay durumunun söz konusu olmadığı görülmektedir. Dolayısıyla çizimlerde baş düşman olarak Yunan tarafına yer verilmesi de bu anlamda daha da anlaşılır görünmektedir.

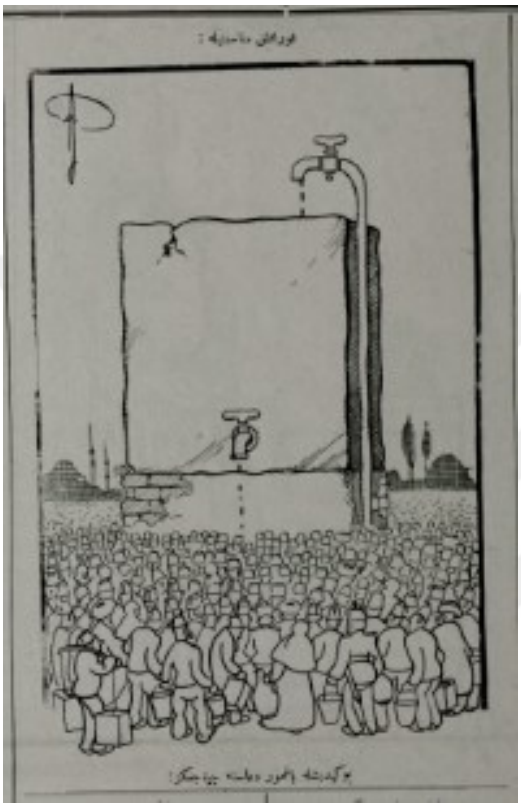
4.2.2.Şehir ve Belediyecilik

Mütareke döneminde savaş nedeniyle toplumsal olarak ve siyaseten birçok farklı olgu ve konu gündeme gelmiş ve bu çerçevede ele alınmış olsa da şehir ve belediyecilik üzerinden yaşanan sorunlar aşağıda görüleceği gibi baki kalmıştır.

Besin kıtlığının yanı sıra şehirdeki aşırı kalabalık ve kömür kıtlığı nedeniyle İstanbul'da ulaşım da oldukça problemli olmuştur. Enerji tasarrufu nedeniyle toplu taşımacılık kısıtlanmıştır.[359] Savaş sırasında Şirket-i Hayriye'nin vapurları askeri personelin taşınması amacıyla kullanılmış ve feribotların çoğunun makineleri bozulmuştur. İstanbul Boğazı boyunca çalışan vapurların sayısı oldukça azalmış ve

[359] Georgeon, ***a.g.m.,*** s.81.

kömür kıtlığı[360] yüzünden de seferler aksamıştır. Tramvay sistemi de yetersiz olduğundan vagonlar tıklım tıklım dolmuştur. 1919 yılının kış aylarında ise elektrik ve suyun sıkça kesildiği belirtilmektedir. Kesilen sulara ilişkin bir karikatür ise oldukça çarpıcı bir şekilde karşımıza çıkmaktadır.[361]

Karikatür 82: Ayine, 12.07.1922

İstanbul'da yaşanan bahsi geçen ulaşım sorununa elbette ki karikatürler üzerinden de denk geliyoruz. Örneğin zaten toplu taşımada yetersiz olan tramvay seferlerine insanların eşek üstünde ve üst üste taşınarak resmedildiği bir çizim *Diken*'de karşımıza çıkmaktadır.[362]

[360] Savaş sırasında Almanlar, İstanbul'a vagonlar dolusu kömür sağlamışlardır ancak bunlar tükenmiştir. 1920'nin ikinci yarısında ise piyasada bol miktarda ve yerel kömürden daha ucuza İngiliz kömürü yer almıştır. Ancak mali sıkıntılar nedeniyle vapur şirketinin yine de, kesin bir şekilde sınırlandırılmış bir tarife uyguladığı belirtilmektedir. Criss, ***a.g.e.,*** s.50.
[361] Atatürk Kitaplığı Süreli Yayınlar Arşivi, İstanbul. Erişim tarihi: 28.01.2020.
[362] Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Dijital Arşivi, http://dijital kutuphane.mkutup.gov.tr . Erişim tarihi: 13.08.2019.

Karikatür 83: Diken, 27.05.1920, S.55

Tramvay meselesine *Aydede*'de çıkan, birbirinden farklı gibi görünen dört çizim aslında aynı yetersizlikleri eleştiren bir karikatür grubuna iyi bir örnek oluşturmaktadır.[363]

Karikatür 84: Aydede, 16.10.1922, S.83

[363] Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Dijital Arşivi, http://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/ Erişim tarihi: 06.03.2019.

Yukarıda görüldüğü gibi birbiriyle ilişkili olduğu anlaşılan dört çizimde de ulaşım araçlarından tramvay sorunu üzerinde durulmuştur. Kadınlar, kendilerine karışıldığı kadar tramvay sorununa karışılmadığıdan dert yanarken; yaşlı adam tramvayın cinayet işlediğine işaret etmiş, atlı araba sürücüsü de tramvayın kendisinden yol isteyeceğine, alışık olduğu "yoldan çıkma işini" yapmasını söylemiştir.

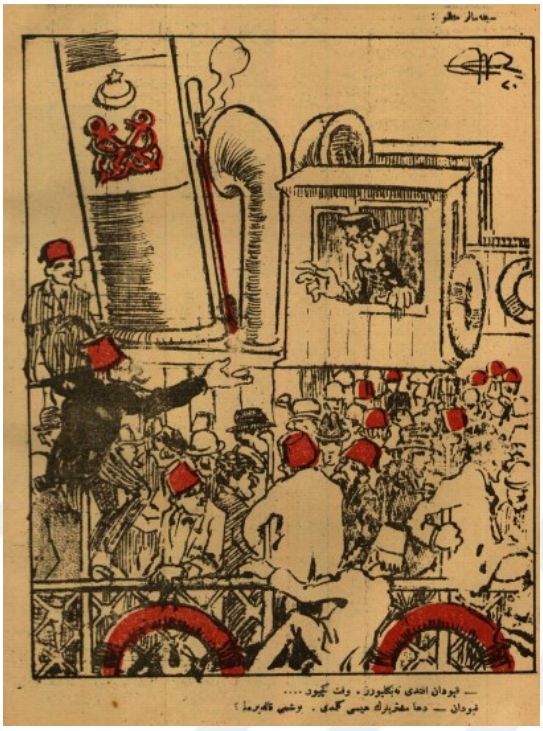
Ulaşım konusunda tramvay hatlarının yanı sıra Şirket-i Hayriye vapurlarının ve deniz ulaşımında yaşanan zorlukların eleştirisi de dönemin çizimlerinde karşımıza çıkmaktadır. Yine *Diken*'de görülen bir başka karikatürde[364] Şirket-i Hayriye vapur seferlerinin ücretlerindeki fahiş fiyatlar yanında yapılan yolsuzluklar da eleştirilmektedir.

Karikatür 85: Diken, 13.05.1920, S.54, s.10

Vapur taşımacılığına ilişkin *Diken*'de karşımıza çıkan başka bir çizimde[365] de vaktinde kalkmayan vapurlar ve vapurlardaki aşırı insan kalabalığı mübalağalı bir anlatımla karşımıza çıkmaktadır.

[364] Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Dijital Arşivi, http://dijital kutuphane.mkutup.gov.tr . Erişim tarihi: 19.10.2019.
[365] Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Dijital Arşivi, http://dijital kutuphane.mkutup.gov.tr . Erişim tarihi: 13.08.2019.

Karikatür 86: Diken, 05.02.1920, S.41

Bir başka ulaşım ağı eleştirisi bu kez de *Karagöz*'de karşımıza çıkmaktadır.[366] "Doktor" Karagöz'e zayıflama önerisi için giden kadınlara, Karagöz ilaç yerine tramvaya, Şirket-i Hayriye vapurlarına ya da son kertede Tünel'e binmesini tavsiye etmektedir. Durumun vahametini göstermesi açısından önemli bir çizim olarak yorumlanmaktadır.

[366] Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Dijital Arşivi, http://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/ Erişim tarihi: 25.03.2019.

Karikatür 87: Karagöz, 25.10.1919, S.1216

Benzer bir çizim ise yine *Karagöz'*de bu sefer doğrudan "şirket" olarak tanımlanan vapur şirketi seferleri ve rakipleri ile ilgili olarak karşımıza çıkmaktadır.[367] Çizimde Karagöz ile Hacivat, yeni gelişen Haliç vapurlarının da Şirket-i Hayriye vapurları gibi halkı dolandırmak ya da uygunsuz seferler yapma niyetinde olduğunu tahmin etmektedirler.

[367] Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Dijital Arşivi, http://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/ Erişim tarihi: 25.03.2019.

Karikatür 88: Karagöz, 29.10.1919, S.1217

4.2.3.Toplumsal Sorunlar

4.2.3.1.Kıtlık

Bu dönemde özellikle İstanbul ve Anadolu'da da başta kıtlık olmak üzere toplumun, siyasi olayların yanı sıra, kendi hayatlarını daha doğrudan etkileyebilecek başka olgusal meselelerle de sıkıntı yaşadığı göze çarpmaktadır. Bunları karikatürlerden de çok net bir şekilde okumak mümkün görünmektedir.

Örneğin, 1922 yılında *Karagöz*'de yayımlanan bir çizimde[368] imparatorluk sınırları dahilinde yaşanan şeker kıtlığı üzerinde durulduğu görülmektedir. Çizimde dev bir

[368] Söz konusu karikatür arşivlerde birincil kaynak olarak bulunamadığından, görsel olarak kullanılmamıştır. ***Karagöz***, Nisan 1922, Akt: Georgeon, ***a.g.m.,*** s.80.

şekerin üstüne oturan Karagöz'ün uzun süredir ona dokunmak, onu kucaklamak istediği vurgusu dikkati çekmektedir.

Bu dönemde, Osmanlı'da şeker pancarı üretimi için çeşitli girişimlerde bulunulmuş ancak Avrupa bu pazarı kaybetmek istemediğinden söz konusu girişimler çeşitli güçlüklerle karşılaşmıştır. Neticede 1914 itibariyle imparatorluk sınırlarında tüketilen bütün şekerin, özellikle İtalya ve Avusturya'dan geldiği belirtilmektedir. Dolayısıyla savaşın başlaması ve İtalya'nın da savaşa girmesiyle şeker fiyatları oldukça yükselmiştir. Hatta 1914 yılı Temmuz ayında 3 kuruş olan şekerin kilosunun savaş sonunda 250 kuruşa çıktığı belirtilmektedir. Georgeon'a göre, hiçbir besin maddesinde böyle astronomik bir artış yaşanmamıştır.[369]

Ancak imparatorluk sınırlarındaki sofralarda tek eksik olan şey şeker değildir. Beyaz ekmek yerini uzun süreden beri un-samantozu karışımına bırakmıştır. 1919 yılının Şubat ayında Amerika'dan gelen un sayesinde beyaz ekmek halka görece ucuza satılabilmiştir.[370] Bunun yanında kahve tüketiminin eski zamanlarda kaldığı onun yerine nohut ya da arpa karışımının kullanıldığı belirtilmektedir. Amerika'da uzun yıllar yaşamış olan bir Osmanlı aristokratı olan Müftüzade Kazım Ziya Bey'in dönemin İstanbul'una ilişkin yazdığı anılarında da bu durumun doğrulandığı görülmektedir. Zira Ziya Bey 1908'de Meşrutiyet ilan edildikten sonra Amerika'ya yerleşmiş, orada Amerikalı bir kadınla evlenmiş ve 1920'de İstanbul'a eşiyle beraber dönmüştür. Döndükten sonra Erenköy'de oturan teyzesini ziyaretinde olanlar ise bu konuya oldukça somut bir örnek teşkil etmektedir. Ziya Bey'in aktardıkları şöyle:

"…Çay zamanı ara verip yemek salonuna geçtik ve Türk usulü açık, limonlu ve az şekerli çayımızı içtik. Tost ikram edilmedi ama yerine ekmek ve ağızda eriyen şahane bir beyaz peynir verildi. Savaş zamanı çay ve kahve yerine kurutulmuş yulaf kaynatıp içtiklerini söylediler."[371]

[369] Şekerin yokluğunun bu derece şiddetli bir şekilde hissedilmesi ve birçok fıkraya da konu olması nedeniyle Georgeon, Kemalistlerin kurmaya niyetlendikleri ilk ulusal sanayinin neden şeker sanayi olduğunun böylece anlaşılır olabileceği üzerinde duruyor. Georgeon, ***a.g.m.,*** s.80.
[370] Criss, ***a.g.e.,*** s.50.
[371] Müftüzade Kazım Ziya Bey, **Türkler Hakkında: Osmanlı Aristokratının Mütareke Dönemi İstanbul'u ve Türkiye'sine Dair İzlenimleri**, Ankara, Nobel Yayın dağıtım, Mayıs 2004, s.23.

Dönemdeki ekmek kıtlığına ve vesika ile alınabilen ekmeklerin niteliksel olarak ne kadar kötü durumda olduğuna işaret eden bir çizim *Karagöz*'de karşımıza çıkmaktadır.[372] Odun kesen Karagöz'den vesika ekmeğini de "kesmesini" isteyen yaşlı kadın aldığı cevabı ekmek için oldukça pahalı bulmuştur. Ancak Karagöz'e göre, vesika ekmeğinin içinde odunda olandan çok daha sert şeyler vardır ki baltasını bilemesi gerekmektedir. Yani ekmeği "kesmek", odun kesmekten pahalıdır. Hem de ekmek bu kadar zor bulunabilen ve nitelik olarak da bu kadar kötü durumda bir ihtiyaç olmasına rağmen…

Karikatür 89: Karagöz, 11.12.1918, S.1126

[372] Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Dijital Arşivi, http://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/ Erişim tarihi: 25.03.2019.

4.2.3.2. Ekonomik Kriz

Dönem itibariyle yaşanan birçok sıkıntının hem nedeninin hem de sonucunun Osmanlı'daki mali kriz olduğu okunabilmektedir. Tam da bu duruma atıf yapan, *Diken*'de yer alan bir çizimde[373] söz konusu kömür kıtlığı nedeniyle yaşanan aşırı fiyat artışına yine mübalağalı bir anlatımla yer verilmiştir. Öyle ki kömür fiyatındaki aşırı artış, ekmek fiyatını dahi etkilemiştir!

Karikatür 90: Diken, 30.04.1920, S.51

Ekonomik durumu ve maaşlarını alamayan insanları göz önüne seren bir başka çizime[374] ise bu kez *Aydede*'de denk gelinmektedir. Karikatürde günlük gazete satışlarının neden yükselmediğini maaşından haber alamayan ve neticede günlük gazetesini dahi alamayan kişilere vurgu yapıldığı görülmektedir.

[373] Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Dijital Arşivi, http://dijital kutuphane.mkutup.gov.tr . Erişim tarihi: 13.08.2019.

[374] Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Dijital Arşivi, http://dijital kutuphane.mkutup.gov.tr . Erişim tarihi: 13.08.2019.

Karikatür 91: Aydede, 20.03.1922, S.23

Hatta ekonomik durum öyle içler acısı bir haldedir ki, işverenler işçilerin greve gitmesinden memnun hale gelmişlerdir. Zira ödemek zorunda oldukları günlük yevmiyelerden artık "kurtulmuş"lardır.[375]

Karikatür 92: Diken, 17.08.1920, S.60

Tüm bunların yanında ekonomik anlamda İstanbul'da durumu en kötü durumda olan sınıfı devlet memurlarının oluşturduğu üzerinde de durulmuştur. Zira 1914 ile 1920 arasında İstanbul'da temel ihtiyaç maddelerinin fiyatları %1350 artmıştır. Doğal

[375] Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Dijital Arşivi, http://dijital kutuphane.mkutup.gov.tr . Erişim tarihi: 13.08.2019.

olarak bu durum özellikle çalışanları ve ücretlileri oldukça etkilemiştir. Zira memurların satın alma gücünün %60-80 oranında düştüğü belirtilmektedir.[376] 1922 yılında *Aydede*'de çıkan bir karikatür[377] memurların söz konusu durumunu oldukça açık bir şekilde anlatmaktadır.

Karikatür 93: Aydede, 18.05.1922, S.40

Bu çizimde de görüldüğü üzere, memurların durumu o kadar vahimdir ki penceredeki memur, kendi halinden şikayet eden davulcudan bile daha kötü durumda olduğunu belirtmektedir. Memurların haline Müftüzade Kazım Ziya Bey'in anlattıkları içinde de rastlanmaktadır. Kitabında bir İstanbul gecesini anlatan Ziya Bey, şunları aktarmıştır:

"… İnsan sürülerinin New York metrosundaki gibi dizildikleri araç duraklarından geçerim. İnsanlar tepeden aşağı üçlü veya dörtlü gruplar halinde akarlar; Bab-ı Ali'de çalışan bu kişiler üç ayda bir aldıkları düşük maaşa göre oldukça şık giyimli, zengin görünümlü tiplerdir. Bu zavallı devlet memurları sadece yabancılarda zengin imajı bırakmak için aç dolaşırlar, en ucuz yerde kalırlar fakat her zaman şık görünmeye çalışırlar. Asilce yürürler, birbirlerini

[376]Georgeon, ***a.g.m.,*** s.85.
[377] Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Dijital Arşivi, http://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/ Erişim tarihi: 19.03.2019.

gördüklerinde dururlar ve selam verirler. Politika hakkında konuşurlar. Onların birçoğunu tanırım…"[378]

Memurların bu durumuna ilişkin bir karikatür *Aydede*'de karşımıza çıkmaktadır.[379] Söylediği argümanın "kabahatinden" de kötü olduğu ve zorunlu "mezun" edilen memurlar vurgusunu başlığına taşıyan çizimde, kocasının yeni durumundan oldukça endişeli olduğu anlaşılan kadına adam neden üzüldüğünü anlamadığını, çünkü işini kaybetmesiyle bütün gün karısının yanından ayrılmadığını belirtmektedir. Dolayısıyla geçim meselesini dertlenen kadın ile ailenin durumu, adamın cevabı ile ti'ye alınmıştır.

Karikatür 94: Aydede, 16.10.1922, S.83

Bir de eskiden yani imparatorluğun parlak günlerinde geleneksel olarak üzerlerine titrenen ve fakat kendilerini oldukça sıkıntılı bir halde bulan kişiler de söz konusu olmuştur. İstanbul hükümetlerindeki son Osmanlı sadrazamı Ahmet Tevfik Paşa bunlardan biridir. Zira iki yıl boyunca aylık alamamış ve yeni fakirler arasına girmiştir. Aşağıdaki çizimde de tek bir yedeği olduğundan yırtık üniformasını giymiş, ayakkabı yerine takunya giymiş, elindeki şemsiye ile kendi alışverişini yapmaya giden bir nazır ya da sadrazam görülmektedir.[380]

[378] Müftüzade Kazım Ziya Bey, ***a.g.e.,*** s.76.
[379] Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Dijital Arşivi, http://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/ Erişim tarihi: 27.02.2019.
[380]Georgeon, ***a.g.m.,*** s.87.

Sedat Simavi'nin İzzet Ziya, Ramiz Gökçe ve Nurullah Cemal'le (Berk) hazırladığı Harp Fakirleri Albümü (Resim 7)

Karikatür 95: Harp Fakirleri Albümü

4.2.3.3.Yeni Zenginler ya da Savaş Zenginleri

İstanbul'da savaş boyunca yaşanan ekonomik sıkıntılar, kıtlık ve yangınlar gibi nedenlerle bu durumdan faydalanmayı bilen bazı kişilerin savaş zenginleri olarak nitelendirildiği üzerinde durulmuştu. Dönemin ünlü çizerlerinden Sedat Simavi bu yeni sınıfa "yeni zenginler" demiş ve bu tanımı yayımladığı bir karikatür albümünün altyazısı olarak kullanmıştır.[381] Savaşın sonunda ortaya çıkan bu yeni zenginler daha çok tüccarlar, bürokratlar ya da İttihat ve Terakki'nin etkisiyle seçilmiş yörelerin önde gelen kişileri olmuşlardır. Bunun yanında İttihatçı iktidar, loncaları meslek birliklerine dönüştürerek küçük işyerlerini güçlendirmeye çalışmıştır. Aynı zamanda yerli bir burjuvazi yaratmayı da istemiştir. Bu nedenle hükümetin kredileri, kişilerin ünü ve niteliğini dikkate almadan dağıtmasından dolayı savaş sırasında böyle bir sistemin

[381] Georgeon, ***a.g.m.,*** s.81.

yeni zenginler yarattığı üzerinde durulmuştur. Devam eden savaş durumu da Osmanlı ekonomisinin yeniden canlanmasına izin vermemiştir.[382]

Sedat Simavi'nin bahsi geçen *Yeni Zenginler* albümünde yer alan bir karikatür "Yeni Zenginler Alemi" başlığında çıkmış[383] ve kadınlarla erkeklerin oluşturduğu bir grup resmedilmiştir.

Karikatür 96: Yeni Zenginler Albümü

Simavi'nin resmettiği bu yeni grup savaş sayesinde bu şekilde bir konfora ulaşabildiği için, savaşın bitmesini istememektedir. Hatta en küçük bir barış söylentisi dahi onları rahatsız etmiştir. Söz konusu bu yeni zenginlik halinin dışa vurulması da toplumsal sınıf derinleşmesini artırmış ve orta sınıfı da rahatsız edecek boyuta gelmiştir. Özellikle tüketimin yeni unsurları olan otomobiller, Avrupa tipinde mobilyalar, telefon ve at yarışları gibi yeni eğlenceler söz konusu derinleşmeyi göstermektedir.[384]

[382] Criss, ***a.g.e.,*** s.43.
[383] Georgeon, ***a.g.m.,*** s.83.
[384] François Georgeon'a göre, savaş vurguncuları gerçekten yeni tipte bir zenginliği temsil etmişlerdir. Zira geleneksel olarak Osmanlı'da zenginlik kabul edilmişti çünkü bu zenginlik her zaman için bir iktidarın tehdidi altında bulunmuştur. Bu yüzden de istikrarsızdı, yaygın bir yeniden dağıtım ona eşlik etmişti. Tanzimat'tan itibaren zenginlik, toplumsal ve kültürel planda bir seçkinler grubunu temsil eden birkaç büyük ailenin eline geçebilmişti. Savaş vurguncuları için ise öyle bir şey söz konusu olmamıştır. Bunlar herhangi bir kültürel gelenekten yoksun, iktidarın dizinin dibinde palazlanan çıkarcılardan ibaret olmuşlardır. Georgeon, ***a.g.m.,*** s.84.

Yeni zenginler sınıfına dair bir başka çizim ise *Diken*'de karşımıza çıkmaktadır.[385] Meşrutiyet döneminden itibaren bir modernleşme simgesi olarak karşımıza çıkan piyano ile yeni zenginliğe dair vurgu yapıldığı görülmektedir.

Karikatür 97: Diken, 02.10.1919, S.24

Yüzyıl başında İstanbul'da yaşamış olanların anılarında da görülebileceği üzere, İstanbul haritasında semtler etnik sınırlar boyunca bölünmüştür. Örneğin eski İstanbul Türklerin ve Müslümanların oturdukları Beyazıt, Aksaray, Unkapanı, Fatih, Şehremini, Eyüp ve Kasımpaşa'dan oluşmuştur. Yahudiler ağırlıklı olarak Haliç'in karşı kıyısında Hasköy'de ve şehrin batısında yer alan Balat'ta yerleşmişlerdir. Başhahamlık Sirkeci'de yer almıştır. Rumlar Pera'da ve Rum Patrikhanesi'nin bulunduğu Haliç'teki Fener'de yaşamışlardır. Samatya ve Kumkapı ise Ermeni semtleridir. Pera aynı zamanda İstanbul'un iş merkezi olmuştur. Pera, bir Avrupa şehrinin küçük bir kopyası olarak nitelendirildiğinden şehrin geri kalanından bakıldığında, başka bir dünya olarak görülmüştür. Yabancı elçiliklerin de burada olmasından dolayı, diplomatlar, yabancı iş adamları, azınlıkların zengin aileleri ve Levantenler burada yaşamıştır.[386]

[385] Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Dijital Arşivi, http://dijital kutuphane.mkutup.gov.tr . Erişim tarihi: 13.08.2019.
[386] Criss, ***a.g.e.,*** s.41.

Kadın meselesinde de görüleceği üzere İstanbul'a gelen çok sayıda sığınmacı ve özellikle de Ruslar ve Rus kadınları nedeniyle İstanbul toplumunu altüst eden bir ahlâk bunalımı yaşandığı ve aileyi etkileyen alkolizm, fuhuş gibi somut etkenler olduğu üzerinde de durulmaktadır. Zira daha önce de Mütareke döneminde İstanbul'daki sığınmacıların büyük çoğunluğunu Rusların oluşturduğu üzerinde durulmuştu. Osmanlı Dahiliye Nezareti'nin Balkan Savaşlarından ve 1921'e kadar olan diğer göç dalgalarından sonra İstanbul'daki Türk sığınmacıları 65.000 olarak belirtirken; Bilge Criss dönemin Rus sığınmacılarının 65.000-90.000 arası bir noktada olduğunu belirtmiştir.[387] Zamanla bu sığınmacıların bir bölümü bazı ülkeler tarafından kabul edilse de 1921 yılında İstanbul'da kalan 34.000 Rus olduğu belirtilmektedir.[388] Bunun yanında İstanbul Belediyesi'nin gerekli istihdamı yaratacak fona sahip olmamasından dolayı, hem sığınmacılar hem de şehrin yerli halkı içinde işsizlik yüksek olmuştur. Müttefiklere ait polis raporlarına göre ise genelev mahallerindeki fuhuş yapanların sayısında artış olduğu ve buralara yeni gelenlerin çoğunlukla Rus sığınmacı kadınlar olduğu belirtilmektedir.

Aileyi etkileyen bahsi geçen bu yozlaşmışlığa örnek bir çizim *Aydede*'de karşımıza çıkmaktadır.[389] Çizimde kocasının içmiş olduğu alkolden ve aile dertlerinden şikayet eden kadının kocasının tüm bu dertleri unutmak için içtiği vurgusu göze çarpmaktadır.

[387] Bunun yanında 1919 yılı itibariyle Rus ailelerin Paris'te yer alan Sürgündeki Geçici Rus Hükümeti vasıtasıyla almayı başardıkları vizeler yoluyla Paris'e gitmeyi başardıkları da belirtilmektedir. Criss, ***a.g.e.,*** s.51.
[388] Criss, ***a.g.e.,*** s.54.
[389] Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Dijital Arşivi, http://dijital kutuphane.mkutup.gov.tr . Erişim tarihi: 13.08.2019.

Karikatür 98: Aydede, 30.01.1922, S.9

Kazım Ziya Bey de kitabında yaşanan bu duruma benzer şeyler anlatmaktadır. Öncelikle İstanbul'da bir gece ile Beyoğlu'nda bir geceyi kitabında da iki ayrı bölüm olarak ele alan Ziya Bey, eşiyle birlikte bir gece çıktığı Beyoğlu'nun kendilerine yettiğini ve bir daha çıkmak istemediklerini belirtmektedir. Ziya Bey'in Beyoğlu'nu tanımlaması ise döneme ilişkin önemli bir durumu gösterirken aynı zamanda yukarıda değinilen İstanbul'un etnik sınırlarının da altını çizmektedir:

"Daha önce Beyoğlu'nda Türkler hariç Avrupa'nın her ülkesinden insan olduğunu söylemiştim sanırım. Türkler buradan gitmeye zorlandı ve zaten burası adam olmadığı sürece buraya bir daha ayak basmak isteyeceklerini sanmam. Şu an burada farklı uluslardan yüksek komiserlerden ve onların yakınlarından en kötü maceraperestlere kadar her kesimden insan yaşıyor. Ve tabii ki maceraperestlerin sayısı yüksek komiserlerden daha fazla. Ayrıca, Beyoğlu uygarlık için utanç verici bir halde olan fakir acınası eski aristokratlardan, davranışları insanlık için utanç kaynağı olan ahlâksız erkek ve kadın Ruslara da ev sahipliği yapmaktadır. Tabii ki bir de çok sayıda Yunan ve Ermeni var ve semtin dar ve kıvrımlı sokakları, daha iyi bir isim bulunamadığı için Levanten olarak anılan insanlar için bir yerleşim alanı olmuş durumda…"[390]

Hatta İstanbul'un işgali ile birlikte halkın Batılılaşma çabası oldukça eleştirel bir gözle değerlendirilmiş ve modernleşme çabası içinde toplumun dejenere olduğu üzerinde

[390] Müftüzade Kazım Ziya Bey, ***a.g.e.,*** s.86.

durulmuştur. Zira Kazım Ziya Bey, kitabının giriş bölümünde de bahsettiği gibi tam bir geleneksel Osmanlı modernleşmesi taraftarı olup, kendi geleneklerini koruyarak Batılılaşma yolunda adım atılmasını uygun gördüğünü de belirtmektedir. Beyoğlu'nun durumunun Batılılar yüzünden bu hale geldiğini vurgulasa da aynı zamanda İstanbul halkını da eleştirmiştir. Ziya Bey'e göre:

"… Suçlanacak biri varsa, o da Batılılaşmaya çalışan dejenere olmaya başlamış kişilerdir: Her ne kadar bir liberal olsam bile, ben de, İstanbul'un Türk nüfusunu yabancılarla çok özgür bir şekilde içli dışlı olduğu ve onların geleneklerini hiçbir ayrım yapmaksızın adapte ettiği için protesto eden Ankara hükümetini destekliyorum. 1921-22 döneminin tam ortasında Türk gazeteleri Millet Meclisi'nin böylesi bir kınamasını yayınladı ve her ne kadar bazı yabancı gazeteler bunu, Anadolu'da egemen olan Türklerin yabancı düşmanlığını açıklamak için kullansalar da, bu kınama gerçekten İstanbul halkına, ilerlemeye ve uygarlığa engel olmayan bütün milletlere geleneklere saygı duymaları gerektiğini hatırlatmak içindi. Böyle bir hatırlatma kesinlikle gerekli ve bu tür hatırlatmalar, her türlü ithal kötülük ve ahlaksızlığın ortasında yaşayan İstanbul halkı için düzenli olarak yapılmalı…"[391]

4.2.4. Mütareke Dönemi Kadınının Karikatürlere Yansıması

Mütareke dönemi, gerek süregelen savaşlar, gerekse de savaşlar neticesinde kurulan yeni devlet bağlamında İmparatorluk için bir geçiş dönemi olarak nitelendirilmektedir. Bu dönemde özellikle kadınların dış görünüşlerinde gerçekleşen değişim çok daha derin bir anlam taşımaktadır. Kadınlar özelinde gözlemlenen bu değişim, söz konusu konjonktür içinde kadının toplum içinde değişen rolünü de anlamaya yardımcı olmuştur.

Kadın ve toplumsal cinsiyet meselesinin bu coğrafyadaki tarihsel dönüşümü incelenirken *elbette ki* öncelikle üzerinde durulan konu kılık-kıyafet ve dış görünüşteki değişim olarak karşımıza çıkmaktadır.[392] *Ancak tabii ki* dönem itibariyle incelenebilen

[391] Müftüzade Kazım Ziya Bey, ***a.g.e.,*** s.99-100.

[392] Elif Mahir Metinsoy'un, Mütareke dönemindeki söz konusu değişimi kadın modaları üzerinden incelediği çalışması bu anlamda dikkate değerdir. Metinsoy şöyle diyor: "…İlk bakışta sadece tüketim ile ilgili gibi görülebilecek bir alan olan moda belli bir grubun bir diğerinden farklılaşmasının ya da üstünlük sağlamasının bir aracı olarak ve hatta tarihsel açıdan bakıldığında devletle toplum arasındaki diyaloğun takip edilebileceği bir alan olarak dahi çalışılabilmektedir." Elif Mahir Metinsoy, ***Mütareke***

söz konusu kadın tipinin zengin ya da orta sınıf olduğu belirtilmelidir. Bunun yanında özellikle Mütareke dönemindeki kadın için söz konusu değişimin yeni olmadığı üzerinde durulmaktadır. Hatta üst-orta sınıf kadınların Avrupa tarzı modaları Mütareke döneminden çok daha önce kullanmaya başladığı belirtilmektedir. Zira 19. yüzyılın ortalarından itibaren İstanbul, İzmir, Selanik gibi Osmanlı şehirlerinde Avrupa tarzı dükkanlar vardır.[393] III. Selim ile başlayan Osmanlı modernleşmesinin ilk ayağının ordudaki değişim üzerine olduğu düşünülürse, bu anlamda padişahların, askerlerin dış görünüşlerinde de değişiklik yapma isteği anlamlı görülebilir.

Elif Mahir Metinsoy'un aktardığına göre ise, kadınların kıyafetlerindeki değişim mevcut giyim-kuşam kurallarına daha az uyulmaya başlanması az ya da çok Osmanlı toplumunun istikrarını yitirmesi ile açıklanabilmektedir.[394] Zira imparatorluğun 18. ve 19. yüzyıllarda yaşadığı ekonomik, sosyal ve politik dönüşüm toplumsal rollerin de esneklik kazanmasına sebep olmuştur. Hatta yine III. Selim döneminde dahi kadınların kıyafetlerinde değişimler olmaya başladığı belirtilmektedir.[395] Kıyafet konusundaki bu hızlı dönüşümde, İmparatorluk sınırları dahilinde yer alan Rum terzilerin Avrupa tarzı kıyafetleri bazı değişikliklerle Osmanlı'ya uyarladıkları üzerinde de durulmaktadır. 1892 yılı ile birlikte kadınlar feraceden tamamen vazgeçip, çarşaf giymeye başlamışlardır. Bu durum çeşitli tepkilere yol açmış olsa da kadınlar II. Meşrutiyet'e kadar peçe ile birlikte çarşaf giymeye devam etmişlerdir. Bu da aslında kadınların kendi değişimlerine yönelik tepkilere, sanılanın çok daha öncesinde direnmeye başladıklarının bir kanıtı olarak değerlendirilebilir. II. Meşrutiyet'in getirdiği özgürlük havası içerisinde de kadınların kıyafetlerinde daha radikal değişimler yapılmaya başlanmıştır: Çarşafların etek kısımları darlaşmış, I. Dünya Savaşı'nın başlaması ile modayı takip edebilen kadınların sokak kıyafetleri bedenlerini daha görünür kılacak

Dönemi İstanbulu'nda Moda ve Kadın (1918-1923), İstanbul, Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, 2014, s.12.

[393] Muhaddere Taşçıoğlu, **Türk Osmanlı Cemiyetinde Kadının Sosyal Durumu ve Kadın Kıyafetleri,** Ankara, Akın Matbaası, 1958, s.22.

[394] Metinsoy, ***a.g.e.,*** s.14.

[395]Özellikle bu dönemde kadınların izin verilenden farklı renkte feraceler kullanmaya başladıkları belirtilmektedir. Ancak ferace kullanımındaki farklılık bir yandan da toplumsal ayrışmayı da gösteriyordu. Zira Müslüman kadınlar, kırmızı, mavi veya yeşil renkte ferace giyerken; gayrimüslim kadınlar ise daha açık renkte ferace giymişler ve yeşil renk ferace giymeleri yasaklanmıştır. Metinsoy, ***a.g.e.,*** s.15-16.

şekilde değişime uğramıştır.[396] Kıyafet konusunda yaşanan bu değişimin hızının çok yüksek olmasından dolayı 1920'lere gelindiğinde, bunun İstanbul'da yaşayan yoksul ve alt sınıfa mensup kişileri dahi az da olsa etkilediği belirtilmektedir.

Tam da Mütareke dönemine denk gelen bu değişimin konjonktürel olarak önemli ve etkili sebepleri bulunmaktadır. Öncelikle savaş öncesi döneme göre daha fazla sayıda kadın çalışma hayatına başlamış ve birçoğu da cephede hayatını kaybeden ya da hâlâ savaşmakta olan erkek akrabalarının mesleklerini yapmak zorunda kalmışlardır. Dolayısıyla birçok kadın, ailelerinin geçimini de sağlamaya başlamış ve kıyafetlerindeki değişim ile de bu duruma adapte olmaya başlamışlardır. Aynı zamanda işgal nedeniyle özellikle Müslüman kadınları sınırlayan baskı mekanizmaları da gevşemeye başlamıştır. Ankara'da yeni bir hükümetin kurulması ve neticede devletin kontrol mekanizmalarının sınırlanması da bu durumun nedenleri arasında gösterilmektedir. Bu durumda da Müslüman kadınların, gittikçe artan bir oranda hem İslami giyinmenin kurallarına uyduğu hem de yeni Avrupa tarzı kıyafetleri de kendisine uyarladığı belirtilmektedir.[397] Mütareke dönemi aynı zamanda aile meselesinin kamusallaşması adına da önemli bir dönem olmuştur. Zira 25 Ekim 1917 günü Hukuk-ı Aile Kararnamesi yürürlüğe konmuştur. Bu kararname ile evlenme ve boşanma konularına iki ayrı kitap ayrılmıştır. Bu kararname ile devlet ilk kez evlenme akdine müdahale etmiştir. Mevzuattaki maddelerle aile hayatına açıklık getirilmiştir. Neticede bu kararname ile özel alanın kısmen devlet tarafından denetlenmesi söz konusu olmuştur.[398]

Tüm bunların yanı sıra 1. Dünya Savaşı ve akabinde gelen Milli Mücadele döneminde Türk kadınlarının farklı alanlardaki hak talepleri daha görünür hale gelmiştir. Dönem itibariyle bu talepleri meşru hale getirebilmenin en önemli unsuru ise Anadolu kadınının Kurtuluş Savaşı'nın kazanılmasına yönelik katkıları olmuştur. Dolayısıyla Türk kadınının en az savaşta mücadele etmiş askerler kadar politik haklara sahip olması gerektiği savunulmuştur.[399] Bu dönem itibariyle kadınların siyasal hayata

[396] Metinsoy, ***a.g.e.,*** s.19.
[397] Metinsoy, ***a.g.e.,*** s.20.
[398] Zafer Toprak, ***Türkiye'de Yeni Hayat, İnkılap ve Travma 1908-1928***, İstanbul, Doğan Kitap, s.64.
[399] Metinsoy, ***a.g.e.,*** s.23.

katılımı gözle görülür şekilde artmıştır. II. Meşrutiyet'ten sonra 1918'e kadar kurulan yaklaşık 17 kadın kuruluşundan üç tanesi, halihazırda İttihat ve Terakki tarafından örgütlenmiştir.[400] Aynı zamanda Mütareke dönemi İstanbul'unda Milli Mücadele'yi destekleyen mitinglerde özellikle kadınlar ve kız öğrenciler de yer almıştır. İstanbullu kadınlar 19 Mayıs 1919'da savaş şehitlerini anmak için Fatih Türbesi'nde düzenledikleri mitingle direniş hareketine destek olmuşlardır. Bunun yanında Darülfunun Grevi olarak bilinen kadınların ve üniversite öğrencilerinin yer aldığı eylemler de oldukça ses getirmiştir.[401] 23 Mayıs 1919'da da dönemin en önemli kadın figürü olan Halide Edip tarafından Sultanahmet'te işgal karşıtı en büyük gösteri düzenlenmiştir. Bunun yanında kadınların, Milli Mücadele'yi destekleyen yer altı örgütlerinde de gizli ajan olarak çalıştığı vurgulanmaktadır.[402] Mütareke döneminde hem toplumsal cinsiyet rolleri açısından hem de kadınla erkeğin bir arada görünürlüğü açısından yaşanan gelişmeler, sadece kadınla erkeği daha fazla bir araya getirecek eğlence biçimlerinin değişiminde yaşanmamıştır. Bunun yanında kadınla aile hayatının düzenlenmesine ilişkin yasal talepleri artmıştır. Özellikle kadın ve erkeği ayrıştıran aile hukukunun Mütareke döneminin sonlarına doğru üst-orta sınıf eğitimli kadınlar tarafından şiddetle tartışılan bir konudur. Aynı zamanda 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İstanbul'da çokeşliliğe karşı bir tepki oluşmuştur.[403]

4.2.4.1.Melek Kadın

Mütareke dönemine ait karikatürlerde dikkati çeken önemli özelliklerden biri sulh ihtiyacı olarak belirtilirken; bu durum sulhün genellikle bir sulh perisi tarafından getirildiğine dair yapılan vurgu olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu, yine II. Meşrutiyet döneminde de üzerinde durulan ve kadının cinsiyetsiz kahramanlar olarak resmedilmesine örnek olarak gösterilebilir. Henüz daha ulusal bağımsızlık savaşı

[400] Bilge Criss, ***İşgal Altında İstanbul***, İstanbul, İletişim Yayınları, 2008, s.19.
[401] Zafer Toprak,"Mütareke Döneminde İstanbul", ***Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi***, Cilt 6, İstanbul, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1993, s.20.
[402] Metinsoy, ***a.g.e.,*** s.44.
[403] Metinsoy, ***a.g.e.,*** s.144.

devam ederken *Karagöz*'de yer alan bir karikatürde[404] kılıcını aktif bir şekilde tuttuğu görülen Mustafa Kemal'e sulh perisi olarak nitelendirilen bir kadın yine zeytin dalından bir barış tacı uzatmaktadır. Ancak Mustafa Kemal elini taca uzatsa da tacı kadından tamamen almamıştır. Bu durum karşısında Karagöz'ün isteği de kadının tacı tamamen Mustafa Kemal'e vermesi ve Paşa'nın kılıcı kınına koyması yönünde olmaktadır. Burada aynı zamanda Paşa'nın kahramanlığı ve bundan dolayı bu tacı hak ettiği vurgusu da önemli görülebilir.

Lozan görüşmelerinin kesildiği dönemde yine *Karagöz*'deki bir karikatürde[405] yukarıdaki sulh perisine benzer bir kadın, görüşmeler kesildiği ve taraflar kendisinden uzaklaştığı için ağlamaktadır. Karagöz ise kadını, dönüp dolaşıp yine kendisine gelecekleri konusunda ikna etmeye çalışmaktadır. Burada da böylece beklenen sulhe duyulan ihtiyaç vurgusu göze çarpmaktadır.

Karikatür 99: Karagöz, 10.02.1923, S.1555

Lozan Konferansı, Misak-ı Milli ilkelerinin tamamı gerçekleşmiş olmasa da Türk tarafı açısından oldukça önemli bir başarı olarak görülmektedir. Elbette bu noktada Türkiye'yi konferansta temsil eden İsmet Paşa da bir nevi kahraman olarak

[404] Söz konusu karikatür arşivlerde birincil kaynak olarak bulunamadığından, görsel olarak kullanılmamıştır. ***Karagöz***, 26.10.1921, S.1420, s.1. Akt: Turgut Çeviker, ***Gelişim Sürecinde Türk Karikatürü: Kurtuluş Savaşı Dönemi (1918-1923),*** İstanbul, Adam Yayınları, 1991, s.211.
[405] Atatürk Kitaplığı Süreli Yayınlar Arşivi, İstanbul. Erişim tarihi: 28.01.1920.

görülmüştür. Bu nedenle sulhü temsil eden kadınların yer aldığı diğer karikatürlerde, İsmet Paşa'yı da görmek mümkün olmuştur. Henüz antlaşma imzalanmadan çıkan bir karikatürde[406] İsmet Paşa, sulh perisini Türklere doğru kaçıran kişi olarak nitelendirilmiştir.

Karikatür 100: Zümrüdüanka, 21.05.1923, S.28, s.1

Burada İsmet Paşa bir atın üstünde sırtında peleriniyle bulutların üzerinde yükselirken karşımıza çıkmaktadır. Aynı zamanda bu figürün alt kısmında kendisine şükreden kişiler görülmektedir. Yani bu durum da İsmet Paşa'nın Lozan sürecinde bir kahraman olarak algılandığı fikrini doğrular niteliktedir.[407]

Lozan'da antlaşmanın imzalanmasına yakın bir vakitte çıkan başka bir karikatürde[408] yine sulh perisi ile İsmet Paşa karşımıza çıkmaktadır. Antlaşma yapılmaya yakın bir dönemde İsmet Paşa'nın artık sulhü elinden kaçırmak istemediği ve bu nedenle onu sıkıca "bağlama" isteği ve bir daha kaçırılırsa tekrar tutmanın mümkün olmayacağı vurgusu dikkati çekmektedir. Bu noktadaki barış ihtiyacı vurgusu, yeni yapılanmaya

[406] Atatürk Kitaplığı Süreli Yayınlar Arşivi, İstanbul. Erişim tarihi: 28.01.2020.
[407] Orhan Koloğlu, ***Türkiye Karikatür Tarihi***, İstanbul, Bileşim Matbbası, Eylül 2005, s.252.
[408] Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Dijital Arşivi, http://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/ Erişim tarihi: 24.08.2019.

çalışan ulus-devletin büyük güçler tarafından tanınması talebini de karşılar nitelikte düşünülebilir.

Karikatür 101: Zümrüdüanka, 16.07.1923, S.54

Yukarıdaki tüm cinsiyetsiz kahramanlara bir başka örnek, yine Cumhuriyet ilanından hemen önce ve yine barış ihtiyacı vurgusu ile karşımıza çıkmaktadır.

Karikatür 102: Akbaba, 16.04.1923, S.38

Örneğin yukarıdaki çizimde[409] de barışın neden geç ve güç geldiği sorgulanırken, bunun için mücadele eden kutsal ve cinsiyetsiz kahramanın yürüdüğü yoldaki zorluklar dikkati çekmektedir.

4.2.4.2.Yeni Zengin- Yeni Kadın ve Değişen Toplumsal Roller

Bilindiği üzere, I. Dünya Savaşı sonrasında İstanbul'da yaşanan ekonomik kriz ve kıtlık durumundan faydalanabilen bazı kesimler dönemin "savaş zenginleri" ya da "yeni zenginler" olarak tanımlanmış ve bu durum da karikatürlere bolca yansımıştır. Söz konusu bu yeni aileler gittikçe toplumdan uzaklaşmaya başlamıştır. Bu ailelerin çocukları da tıpkı ailelerin topluma yabancılaşmaları gibi, kendi ailelerine yabancılaşmışlardır. Zira artık yeni nesil çocuk yetiştirme yöntemleri geleneksel yöntemlerden oldukça farklılık göstermeye başlamıştır. Hatta zengin çocuklar genellikle sütnineler, dadılar ve mürebbiyeler tarafından yetiştirilmektedir.[410] Tam da buna uygun bir karikatür 1922 yılından *Aydede*'de karşımıza çıkmaktadır.[411] Söz konusu çizimde geleneksel çocuk yetiştirme yöntemleri ile yeni yöntemler karşılaştırılmakta ve yeni yöntemlerde Batılı tarzda çocuk yetiştirme yöntemine ithafen pedagoji kitabı dikkati çekmektedir.

[409] Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Dijital Arşivi, http://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/ Erişim tarihi: 24.08.2019.
[410] Metinsoy, ***a.g.e.,*** s.57.
[411] Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Dijital Arşivi, http://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/ Erişim tarihi: 24.08.2019.

Karikatür 103: Aydede, 18.09.1922, S.75

Yeni dönemin savaş zenginlerinin toplumdan ayrıştığını ortaya koyan, yeni zenginlik göstergeleri ve "hobi"leri ortaya çıkmıştır. At yarışları da bunlardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Yine *Aydede*'de çıkan bir çizimde[412] at yarışlarına katılan yeni zengin bir çift göze çarparken; asıl izlenecek olanın atlar yerine modern, Avrupa tarzında kıyafetlere sahip kadın olduğu vurgusu yapılmaktadır.

[412] Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Dijital Arşivi, http://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/ Erişim tarihi: 24.08.2019.

Karikatür 104: Aydede, 18.09.1922, S.75

Aydede'de yer alan bir karikatür konjonktür itibariyle yukarıda bahsi geçen, toplumun ve toplumsal rollerin yaşadığı dönüşümü ve bu dönüşümün aileye ve aile ilişkilerine yansımasını ortaya koymaktadır.[413] Söz konusu çizimde şalvar ve takunya giymiş adam mutfakta yemek yapımı ile meşgul iken, Avrupa tarzı kıyafetler içinde görülen karısı işten döner ve kocasına, zeytinyağını idareli kullanması gerektiğini söylemektedir. Georgeon'a göre, Osmanlı dünyası altüst olmakta, giyim-kuşam, cinsel roller, ekonomik ilişkiler açısından artık geleneksel durumun karşı tarafında yer alınmaktadır.[414]

[413] Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Dijital Arşivi, http://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/ Erişim tarihi: 24.08.2019.

[414] François Georgeon, "Gülüşün ve Gözyaşlarının Kıyısında" ***İstanbul 1914-1923: Kaybolup Giden Bir Dünyanın Başkenti ya da Yaşlı İmparatorlukların Can Çekişmesi*** içinde, hazırlayan, Stefanos Yerasimos, İstanbul, İletişim Yayınları, 1996, s.92.

Karikatür 105: Aydede, 15.06.1922, S.48

Değişen toplumsal rolleri vurgulayan yukarıdaki çizime çok benzer bir karikatür yine *Aydede*'de karşımıza çıkımaktadır.[415] Çizimde maaşlarını geç alan ve hatta işten çıkarılmak zorunda kalan memurlara vurgu yapılarak, "boş kalmadıkları" ve özellikle ev işlerinde çalıştıkları evin hanımı tarafından vurgulanmıştır. Bu da yine değişen ev içi rollerine önemli bir vurgu yapmaktadır.

Karikatür 106: Aydede, 03.08.1922, S.62

[415] Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Dijital Arşivi, http://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/ Erişim tarihi: 24.08.2019.

4.2.4.3.Kadın ve Bedensel Modernlik

Mütareke döneminde kadın meselesi üzerinden yaşanan en çarpıcı gelişmelerin kılık-kıyafet konusunda yaşandığı yukarıda vurgulanmıştı. Hatta İslami tarzda giyim şekline Avrupai tarzın da uyumlandırılmaya çalışıldığı belirtilmişti. İşte tam da bu durumu vurgulayan bir karikatür yine *Aydede*'de çıkmaktadır. Genç bir kadının, göğsünü ve omuzlarını örtmeye çalışan geleneksel yaşlı terzi ile elindeki kocaman makas ile giysinin yırtmacını açmaya çalışan modern genç terzi arasında kalışı "çatışma" başlığıyla vurgulanmıştır.[416]

Karikatür 107: Aydede, 13.07.1922, S.56

Kadının kıyafetindeki dönüşümün kabul edildiği ancak "ne Batılı ne de eskisi gibi" vurgusu yapılan, aynı Osmanlı-Türk modernleşme çabasındaki gibi kültürü koruyarak

[416] Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Dijital Arşivi, http://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/ Erişim tarihi: 24.08.2019.

Batılılaşma yani bir nevi "ikisinin ortasını bulma" çabası olan yukarıdakine benzer bir karikatür *Aydede*'de yer almaktadır.[417]

Karikatür 108: Aydede, 10.04.1922, S.29

Aydede'de çıkan başka bir karikatürde[418], ikiye bölünmüş bir kadın bedeninde hem modern kadın kıyafeti hem de modern erkek kıyafeti olarak pantolona yer verildiği ve söz konusu çizimde yer alan şapkalı kadının saçlarının da kısa olduğu göze çarpmaktadır. Yine *Aydede*'de yer alan bir başka çizimde[419] kadınların yükselmesine vurgu yapılarak, 1922 yılındaki "yükselme"nin kadının değişen kıyafetlerindeki topuklu ayakkabıları üzerinden eleştirildiği görülmektedir. Yeni kadın tipi, özellikle genç kızların giydiği yüksek topuklu ayakkabıların sağlıksız olduğu gerekçesiyle, çeşitli kadın dergilerinde çıkan makalelerde de eleştirilmiştir.[420]

[417] Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Dijital Arşivi, http://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/ Erişim tarihi: 24.08.2019.
[418] Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Dijital Arşivi, http://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/ Erişim tarihi: 24.08.2019.
[419] Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Dijital Arşivi, http://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/ Erişim tarihi: 24.08.2019.
[420] Metinsoy, ***a.g.e.,*** s.131.

Karikatür 109: Aydede, 09.11.1922, S.90

Karikatür 110: Aydede, 12.03.1922, S.22

Yine bir başka çizimde[421] kadının pantolon giymesine ve gün geçtikçe kadınların, erkeklerin diğer kıyafetlerini de giymeye başlayacaklarına vurgu yapılmaktadır. Hatta karikatür sanatının mübalağa tekniğinden yola çıkarak söz konusu çizimde kadına bir fes giydirildiği de görülmektedir.

Karikatür 111: Aydede, 28.09.1922, S.78

Elbette bu dönemde yaşanan kız öğrencilerin eğitimleri ile ilgili gelişmeler de kadının yaşadığı dönüşümde oldukça etkili olmuştur. Eğitime verilen önemin artması, yine kadınların çalışmaya yönlendirilmesi gibi, genç kızların fuhşa yönelmelerinin önüne geçmeyi de amaçlamıştır. Kız öğrencilerin yüksek öğrenim hakkı elde edebilmeleri ancak 1914'te İstanbul Üniversitesi'nde (Darülfünun) kızlar için ayrılan İnas Darülfununu'nun açılmasıyla gerçekleşmiştir.[422] Bunun sonucunda yüksek öğrenim görebilen genç kızlar dış görünüşleri itibariyle de tartışılmaya başlanmıştır. Hatta dönemin basını tarafından kadınların ahlâk ve erdemleri sorgulanmaya başlamıştır.[423]

[421] Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Dijital Arşivi, http://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/ Erişim tarihi: 24.08.2019.
[422] Bernard Caporal, ***Kemalizmde ve Kemalizm Sonrasında Türk Kadını (1919-1970)***, Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1982, s.113.
[423] Metinsoy, ***a.g.e.,*** s.123.

Tam da bu duruma uygun bir karikatür mizah basınında karşımıza çıkmaktadır.[424] "Falso" başlıklı çizimde, kocası tarafından sevgilisi olduğu kanıtlanan modern görünümlü bir kadına yer verildiği dikkat çekiyor. Dolayısıyla bu çizimde, hem dönüşen aile ilişkileri hem de kadının sorgulanan ahlâk ve erdemleri okunabilmektedir.

Karikatür 112: Aydede, 13.07.1922, S.56

Mütareke döneminde kadın-erkek ilişkilerini düzenleyen toplumsal kuralların giderek daha da özgürleştiği oldukça açık bir şekilde görülebilmektedir. Hatta eleştirilere maruz kalmasına rağmen Osmanlı'da cinsel yaşamın da bir dönüşüm geçirdiği ileri sürülmektedir. Bu dönemde kadın ve erkeğin evlilik öncesinde görüşüp tanışabilmeleri daha kolay kabul edilmeye başlamıştır. Yani bir nevi görücü usulü evlilikler de şekil değiştirmeye başlamıştır.[425] Bu durumun da karikatürlere yansıyan halini görmek mümkün. "Zamaneler" başlığını taşıyan *Diken*'de çıkan bir karikatürde[426] değişen görücü usulüne vurgu yapılarak, bu değişimin daha da "geliştirilmesi" üzerinden ti'ye alındığı dikkati çekmektedir.

[424] Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Dijital Arşivi, http://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/ Erişim tarihi: 24.08.2019.
[425] Metinsoy, ***a.g.e.,*** s.136.
[426] Söz konusu karikatür arşiv taramalarında birincil kaynak olarak bulunamadığından, görsel olarak kullanılmamıştır. Sedat Nuri, ***Diken***, 02.11.1919, S.37, s.12. Akt: Çeviker, ***a.g.e.,*** s.294.

Batılılaşma çabası neticesinde dönüşen kadın-erkek ilişkileri, bu durumun topluma yansıması ve aslında bundan rahatsızlık duyulduğuna ama arada kalındığına da yönelik bir vurgu *Aydede*'de karşımıza çıkmaktadır.[427] Bedeninin bir bölümü çıplak resmedilen bir kadın ile oldukça samimi bir şekilde görülen erkeğin, bu samimiyetlerinden oldukça rahatsız olduğu anlaşılan başka bir adamın içsel değerlendirmesi karşımıza çıkmaktadır. "Acaba öksürüp te mevcudiyetimi belli etsem pot kırmış olur muyum?" diye sorgulama yaşayan adama karikatürün başlığı şu şekilde eşlik etmekte ve söz konusu ikilemi açıkça göstermektedir: "Asrileşmek mecburiyetinde olanlar için müşkil bir vaziyet"

Karikatür 113: Aydede, 19.10.1922, S.84

Aydede'de çıkan "Şimdiki Görücülük" başlıklı karikatürde[428] ise, yine değişen görücülük adetleri dönemin ekonomik koşulları altında anlaşılır olabilecek maddi

[427] Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Dijital Arşivi, http://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/ Erişim tarihi: 27.02.2019.
[428] Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Dijital Arşivi, http://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/ Erişim tarihi: 24.08.2019.

beklentiler ve modern Türk kızının istenmesinde artık söz hakkının annede olması üzerinden vurgulanmaktadır.

Karikatür 114: Aydede, 17.07.1922, S.57

Mütareke döneminde kadın ve erkek arasındaki ilişki sadece daha çok yan yana görülür olmalarından ve yukarıda değinildiği gibi geleneksel evlilik usûllerinin değişmesinden ibaret olmamıştır. Tüm bunların yanında dönem itibariyle birçok eğitimli kadın, evlilik ve özellikle de boşanma üzerine olan kanunların yeniden düzenlenmesi talebinde de bulunmuştur. Kadın ve erkeğe ayrımcılık yapan aile hukuku özellikle tartışılmıştır. Bunun yanında özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren özellikle İstanbul'da çok eşliliğe karşı bir tepki oluşmaya başlamıştır.[429] Daha önce de üzerinde durulduğu gibi, bu durumun önemli sonuçlarından biri 1917 yılındaki Hukuk-ı Aile Kararnamesi'dir.

Kadınların Tanzimat'tan itibaren Osmanlı'da, Paris modalarını bir şekilde takip edebildikleri ancak özellikle Mütareke Dönemi'nde bunun için yaptıkları harcamaların önemli bir israf olarak görüldüğü üzerinde durulmaktadır. Dolayısıyla *Kadınlar Dünyası* gibi dönemin önemli kadın dergilerinde de bir "kıyafet-i milli" yaratılması

[429]Metinsoy, ***a.g.e.,*** s.144.

gerektiği tartışılmış ve hatta bunun için bir dernek kurulması gerektiği üzerinde de durulmuştur. Hatta kadınların sokak giysilerini elbiseden çoraba kadar tanımlayan bir yasanın çıkartılması fikri bile öne sürülmüştür.[430] Yani hem kültürel sebepler, aile bütçesinin denkleştirilmesine yönelik ihtiyaçlar hem de milli ekonominin geliştirilmesi talepleri doğrultusunda Osmanlı İmparatorluğu'nda milli moda düşüncesi ortaya çıkmıştır. Dönemin entelektüelleri de basın ve özellikle de kadın dergileri aracılığı ile kadınları milli modayı takibe özendirmeye çalışmıştır.[431] Hatta mizah basınında da bu durumun yansımaları görülmüştür. *Aydede*'de çıkan bir karikatürde[432], bugün Avrupa tarzı modern kıyafet giyilse de; milli kıyafetin dünün ve neticede yarının da kıyafeti olacağı vurgusu yapılmıştır.

Karikatür 115: Aydede, 06.07.1922, S.54

[430] Çakır, ***a.g.e.,*** s.177.
[431] Metinsoy, ***a.g.e.,*** s.218.
[432] Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Dijital Arşivi, http://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/ Erişim tarihi: 24.08.2019.

4.2.4.4.Rus Mültecilerin, Kadının Toplumsal Dönüşümüne Etkisi

Mütareke döneminde İstanbul'da yaşanan işgalin ve savaş sonrasında İstanbul'a özellikle Rusya'dan gelen mültecilerin, gerek aile hayatını gerek kadının durumunu ve gerekse de toplumsal yaşayışı değiştirdiği bilinmektedir. Şehirdeki yabancıların sayısının artmasıyla eğlence kültürü değişmiş, Rus kadınları da Türk kadınların Batı tarzı modaları benimsemesine aracılık etmiştir. Özellikle Bolşevik Devrimi ve Rus İmparatorluğu'nun çökmesi neticesinde Rus göçmenler İstanbul'a akın etmiş ve Mütareke döneminde Bilge Criss'in aksine, Elif Mahir Metinsoy İstanbul'un yaklaşık 200.000 Beyaz Rus'a ev sahipliği yaptığını belirtmektedir.[433] Dolayısıyla savaş koşullarının yanı sıra özellikle Rus kadınların yeni moda kıyafetleri, saçları, bedenleri ve Türk erkeklerinde yarattıkları etki dönemin Türk kadınının dönüşümünde önemli bir etkiye sahip olmuştur. Hatta Rus ve Türk kadınları arasındaki rekabetin boyutu, Rus kadınların kıskançlıktan gözleri dönen Türk kadınlarının sokakta taşla saldırısına maruz kalmalarına varacak kadar büyük olmuştur.[434] Erkeklerin Rus kadınlarına ilgisi karikatürlere de yansımıştır. *Aydede*'de yer alan bir çizimde[435] Mütareke sırasında İstanbul'da Türk erkeklerinin düşlediği Florya[436] sahilinde mayolarıyla denize giren Rus kadınlara vurgu yapılmaktadır.

---

[433] Metinsoy, ***a.g.e.,*** s.61.
[434] Metinsoy, ***a.g.e.,*** s.138.
[435] Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Dijital Arşivi, http://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/ Erişim tarihi: 25.03.2019. Georgeon Rusça'da "iyi" anlamına gelen *haraşo*nun kullanımının da Rus kadınlarını tanımlamada mizahi bir öge olduğunu vurguluyor. Georgeon,***a.g.e.,*** s.88.
[436] Zafer Toprak, plaj modasının Rus göçmenlerin İstanbul'a bir diğer hediyesi olduğunu vurguluyor. Toprak şöyle devam ediyor: "Yüzyıllardır denizden kaçan İstanbul halkı bu kez Fülürye'ye koşar. Burada yarı çıplak Rus dilberleri denize girerler. Eskiden halk, tarihi çınarlar ve memba suları ile meşhur Fülürye'ye fülürye kuşunu dinlemek için giderken bu kez kızgın kumlar üzerinde yatan Rus dilberleriyle önce göz sonra deniz banyosu yaparlar. Bu arada Fülürye Rus şivesi ile Florya'ya dönüşür. Böylece mahremlik giderek kalkar, Türk kadınları için de açılma devri başlar." Zafer Toprak, "İstanbullu'ya Rusya'nın Armağanları Haraşolar", ***İstanbul***, No.1, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, 1992, s.72.

قیش رؤیاسی ...

Karikatür 116:Aydede, 09.03.1922, S.20

Türk erkeklerinin Rus kadınlarına olan zaafını ti'ye alan bir karikatür *Diken*'de karşımıza çıkmaktadır.[437] Çizimde yoldan geçen bir Rus kadına bakarken arabasıyla başka birine çarpan bir erkek göze çarpmaktadır.

Karikatür 117: Diken, 15.04.1920, S.49

Gerek savaş koşulları, gerek işgal durumu ve gerekse de İstanbul'a gelen özellikle Rus göçmenler sebebiyle kadınların yaşadığı değişimler önceki zamanlara göre oldukça hızlı ve radikal olmuştur. Kadınların yaşadıkları değişim iş yaşamı, eğitim, annelik, cinsellik ve moda gibi alanlarda oldukça belirgindir.[438] Savaş öncesinde iş yaşamında

[437] Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Dijital Arşivi, http://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/ Erişim tarihi: 24.08.2019.
[438] Metinsoy, ***a.g.e.,*** s.85.

kadınlar görülmeye başlasa da Müslüman kadınların savaş ve ertesi dönemde iş hayatındaki sayılarının giderek arttığı bilinmektedir. Hatta Mütareke öncesinde kurulan bazı cemiyetlerin kadınlara iş bulma konusunda önemli etkisi olduğu belirtilmektedir. Bu cemiyetlerden en önemlisi, 1916 yılında kurulan Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyyesi, Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın eşi tarafından kurulmuştur.[439] Burada kadınların çalıştırılmasına yönelik çabaların arkasında, konjonktürel ve sosyal durum itibariyle bozulan aile yapısından dolayı kadının fuhuştan uzak tutulmaya çalışılması olduğunun altı çizilmelidir. Hatta cemiyette çalıştırılan kadınların 20 yaş üzerindeyse cemiyet tarafından evlendirildiği, evlenenlerin maaşlarına zam yapıldığı, evlenmeyenlerin de işine son verildiği belirtilmektedir.[440]

Kadının iş hayatına artan oranda girmesi fikri Osmanlı toplumunda, savaş durumu bitince eski haline dönecekmiş gibi kabul edilse de ya da bu durum yabancı bazı yazarlar tarafından Osmanlı'nın yapısını bozan bir şey gibi görülse de; artık Osmanlı coğrafyasında yeni bir kadın tipi doğmuştur. Bu kadın tipi başta ekonomik koşulların zorlaması nedeniyle ortaya çıkmış olsa da devam eden süreçte kısa vadede bir iyileşme yaşanmadığı için de söz konusu yeni kadın tipinde eskiye dönüş yaşanmamıştır. Yaşanan bu durum elbette ki başta kadınların kıyafetlerinde bir değişim yaratmıştır. Zira iş yaşamında daha kolay hareket edebilecekleri kıyafetlere ihtiyaç duymuşlardır. Bu ihtiyaç karşısında gerek yaşanan değişim gerekse de bu değişime karşı uygulanan toplumsal ve siyasal yaptırımlar neticesinde; mütareke yıllarına girilirken özellikle evinin dışında çalışan kadınların yaşadıkları kıyafet dönüşümü kadınlar açısından gündelik yaşamı pratik kılmanın dışına çıkarak önemli bir siyasi mücadele alanı haline de gelmiştir.[441] Bu konuda döneme tanıklık etmiş Osmanlı aristokratı Müftüzade Kâzım Ziya Bey'in yeni Türk kadını hakkında aktardıkları önemli görülebilir.

[439] Yavuz Selim Karakışla, ***Women, War and Work in Ottoman Empire: Society fort he Employment of Ottoman Muslim Women, 1916-1923***, İstanbul, Ottoman Bank Archives and Research Centre, December 2005, s.51.
[440] Ahmet Emin Yalman, ***Turkey in the World War***, New Haven, Yale Universtiy Press, London, 1930, s.236.
[441] Metinsoy, ***a.g.e.,*** s.100.

Meşrutiyet ilanından hemen sonra İstanbul'dan ayrılan ve 1920'de İstanbul'a dönen Ziya Bey şunları söylüyor:

"Bu Türk kadınlarının sürekli aktivitelerinin, hiçbir sınıf farkı gözetmeksizin her işte yer almalarının beni biraz olsun şaşırtmadığını itiraf etmeliyim. Ben İstanbul'u terk etmeden önce de kadınlar, yabancıların düşündüğünden daha özgür idiler. Ve işin doğrusu dönüşümde onları tam özgürlük yolunda bulmayı ümit ediyordum. Ama geçen yıllar içerisinde bu kadar yol alabilmiş olabileceklerini tahmin etmiyordum. Özellikle, onları kamu işlerinde ve gerçek üretim işinde iş adamı gibi çalışırken göreceğimi düşünmemiştim. Onların, uzun yıllar süren kapalı yaşamlarının ardından kendileri için açılan yeni iş alanlarında oldukça etkisiz bulacağımı düşünmüştüm."[442]

Türk kadınının özellikle dış görünüşünde yaşanan bu hızlı ve radikal dönüşüm birçok kişi tarafından erkeksi olarak değerlendirilmiştir. Neticede kadının yeni yaşam biçimleri ve toplumsal hayatın farklı alanlarında yer almaları kıyafetlerinin de erkeklerinkine benzemesine yol açmıştır. Kıyafetlerin yanında kısa saç modası da bu dönemde kadınların daha "erkeksi" görünmelerine sebep olmuştur. "Bob" tarzı bu saç modeli dünya çapında kabul görmüş ve İstanbullu kadınlar tarafından da uygulanmaya başlamıştır. Özellikle Rus kadınların gelişiyle de bu saç kesiminin daha yaygınlaştığı ileri sürülmektedir. Rusbaşı da denilen bu saç modelinin uygulanma şeklini Zafer Toprak şöyle aktarıyor:

"Göçmenler, İstanbul'a gemiyle varıncaya değin çok güç günler geçirirler. Çoğu üzerinde ne varsa öylece kaçtığından pislikten, sefaletten bitlenirler. Bu nedenle, kadınlar saçlarını kökünden keserler, ne buldularsa başlarına geçirirler. İstanbul ahalisi o zaman farkında değil, bunu moda beller. Rusbaşı adıyla kısa kesilmiş saç revaç bulur. Dersaadet hanımefendileri bu zavallı göçmenlerin rengarenk örtülerini taklit etmekte de gecikmez. Omuzları yırtık elbiseler tıpkı bugünkü yırtık bulucinler gibi çabucak moda olur."[443]

Dönem itibariyle İstanbul'a gelen Rus mültecilere dair çizilen bir karikatürde[444] söz konusu Rus kadınların aile yapısında ve toplumda yarattığı dönüşüme yer

[442] Müftüzade Kazım Ziya Bey, ***a.g.e.***, s.32.
[443] Zafer Toprak, "İstanbullu'ya Rusya'nın Armağanları Haraşolar", ***İstanbul***, No.1, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, 1992, s.72.
[444] Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Dijital Arşivi, http://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/ Erişim tarihi: 14.03.2019.

verilmektedir. Ada'da oldukları anlaşılan Karagöz ile Hacivat arasında geçen diyalogta Ada'nın en sefa sürülecek zamanının Rus mültecilerden sonra yaşandığı vurgusu dikkati çekmektedir. Plajdaki kadınların erkekler tarafından dürbünlerle izleniyor olması da durumu açıklar niteliktedir.

Karikatür 118: Karagöz, 09.06.1920, S.1278

4.2.4.5.Kadın Bedeninin Metalaşması ve Ahlaki Kontrol

Buraya kadar bahsi geçen Türk kadınının dış görünüşündeki değişimin yanında mevcut güzellik algısı ve beden yapısı da değişmeye başlamıştır. Uzun boylu, sarı saçlı, mavi gözlü Rus kadınlarını, Türk erkekleri görüp beğendikçe; onlar gibi ince ve biçimli bir fiziğe sahip olabilme ilgisi artmıştır.[445] Dolayısıyla birçok Türk kadınının

[445] Mehmet Törenek, ***Türk Romanında İşgal İstanbul'u***, İstanbul, Kitabevi Yayınları, 2002, s.22.

hayatlarında ilk defa beslenme şeklini değiştirmek ve fazla kilolarından kurtulmak amacıyla spor yapmaya başladıkları üzerinde durulmaktadır. Bunun yanında kadınlar içinde bulundukları harem hayatının getirmiş olduğu hareketsiz yaşamdan da kurtulmak üzerine bir tercihte bulunmuşlardır. Ancak özellikle Cumhuriyet döneminde de görüleceği gibi, Mütareke döneminde de Türk kadınlarının daha sağlıklı vücutlara sahip olması özellikle milliyetçi entelektüeller tarafından desteklenmiştir. Özellikle de savaş sonrasında, spor Türk kadınlarının sağlıklı anneler olabilmeleri ve sağlıklı bebekler doğurabilmeleri ve dolayısıyla sağlıklı yeni nesiller yetişmesi açısından önemli görülmüştür.

Zafer Toprak, kadın bedenindeki değişimi şöyle aktarıyor:

> "Rus istilasından en büyük darbeyi Direklerarası yer. Artık burada geleneksel san'atlar dışında her şey vardır. Tombul kantocular, Şamranlar, Virjiniler, Amelyalar sessizce sahneyi terk ederler. Yemeğe salça, kadına kalça sözü bayatlar. Bundan böyle şişman, tombul, kalçalı kadınlar Osman Hamdi'nin tablolarında tarih olur."[446]

Mütareke döneminin siyasal konjonktürü ve yaşanan toplumsal dönüşümler neticesinde, aile yapısı da dönüşmeye başlamış ve korumasız kalan ve fakirleşen kadınların sayılarının artmasıyla da toplumun genel ahlaki değerleri değişmiştir. Fuhuş gibi toplumsal açıdan kabul görmeyen başka yöntemler de İstanbul'da etkili olmuştur. İşgaller neticesinde, daha önce de belirtilen ve fakir kadınlara iş bulan kurumlar kapatılmış ve geçimlerini sağlamak zorunda olan Müslüman kadınlar da fuhşa yönelmiştir. Özellikle Galata ve Beyoğlu gayrimüslim kadınların genelevlerde çalıştıkları bölgeler iken; Üsküdar ve Kadıköy'de ise Müslüman kadınların çalıştığı genelevler çoğunluktadır.[447] Tam da bu durumun farklılığını vurgulayan bir karikatür 1923 yılı başında *Akbaba*'da çıkmıştır.[448] Söz konusu çizimde Müslümanların yer

[446] Toprak, ***a.g.m.,*** s.74.
[447] Zafer Toprak, "İstanbul'da Fuhuş ve Zührevi Hastalıklar: 1914-1933", ***Tarih ve Toplum***, İstanbul, İletişim Yayınları, Mart 1987, s.38.
[448] Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Dijital Arşivi, http://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/ Erişim tarihi: 24.08.2019.

aldığı İstanbul ile gayrimüslimlerin yer aldığı Beyoğlu'nda farklı sevişme sahnelerine yer verilmiştir.

Karikatür 119: Akbaba, 25.01.1923, S.15

Özellikle *Akbaba*'da yer alan çizimlerde derginin orta sayfalarında modern kadınların "namusuna" yönelik eleştiriler dikkati çekerken, bu durum yerli malı kullanımda da metaforik olarak yine kadın üzerinden kullanılmıştır. Aşağıdaki çizim yine *Akbaba*'dan[449]:

Karikatür 120: Akbaba, S.731, S.3

4.2.4.6. Politik Kadın

[449] Atatürk Kitaplığı Süreli Yayınlar Arşivi, İstanbul. Erişim tarihi: 28.01.2020.

Mütareke döneminde kadınların genellikle bedensel olarak moda, ev içi ilişkiler, beden politikaları gibi konular üzerinden karikatürlere konu oldukları düşünülse de az sayıda da olsa siyasi haklarına yönelik çizimler de görülmektedir. Şöyle ki *Karagöz*'de çıkan bir çizimde[450] Karagöz'e giden kadınlar, erkeklerin mebus olabildikleri ancak kendilerinin mebus olmaya gelene kadar oy haklarının dahi olmadığından dert yandıkları görülmektedir. Kendileri de oy kullanmak ve mebus olmak isteyen kadınlar Karagöz'den bu konuda yardım istemektedirler. Kadınların hakkını veren Karagöz ise, bunun gibi meşakkatli işlerle uğraşmaya gücü ve vakti yetmeyeceğinden kadınları daha genç birine yönlendirmektedir.

قادینلر — بو نه حالدر قره‌کوز افندی ؟ سن بزی دوشونمزسه‌ك کیم دوشونه‌جك ؟ یته بزی آچیقده براقدیلر . اورته‌لقده بوتون ارککلر مبعوث اوله‌جغز ، مبعوث انتخاب ایده‌جکز دیه فینك آتیورلر . اوته‌ده قادینلرك نه حق رأیی وار ، نه مبعوث اولابیلیور . بزده رأی آتمه‌جغز ، بزده مبعوث اولق ایستمزز .

قره‌کوز — حقکز وار خانملر ! لکن معلومیکز ، بن اختیارلادم . بو کبی قاریشیق ، چاپراشیق ایشلرله اوغراشمغه حالم سنم مساعد دکل . شورادہ بزم مخدوم کوله‌کز آقاجان وار . لطفاً اوکا کیدیکز ، اوکنجدز بیقمازه اوصانمازه یوروله‌ماز ییلماز . بلکه دردیکزه چاره بولور .

Karikatür 121: Karagöz, 22.10.1919, S.1215

[450] Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Dijital Arşivi, http://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/ Erişim tarihi: 14.03.2019.

Burada dönem itibariyle kadınların siyasi hak talepleri gündeme fazla getirilmese de böyle bir taleplerinin açıkça mevcut olduğu okunabilirken; sürecin ne kadar zor olduğu ve belki de daha uzun yıllar bunun için bir mücadele gerekeceği vurgusunun yapıldığı da görülmektedir. Dolayısıyla kadınların siyasi hak taleplerine dair mücadeleleri beden ve cinsel kimlik özellikleri ön planda olduğu zamanlarda dahi karikatürlere yansımıştır.

François Georgeon Mütareke Dönemi ve Türk kadınlarına ilişkin şunu söylüyor:

> "… Savaş Anadolu'yu kasıp kavururken, İstanbul bir başka çatışma ve cinsiyet kavgaları görünümlü bir tür iç savaş alanıdır. Bu iç savaşın esas tarafları kadınlardır; modernleşme yanlılarıyla geleneklere bağlı kadınlar. Fakat Kemalistler bu alanda da kendi görüşlerini dayatmakta gecikmeyecektir."[451]

Mütareke döneminde, konjonktürel olarak, incelenen karikatürlerde savaş teması karşımıza çıksa da; bunun dışında modernleşme çabalarına dair mizahi yansımalar Meşrutiyet dönemiyle ortak noktaları barındırmaktadır. Savaşa dair çizimlerde, özellikle yükselen Türk milliyetçiliğine ve "savaş kahramanları"na yönelik vurgular dikkat çekmektedir. Bu anlamda aslında Mütareke dönemi mizah basınına hakim olan teorik altyapıyı, aynı Mütareke'nin tarihsel süreci gibi, Meşrutiyet ile Cumhuriyet arasında bir geçiş gibi okumak mümkün görünmektedir. Zira, Meşrutiyet geleneğinden gelen ve ortak temalar barındıran çizimlerde, yine bir Uyuşmazlık Teorisi hakim görünürken; savaş ile vurgulanan yükselmekte olan yeni millet ve devlet temasında Cumhuriyet çizimlerine de aktarılan Üstünlük Teorisi dikkati çekmektedir. Kadına dair çizimlerde ise, genel olarak yine bir ortaklık görülmektedir. Bu da yaşanan değişimin kadın bedeni, kimliği ve neticesinde aile yapısı üzerinden yaptığı değişimler söz konusu olduğunda Uyuşmazlık Teorisi ile ele alınmışken; konjonktür gereği savaş temasının kadın karikatürlerine de yansıması neticesinde kadın kimliğinin bir de vatan sınırları ve barış ihtiyacı ile özdeşleştirildiği görülmüştür. Tam da bu noktada dönemin kadın temalı karikatürleri de söz konusu geçişi ifade etmektedir: Söz konusu konjonktürel savaş teması ise, kadın bedeni üzerinden de Üstünlük Teorisi kullanılabilmektedir. Ancak bu durum neredeyse sadece bununla sınırlıdır, zira aynı

[451] Georgeon, ***a.g.m.,*** s.92.

şey kadın bedeninin dönüşümünde ya da kadınların politik hakları meselelerinde görülmemektedir. Bu anlamda kadın kimliği açısından tarihsel olarak ciddi bir kırılma olmamakla birlikte; olgusal nitelikteki modernleşme çabalarının görünümünde ve karikatürlere aktarılmasında yeni devlet ve millet yaratma çabasını da destekler nitelikte bir kırılma yaşandığı söylenebilir. Bir sonraki bölümde, Erken Cumhuriyet dönemi yansımalarında bu durum detaylı olarak incelenmektedir.

BEŞİNCİ BÖLÜM

5.ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİ, HIZLANAN DEĞİŞİM VE KARİKATÜRLER

5.1.Erken Cumhuriyet Dönemi Tarihsel Süreci

Mütareke dönemi sonunda Lozan Antlaşması ile birlikte Mustafa Kemal'in siyasal alandaki yeri bir nevi güvence altına alınmış olarak görülmektedir. Bu güvencenin pekiştirilmesinin Mustafa Kemal'in daha Kurtuluş Savaşı sona ermeden bazı araçları kullanmasıyla gerçekleştiği belirtilmektedir: Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nda yapılan değişiklik, meclisin dağıtılması, denetlenen seçimler, Halk Fırkası ve Müdafaa-i Hukuk örgütü bu araçlar içinde değerlendirilmektedir.[452] Özellikle halifenin Müslüman dünyasında devletin de başı olarak görülmesi nedeniyle, Mustafa Kemal rejim olarak Cumhuriyet isteğini beyan etmiştir. Ancak bilindiği üzere Kurtuluş Savaşı'nda önemli rol oynayan ve Mustafa Kemal'in silah arkadaşları olarak nitelendirilen Hüseyin Rauf, Ali Fuat ve Kazım Karabekir gibi isimler, başkentte olmadıkları bir anda böyle bir karar alındığından, karara karşı çıkmışlardır. Bunun yanı sıra asıl şikayet nedeni başkentin Ankara'ya taşınması neticesinde gerçekleşmiştir. Bu durum eski başkent halkının sadece gururunu incitmemiş; aynı zamanda eski meclisin memurları için de bir işsizlik haline dönüşme anlamına gelmiştir. Aynı zamanda halifenin Mustafa Kemal'in siyasi alandaki ağırlığına karşı tek rakip olduğu fikri, Cumhuriyet ilanı ile Halifeliğin kaldırılması yönünde bir korkuya dönüşmüştür. Neticede 3 Mart 1924'te Halifeliğin kaldırılmasının akabinde de Osmanlı hanedanı mensuplarına ülkeden gitmeleri emredilmiştir.

Bunun yanı sıra Halk Fırkası'nın Mustafa Kemal ve İsmet Bey'in liderliğinde olan köktenci kanadı, Cumhuriyet'in ilanına karşı çıkan Hüseyin Rauf Paşa önderliğindeki ılımlı gruba baskıyı artırmış ve fırka içindeki muhalefet gittikçe güçlenmeye başlamıştır. Neticede ayrı bir parti kurma fikriyle 1924 yılının Kasım ayında

[452] Zürcher, ***a.g.e.,*** s.247.

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası kurulmuştur.[453] Yeni parti, beyannamesinden de anlaşılacağı üzere Halk Fırkası'na göre daha liberal bir tarafta yer almış; laiklik ve milliyetçiliği desteklemesine rağmen adem-i merkeziyetçiliği, güçler ayrılığını ve evrimci değişimi savunmuştur. Bunun neticesinde Halk Fırkası birtakım önlemler almış ve Fırka'dan kitlesel kopuşların önüne geçilmiştir.

1925 yılı Şubat ayında gerçekleşen Şeyh Sait isyanı yeni rejim için önemli bir an olarak karşımıza çıkmaktadır. Zira bu olay, Fırka içerisindeki sertlik yanlılarının da elini güçlendirmiştir. Kurtuluş Savaşı içinde yer alarak ve Sevr'de kendilerine özerklik verilmesine rağmen direnişe katılan Kürt halkına Lozan'da hiç yer verilmemiş ve bağımsızlık mücadelesinde üzerinde durulan özerklik vaatleri yerine getirilmemiştir.[454] Çoğunluğunu Türklerin oluşturduğu Cumhuriyet hükümeti ile Kürtler arasındaki ilişkiler 1924'te kötüleşmeye başlamıştır. Hilafet kaldırılınca iki toplumu bir arada tutan dini simge de ortadan kalkmıştır. Bunun yanı sıra milliyetçi Cumhuriyet rejimi yeni bir ulusal kimlik inşası ile Kürt kimliğine karşı baskıcı bir siyasi tutum geliştirmiştir. Kürtçenin açıkça kullanılması ve öğretilmesi yasaklanmıştır. Kürt toprak sahipleri ve aşiret başkanları zorla ülkenin batısına yerleştirilmiştir.[455] Şeyh Sait İsyanı planlandığından önce gerçekleşmiştir ve isyan neticesinde Ankara hükümeti sıkı önlemler almıştır: İsyan ile aynı gün Doğu illerinde bir ay süren bir sıkıyönetim ilan edilmiş ve aynı zamanda dinin siyasete alet edilmesini vatana ihanet sayan değişiklik Hıyanet'i Vataniye Kanunu'na eklenmiştir. Başvekil Fethi Okyar, sertlikten yana tavrını koymasından ötürü Fırka içindeki güven oylamasını kaybetmiş ve yerine İsmet Paşa başvekil olmuştur. Yeni başvekilin ilk işi ise yeniden İstiklal Mahkemelerine olanak tanıyan Takrir-i Sükun Yasası'nın meclisten geçirilmesi olmuştur.

Takrir-i Sükun Yasası kullanılarak, asıl amaç gibi görünen Kürtlerin yanı sıra muhalif nitelikte olan birçok kişi ya da kurum da bastırılmaya çalışılmıştır. Özellikle basın

---

[453] Eric Jan Zürcher, ***Cumhuriyetin İlk Yıllarında Siyasal Muhalefet Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (1924-1925)***, İstanbuli İletişim Yayınları, 2010, s.26.
[454] Mustafa Kemal'in Kürtlere yönelik vaatleri için bakınız: Mustafa Kemal Atatürk, ***Mustafa Kemal Eskişehir- İzmit Konuşmaları, 1923: İlke Kez Sansürsüz, Tam Metin***, İstanbul, Kaynak Yayınları, 1999.
[455] Zürcher, ***Modernleşen Türkiye'nin Tarihi,*** İstanbul, İletişim Yayınları, 2009**,** s.253.

camiasında İstanbul'daki önemli gazete ve dergilerin bazıları ile yine bazı taşra gazeteleri kapatılmıştır. Ulusal gazetelerden de sadece hükümetin yayın organları olanlar yayınlarını sürdürmüş, İstanbullu önde gelen gazeteciler tutuklanmış ve Doğu'daki İstiklal Mahkemesi'ne gönderilmiştir. Basın bu şekilde ortadan kaldırıldıktan sonra da yine İstiklal Mahkemesi'nin önerisi ile Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası da hükümet tarafından kapatılmıştır.

Kemalist reformlar, toplumu modernleştirmeyi amaçlayan bir dizi düzenlemeden oluşmuştur. 1917 yılında daha önce üzerinde durulduğu gibi Hukuk-ı Aile Kararnamesi çıkmış, 1925 yılı Eylül ayında tekke ve zaviyeler kapatılmış; aynı yıl Kasım ayında ise fes kaldırılarak yerine Batı tarzı şapka ya da kep gelmiştir. Neticede modernleşme kısmında üzerinde durulduğu gibi, modernleştirici devlet ekolü, modernleşme sürecine toplumu ve toplum rızasını dahil edemediği için tüm bu girişimler halkın direnişiyle karşılaşmıştır. Söz konusu bu direnişi bastırmak ise yine İstiklal Mahkemelerine düşmüş ve Takrir-i Sükun Kanunu gereğince 7500 kişi tutuklanmış ve bunlardan 660 kişi idam edilmiştir.[456] 1926 yılında Avrupa tipi takvim, İsviçre Medeni Kanunu ve Mussolini İtalyası'nın ceza yasası kabul edilmiştir. Tüm bunlar ilk dalga Kemalist reformlar olarak ele alınmaktadır. Bunların devamında Kemalist rejimin yeni büyük girişimi aile hukukuna yönelik olmuştur: Dini nikah ve çokeşlilik kaldırılmıştır.

Takrir-i Sükun ilanı ile birlikte yeni devletin yönetim şekli otoriter bir tek parti yönetimi olarak değerlendirilmektedir. Halk Fırkası'nın iktidarda bir tekel konumuna geldiği 1929 yılına kadar yasa yürürlükte kalmış ve 1931 yılındaki parti kongresinde Türkiye'deki siyasal sistem tek parti sistemi olarak resmen ilan edilmiştir. Halk Fırkası zaman geçtikçe devlet ile özdeşleşmiş ve parti hiçbir zaman bağımsız bir ideolojik ya da örgütsel bir kişilik geliştirememiştir.[457] Dört yılda bir yapılan ve biçimsel nitelikte olan seçimler ise sıkı bir şekilde kontrol altında tutulmuştur. Bunun yanı sıra kadınlar

[456] Mete Tunçay, ***Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)***, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s.90.
[457] Zürcher, ***a.g.e.,*** s.263.

etkin mücadeleleri ile 5 Aralık 1934'te kadınlar seçme ve seçilme hakkına sahip olmuştur.

Yeni rejimin baskıcı tavırları, insan haklarının dikkate alınmaması ve devamında tüm dünyayı etkileyen ekonomik kriz neticesinde ülkede huzursuzluklar gözle görülür şekilde artmıştır. Bunun neticesinde Mustafa Kemal, toplumsal huzursuzluğun yönünü değiştirebilmek ve Halk Fırkası'nı harekete geçirebilmek amacıyla "güdümlü" bir muhalefet partisinin kurulmasını teşvik etme kararı almıştır. Neticede Fethi Okyar'a yeni bir parti için teklifte bulunmuştur. Dolayısıyla Kemalist düzenin önemli isimlerinin içinde yer aldığı Serbest Cumhuriyet Fırkası kuruldu. 1930'da gerçekleşen belediye seçimleri sonrasında ciddi bir rekabet olabileceği ihtimali söz konusu olunca, Mustafa Kemal ve Fethi Okyar'ın arası açılmış ve Fethi Bey partiyi kapatmak durumunda kalmıştır.

Serbest Fırka girişimi neticesinde, Kemalist kadro ülkenin tüm kültürel ve düşünsel yaşamını kendi denetimi altına almıştır. Başka muhalif partilerin kurulmasına yönelik girişimlerde bulunulmamış; toplumsal ve kültürel kuruluşlar içerisinde sayılabilen Türk Ocakları kapatılmış, bunların yerine kentlerde Halkevleri, büyük köylerde Halkodaları kurulmuştur. Bunun yanı sıra 1924'te kurulan Türk Kadınlar Birliği de kapatılmıştır. 1933 yılında ise eski Darülfûnun, İstanbul Üniversitesi olarak yeniden kurulmuştur. Ancak bu yeniden kuruluş sürecinde öğretim kadrosunun üçte ikisi işlerinden edilmiş ve Kemalist çizginin en güvenilir olanları görevlerine devam edebilmiştir.

1925 ve 1935 yılları arasındaki Kemalist reform politikaları öncelikle laiklik üzerine olmuştur: Devleti, eğitimi ve hukuku laikleştirmek… Bunun yanında dinsel simgeler yerine Avrupa uygarlığının simgelerini yerleştirmek ve toplumsal yaşamı laikleştirebilmek de önemli görülmüştür. Öncelikle saltanat ve hilafetin kaldırılması devamında İsviçre Medeni Kanunu, İtalyan Ceza Yasası siyasal ve hukuksal laikleşme ve en nihayetinde Tevhid-i Tedrisat ile de eğitimin laikleştirilmesi gerçekleşmiştir. Bunun yanında kılık-kıyafet konusunda yapılan değişiklikler de toplumsal laikleştirme aşamaları arasında görülmüştür. Aynı zamanda 1926'da kullanılmaya başlanan Batı takvim ve saati ile 1928'de Batı rakamları, 1931'de de Batı tipi ağırlık ve uzunluk

ölçüleri yeni devlete daha Batılı bir görünüm vermiştir. 1934'te de soyadı kanunu ile nüfus kaydı açısından önemli bir adım atılmıştır. Rejim açısından en zorlayıcı değişim ise 1928 Latin alfabesinin kabul edilişi olarak değerlendirilmektedir. Dil reformu bununla kalmamış, dilde sadeleşme çabaları, Türk Dili Tetkik Cemiyeti ve en nihayetinde ulusal kimlik oluşturma çabasına son derece katkısı olan Güneş Dil Teorisi ile devam etmiştir. Tüm bu süreci desteklemesi açısından da 1931'de Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti kurulmuş ve Türk Tarih Tezi ortaya atılmıştır. Bu kuram, Türklere kendi geçmişleri ve kendi ulusal kimlikleri için yakın geçmiş olan Osmanlı döneminden bağımsız bir övünç kaynağı yaratmayı amaçlamıştır.[458] Söz konusu tüm bu reformlar, halkın çoğunluğunu oluşturan köylüleri neredeyse hiç etkilememiştir. Bu reformları köylere götürebilmek ve modern teknikleri benimsetebilmek ve pozitivizmi yayabilmek amacıyla da Köy Enstitüleri kurulmuştur.

5.2.Erken Cumhuriyet Dönemi Karikatür İncelemeleri

Osmanlı döneminde mizah alanında karikatürler dergilerde yayımlanırken, erken Cumhuriyet döneminde gazeteler karikatürlere kapılarını açmıştır. Bu doğrultuda eski yazının kullanımının sona erdiği 1928 yılına kadar öne çıkan başlıca gazeteler ise şunlar: *Akşam, Anadolu'da Yeni Gün, Âti > İleri, Cumhuriyet, Hakimiyet-i Milliye, İkdam, Tanin, Tercüman-ı Hakikat, Tevhid-i Efkâr, Tasvir, Vakit, Kurun, Yeni Gazete, Ulus, Vatan*.[459] Bu gazetelerde karikatürcü yerine "ressam" olarak çalışan kişilerin, bazen karikatür bazen de "ululayan" resimler çizdiği belirtilmektedir.[460] Kimi zaman da yabancı karikatürlerin adapte edildiği üzerinde durulmaktadır. Bu tip bir çaba da Batılılaşma girişimleri içerisinde değerlendirilebilir.

Cemal Nadir'in katkılarıyla karikatürün gazetelerde süreklilik arz ettiği ve bir anlamda "kişilik" kazandığı üzerinde durulurken; bu durumun aynı zamanda genç

[458] Zürcher, ***a.g.e***., s.282.
[459] Turgut Çeviker, ***Karikatürkiye: Karikatürlerle Cumhuriyet Tarihi: 1923-2008***, İstanbul, NTV Yayınları, Ekim 2010, s.21.
[460] Bahsi geçen gazetelerdeki karikatürler tarandığında *Tevhid-i Efkâr* dışında dişe dokunur bir eleştiri getirilmediği öne sürülüyor. *Tevhid-i Efkâr* da hilafet ve daha birçok konuda iktidarın muhalifi konumunda olduğundan, tek parti iktidarını eleştiriyor ve gazetenin sahibi ile başyazarı hilafet yanlısı yayın yaptıkları için yargılanıyor. Çeviker, ***a.g.e.,*** s.22.

karikatürcüleri de etkilediği gözlemlenmiştir. Bu anlamda gazeteler dışında karikatür dergileri de dönemin kırılma noktalarının yansımalarını incelemek adına önem kazanmaktadır. Tek parti döneminin önemli mizah dergileri ise şöyledir: *Karagöz, Akbaba, Kelebek, Zümrüdüanka, Papağan, Cem, Kalem, Karikatür, Şaka, Amcabey, Markopaşa, Mizah Aydede*.[461] Dergilerdeki karikatürcülerin birkaçı dışında, en eskisinin 1908'e kadar gidebildiği görülmektedir. Hatta Çeviker, bundan dolayı ana kadro karikatürcülerin Osmanlı'dan geldiğini belirtmekte ve genç Türkiye'nin ilk karikatürcü kadrosunu 1908'den 1923'e kadar yaşanan savaşlara tanık olmuş ve "birkaç kez su verilmiş kılıç gibi" diyerek tanımlamaktadır.[462]

Erken Cumhuriyet döneminde yapılan mizahın ve çizilen karikatürlerin topluma yayılmasında, tüm baskılara rağmen hayatını sürdürmeye çalışan dergilerin rolünün büyük olduğu görülmektedir. Dolayısıyla dergilerde yer alan çizimlerde siyaseten yaşanan kırılma noktaları rahatça gözlemlenebilmektedir. Bu kırılma noktalarını ana hatlarıyla, yeni rejimin modernleşme çabaları ve devamında buna yönelik gerçekleştirdiği yenilikler ile yeni bir devlet oluşturmaya yönelik ortak bir kimlik yaratma gayreti etrafındaki çabalar şeklinde özetlenebilmektedir. Tek Parti yönetimi, modernleşme çabaları neticesinde "eski hayat"ı sembolize eden ve yukarıda üzerinde durduğumuz "gerici"lerden ve Doğu'daki "ayrılıkçı" hareketlerden dolayı bir teyakkuz halinde olup, bunun neticesinde eleştirel sesleri olabildiğince kısma çabasında olmuştur. Bunun edebiyat dünyası üzerindeki yansımaları "ululama" şeklinde kendini göstermiştir.[463] Ancak Çeviker, mizah dergilerine bakıldığında yapılan eleştirilerin genel olarak, tek parti yönetiminin bu çabaları üzerine şekillendiğini belirterek, şu şekilde sözlerine devam ediyor: *"Karikatürcüler hükümet programlarının en önemli başlıkları üzerinde durmaktadır. Kuşkusuz buradan yola çıkarak eleştiri yapılabilir. Ancak karikatürün ya da genel olarak mizahın hedefi doğrudan 'iktidar' olmalıdır."*[464]

[461] Çeviker, ***a.g.e.***, s.22.
[462] Çeviker, ***a.g.e.***, s.22.
[463] Çeviker, ***a.g.e.,*** s.22.
[464] Çeviker, ***a.g.e.***, s.22.

Aynı zamanda modernleşme çabalarının mizahtaki izdüşümü olarak, "eski hayat/yeni hayat" karşılaştırması ile Kemalist devrimlerin ne kadar büyük bir iş başardığının üzerinde durulduğu karikatürlerde görülmktedir. Yine birçok karikatürde Türk milliyetçiliğinin öne çıktığı, Kemalist ideolojinin her derde deva olarak görüldüğü ve bunun neticesinde iktidar katında olduğu gibi mizahta da tüm farklılık ve çoğulculukların yerildiği üzerinde de durulmaktadır. Tabii bu durumda iktidar tarafından getirilen baskıların yadsınmaması da önemlidir. Turgut Çeviker, dönemin edebiyatında "parlak ışıklar" görülebildiğini ancak mizahçıların bu anlamda yenildiğini ileri sürmektedir.[465] Tam bu durumu olumlar bir şekilde, tek parti döneminde karikatürcülerin, maruz kaldıkları baskıların[466] da etkisiyle, kendilerine özgür bir şekilde eleştiri yapabilecekleri yeni bir alan açtıkları belirtilmektedir. Tanzimat dönemi örneğinde olduğu gibi bir nevi "kaçak güreşme"ye başlayan karikatürcülerin, daha çok belediye sorunları üzerinden karikatürler çizdikleri üzerinde durulmaktadır. Çeviker'in ifadeleriyle: *"Tek Parti dönemi karikatürcüleri de İstanbul'dan bir 'ülke' yaratmasını bildiler. Bu önemli bir birikim oluşturdu ve İstanbul'un kent hayatı neredeyse mizahi bir ansiklopedi olarak belgelendi."*[467] Böylece modernleşmenin mizah basınına da yansıyan "niteliksel" özelliklerinin üzerinde durulması, Türk modernleşmesine dair bir süreç olarak belirmesinin yanı sıra, aslında bir zorunluluğu/mecburiyeti de barındırmaktadır. Ancak bu çalışmanın kapsamı çerçevesinde karikatürlerine daha çok yer verilen dergilerde olduğu gibi, "mizah insanı" daima eleştirisini gerçekleştirecek bir yol bulmuş ve dönemin koşullarına göre varlığını idame ettirebilmek çabasıyla, doğrudan siyasi eleştiri yapamasa da hükümeti bir şekilde ti'ye alma amacını gerçekleştirmiştir.

Erken Cumhuriyet döneminde, mizahtaki izdüşümlerini izleyeceğimiz, bahsi geçen kırılma noktalarını şöyle belirtilebilir: Batı modernleşmesini gerçekleştirebilmek için Medeni Kanun'un kabul edilmesi, şapka ve harf devrimi, yeni bir ulus yaratma

[465] Çeviker, ***a.g.e.,*** s.23.
[466] Yönetim tarafından basın üzerindeki sıkı denetimlerin karşısında durabilen isimler de vardı. Bunlardan en önemlisi karikatür camiasında "üstat" olarak bilinen ve *Cem* dergisini kuran Cemil Cem'dir. Cemil Cem'in 1927'deki "Ah bir vergisiz memleket olsa!" başlıklı karikatüründen dolayı bir yıl hapis cezası aldığı ve bir süre sonra da başka bir siyasi karikatür nedeniyle dergisinin kapandığı biliniyor.
[467] Çeviker, ***a.g.e.,*** s.23.

çabasıyla girişilen ortak kimlik oluşturma gayretindeki eğitim birliği politikaları, Meşrutiyet'ten devralınan "izinli çoğulculuk", bunun Takrir-i Sükûn ile pekiştirilmesi, ve dolayısıyla Serbest Cumhuriyet Fırkası, Şeyh Sait isyanı, "türk tipi" laikleşme politikaları, yeni rejimin kendisine "devrimci" bir rol atfetmesiyle ilericilik/gericilik ve kuruculuk/yıkıcılık ikilemleri üzerinde durulması, lider kültü/baba figürü, yeni rejimin kuruluşunun ve Kurtuluş Savaşı'nı kazanmış olmanın sevinci, kadınlara siyasi haklarının "verilmesi"…gibi. Bu etkiler yine Türkiye'nin modernleşme çabaları içerisindeki "niteliksel" değişimlerin toplumsal alandaki yansımalarını da mizah aracılığıyla somut bir şekilde görmemizi sağlamaktadır. Dönemin gerilimleri yukarıdaki gibi tespit edildikten sonra, çalışmanın devamında bu gerilimleri örnekleyen karikatürlere yer verilecektir. Yani söz konusu tartışmaların "malzemedeki" karşılıkları şu şekilde ortaya çıkmaktadır:

5.2.1.Yeni Rejimin Siyasi Yansımaları

5.2.1.1.Cumhuriyet ile Açılan Yeni Sayfa: İlericilik/ Gericilik

Erken Cumhuriyet dönemi, kültür ve düşünce hayatı olarak renkli ve canlı görünmektedir. Ancak Şeyh Sait ayaklanması ve Mustafa Kemal'e suikast girişimi gibi olaylar neticesinde Osmanlı ve Meşrutiyet dönemine ait tüm geleneklerden kurtulmaya çalışıldığı ve 1925 yılından sonra kültürün canlı halinin de sona ermeye yüz tutmaya başladığı görülmektedir.

Dönem içerisinde *Akbaba* ve *Karagöz* gibi yayınların hareketli bir yayın hayatı ve tartışma içerisinde oldukları belirtilmektedir.[468] Yeni devlete ve yeni devletin geleneksel olan eski devlet ile ilişkisine ve her ikisinin de durumuna dair bir kıyaslama Ramiz Gökçe'nin *Akbaba*'daki bir çiziminde karşımıza çıkmaktadır.[469] Çizimde

[468] Çeviker, ***a.g.e.,*** s.23.
[469] Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Dijital Arşivi, http://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/ Erişim tarihi: 07.03.2019.

Türkiye'yi temsil ettiği net bir şekilde anlaşılan "devlet ana" açlıktan zayıf düşmüş İstanbul'un karnını doyurmak için kardeşi Ankara'yı beslemesi gerektiğini, dolayısıyla da kendisine de böylece süt sağlanabileceği vurgusu yapılmıştır. Burada İstanbul olarak resmedilen çocuğun oldukça zayıf çizilmesi, İstanbul hükümetinin güçsüzlüğüne işaret ederken; Ankara'nın oldukça iyi beslenmiş olması eski ve yeni ayrımını ve yeni olanın tercih edilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Dolayısıyla Cumhuriyet ilan edilmeden önce çizilen bu karikatür, devlet nezdindeki önemli ayrışmayı ve geleneksel olanla bağı koparmayı hedefleyen bir çizim olarak düşünülebilir.

Karikatür 122: Akbaba, 30.08.1923, S.77

Örneğin, yine Ramiz Gökçe tarafından 1924 yılında *Akbaba*'da çizilen bir karikatürde, çizim üzerinde şiddeti anlaşılabilen, ağzından fırtına üfleyen Mustafa Kemal imparatorluğa dair kurumları (medreseler, hilafet vb…) yani "gelenekselliği" fırtına

içerisinde dağıtıvermektedir.[470] Bu çizimde aynı zamanda lider kültü vurgusuna da atıf yapıldığı gözden kaçmamaktadır. Yeni rejimin kurucusu Mustafa Kemal'e ilahi bir özellik atfedilerek, "tanrısal" güçlere sahip bir figür olarak karşımıza çıkmaktadır. Buradan belki de, liderin "ilahi gücü" vurgulanarak yeni rejimin eskiyi yıkmakla beraber, korkulduğu gibi dinin karşısında olmadığı hatta bilakis dinin de liderin bakış açısı ve beceriyle rejim tarafından "korunmaya" çalışıldığı ve bu şekilde bazı rejim muhaliflerinin bertaraf edilmesi gayretine gidildiği düşünülebilir.

Karikatür 123: Akbaba, 13.03.1924, S.133

Cumhuriyet ile gelen yeni rejimde laiklik meselesinde "Türk tipi" olarak yorumlanan özellikler söz konusudur. Zira bu özelliklerde din, kurum olarak da rejimin gerisinde bırakılmamış ve Kemalist kadrolar laiklik uygulamalarının en radikal zamanlarında dahi dine karşı oldukça tedbirli davranmışlardır. Bu durumda, söz konusu kişilerin bireysel olarak samimi dindar olmalarının yanı sıra oluşturulmaya çalışılan üst kimliğin, dini yadsıyarak halka benimsetilemeyeceğinin farkında olmaları da yatmaktadır. *"Anadolu'daki farklı halk grupları arasında, onları birleştiren,*

[470] Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Dijital Arşivi, http://dijitalkutuphane.mkutup.gov.tr . Erişim tarihi: 15.08.2019.

onlardaki biz duygusunu uyandıracak yeni bir yapışkan inşa edene kadar dine ihtiyaçları vardır."[471]

Pozitivizm etkisindeki Cumhuriyet modernleşmesinin ana çerçevesini Aydınlanma geleneğinin seküler kültürüne bağımlılık oluşturmaktadır. Bu nedenle Cumhuriyet elitleri, modernleşme süresince dini hiçbir zaman yok saymamışlar ve fakat özellikle 1928 sonrasında dini geleneğin yerine toplumu bir arada tutmaya yönelik kavramlara yönelmişlerdir. Ahmet Yıldız bu bağlamda Mustafa Kemal'in ulusal kimlik sınırları tanımlamasının Gökalp'in ortak kültür tanımına yaklaştığını ancak Kemalist tanımdan ortak kültürün bir kaynağı olarak İslam'ın çıkarıldığını ve yerine İslam dışı geçmişin ikame edildiğini belirtmektedir.[472] Dolayısıyla yeni ulusal kimliği geliştirecek olan Kemalist Türk Tarih Tezi[473] olacaktır. Bu noktada aslında yeni ulus üzerinden bir birlik oluşturulmaya çalışılırken kullanılan kavramların, milliyetçi yönü de dikkati çekmektedir. Dolayısıyla Kemalist ideolojinin dini geleneğin yerine milliyetçi söylemi de koyduğu iddia edilebilir. Zira Kemalist dönemde vatandaşlık haklarının kullanılması, uygulamada Türk olmanın şartlarını karşılayabilmek ile ilişkiliyken; Türk olabilmek hem söylem hem de eylem düzeyinde etnik- soya dayalı unsurla içermektedir.[474]

Bu nedenle aslında yeni rejim tarafından yapılanlar dini geride bırakmak yerine, doğrudan karşısına almayarak dindeki yozlaşmaları işaret etmek ve bu doğrultuda "milli bir din" yaratmak olarak görülebilir. Türkçülük ideolojisinin altının din ile doldurulmasının "pragmatik" çabaları aslında bir nevi bu durumdan

---

[471] İbrahim Bahadır, "Türk Tipi Laikleşme", ***Ümmetten Millete: Türk Ulusu'nun İnşası (1860-1945)*** içinde, Ankara, Kalan Yayınları, Kasım 2001, s.154.

[472] Ahmet Yıldız, "Ne Mutlu Türküm Diyebilene": ***Türk Ulusal Kimliğinin Etno-Seküler Sınırları (1919-1938)***, İstanbul, İletişim Yayınları, 2001, s.119.

[473] Onur Atalay, Eylül ayı içerisinde yayımlanan çalışmasında Serbest Fırka, Ağrı İsyanı ve Menemen olayı sonrasında, Kemalist kadronun genel olarak yaşananları laiklik politikaları sonucu oluşan manevi boşluğa bağladıklarını belirtiyor ve bu boşluğun doldurulması için milliyetçiliğin kullanıldığı ileri sürüyor. Bu anlamda da bu manevi temelleri sağlamlaştırma ihtiyacının 1931 yılı başında artık "dinin boş bıraktığı sahayı millet duygusuyla doldurmak" isteği ile karşılandığını ve bu manevi-dinsel boşluğun, Türk İnkılabı Tarihi, eski ve yeni kahramanlar panteonu ayrıca Türklüğün antropolojik-paleolojik kesin ispatıyla" doldurulmaya çalışıldığını belirtiyor. Hans- Lukas Kieser, ***Türklüğe İhtida: 1870-1939 İsviçre'sinde Yeni Türkiye'nin Öncüleri***, İstanbul, İletişim Yayınları, 2008, s.233. Aktaran: Onur Atalay, ***Türk'e Tapmak: Seküler Din ve İki Savaş Arası Kemalizm***, İstanbul, İletişim Yayınları, Eylül 2008, s.193.

[474] Yıldız, ***a.g.e.,*** s.124.

kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla bu tutum da yeni rejimin önemli kırılma noktalarından olan laiklik meselesine dair karşımıza çıkan karikatürlerde de, dine yönelik sadece kurumsal anlamda bir "ortadan kaldırma" ve bunların yerine yine "geleneksel"den ve dahi "eski/gerici" olandan kopuş olarak nitelendirilebilecek yeni kurumlar "inşa etme" çabasını açıklar nitelikte görülmektedir. Tabii burada yeni rejimin kendisine ve kendisiyle birlikte liderine de atfettiği "yıkıcılık" ve devamında "kurucu"luk özelliği de benzer şekilde dikkati çekmektedir.

Cumhuriyet rejiminin eski ve geleneksel olanı yıktığına yönelik bir başka çizim ise Ramiz Gökçe tarafından *Vakit* gazetesine çizilmiş. Karikatürde Cumhuriyet'in "zafer arabası" önüne çıkan "eskileri" devirmektedir.[475] Bu çizimde, yeni rejimin aynı zamanda bir mitolojik kahramana benzetilmesi de söz konusudur. İyi ya da kötü mitolojik kahramanların sahip olduğu güç düşünülürse, rejime belki de bir anlamda büyük bir güç potansiyeli yükleniyor gibi görülebilir. Ya da mitlerin aslında bilinmeyen, gerçekliği tartışmalı ve yaratıcısı belli olmayan şeyler olduğu vurgusu ile belki de bir yerde karikatürcülerin de rejime hâkim olmadığı, aksine yabancı oldukları ve bir belirsizliği anlatmaya çalıştıkları ileri sürülebilir

[475] Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Dijital Arşivi, http://dijitalkutuphane.mkutup.gov.tr . Erişim tarihi: 13.08.2019.

Karikatür 124: Vakit, 04.09.1925, s.1

Bu çizimde de yine laikleşme çabalarına yapılan vurgu dikkati çekmektedir. Aslında yine dini yok saymadan, dinin yozlaşmış kalıplarına "büyücü"lere, "hurafe"lere ve "üfürükçü"lere yönelik bir yıkım olduğu görülmektedir. Bu da yine rejimin dini doğrudan karşısına almadığının açık bir göstergesi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bu noktada Türk modernleşmesinin "geleneksel" olandan kurtulma çabasını ve kendi politikalarının karşısında duran her türlü hareketi "gerici" olarak nitelendirmeye başladığını dönemin karikatürleri üzerinden de görülmektedir. Zira bu nokta tam da Cumhuriyet modernleşmesinde, modernleşme kavramının yukarıda da üzerinde durulduğu gibi bir tür "ilerici/gerici" nitelendirmesi yapılarak kullanıldığı ve bu nedenle de Cumhuriyet ideolojisine karşı durabilecek etkilerden ve dolayısıyla imparatorluk geleneklerinden, "düşman imge"lerinden biri olması dolayısıyla, kurtulunması gözüyle bakıldığı anlaşılmaktadır. Çünkü burada yeni rejime yapılmış bir başkaldırı ve yine rejimin kurucu unsuru, toplumun "baba figürü"ne ve dolayısıyla

onun yaratmış olduğu "-izm"e bir saldırı söz konusudur, bu da yeni rejim tarafından kabul edilemez bir durum halini almaktadır. Örneğin bir başka "geleneksellik"ten kurtulma çabasını gösteren çizim ise şöyledir: Genç, güzel bir adam olarak resmedilen Türkiye ve onun gırtlağından kan emen vampirin, Düyun-u Umumiye, olduğu çizimin altında "Osmanlı saltanatının Türkiye Cumhuriyeti'ne son mirası" yazmaktadır.[476]

Karikatür 125: Akbaba, 29.11.1923, S.103

Burada da yine geleneksellikten gelen "gericiliğe" vurgu ve aynı zamanda yine gelenekselden betimlenen "düşman imgelemi" görülmektedir. Cumhuriyet'in ilan edilmesinden sonra da parlamenter rejimin destekleyicisi kanunlar aracılığıyla "düşmanı" olan "eski" ve "geleneksel"den kurtulma çabasına devam edilmiştir. Bunlardan biri de bilindiği gibi halifeliğin stratejik olarak Cumhuriyet'in ilanından sonra kaldırılması ve Osmanlı hanedanına mensup kişilerin yurtdışına çıkarılmasına yönelik yasal uygulamadır. Bunu anlatan ve dolaylı eleştirel çizimler de yapan Münif

[476] Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Dijital Arşivi, https://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr . Erişim tarihi: 15.08.2019.

Fehim Özarman'ın *Kelebek*'te yayımlanan karikatüründe, uçan bir balonun metafor olarak kullanıldığı ve balondan aşağıya yeni rejimin fazlalıklarını attığı görülmektedir. Karikatürün açıklaması ise tam da amacına uygundur: "Yeni idarenin yükselmesi için beyhude ağırlıkların ve mazi enkazının atılması zaruri idi."[477]

Karikatür 126: Kelebek, 06.03.1924, S.48, s.1

Yukarıda yeni rejimin kurulması ve Kurtuluş Savaşı'nı kazanmış olmanın verdiği sevincin dönemin karikatürlerine yansıdığı üzerinde durulmuştu. Tam da bu duruma uygun nitelikte bir ululama içeren, hatta Murat Belge'nin bir "tirad" olarak nitelendirdiği[478] 1923 yılına ait bir başka karikatürde ise kalpaklı askerler ve onlara

[477] Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Dijital Arşivi, https://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr . Erişim tarihi: 15.08.2019.

[478] Murat Belge, "Karikatürün Serüveni", Turgut Çeviker, ***Karikatürkiye,*** İstanbul, NTV Yayınları, Ekim 2010, içinde, s.31.

çiçek veren kız çocukları görülmektedir. Buradan Türk ordusunun İstanbul'a girdiği anlaşılmaktadır. "Dört yıllık hasretliler" başlığı ile çıkan karikatürde Karagöz'ün şu sözleri yer almıştır: *"Kıymetli aslanlar, İstanbul'un yavrucukları bu sizi, kendileri gibi güzel çiçeklerle karşılıyanlar. O çiçekleri alınız ki, biz o çiçekleri dört yıldır kendi gözyaşlarımızla suladık!"*[479]

Karikatür 127: Karagöz, 06.11.1923, S.1623, s.1

Yeni rejim kurulurken çocuklara yönelik politik tavırlar da çeşitli şekillerde göze çarpmaktadır. Bu anlamda en çok dikkati çeken çocuklara yönelik militer vurgular olmaktadır. Edebiyat, sinema, eğitim bu vurguları sağlamaya yönelik çeşitli kanallar olarak ortaya çıkarken, mizah ve karikatür alanında da benzer çabaların olduğu düşünülebilir. Zira Cumhuriyet'in ilk yıllarında çocukluğun kahramanlık üzerinden yeniden inşası, sadece resmi tarihin önemli bir parçası olarak kullanılan Orta Asya miti ya da Osmanlı'nın yükselişteki başarıları üzerinden değil; daha yakın tarihle bağ

[479] Atatürk Kitaplığı Süreli Yayınlar Dijital Arşivi, http://ataturkkitapligi.ibb.gov.tr/ataturkkitapligi/index.php?dil=tr&p=7&ID=7 Erişim tarihi: 09.11.2019.

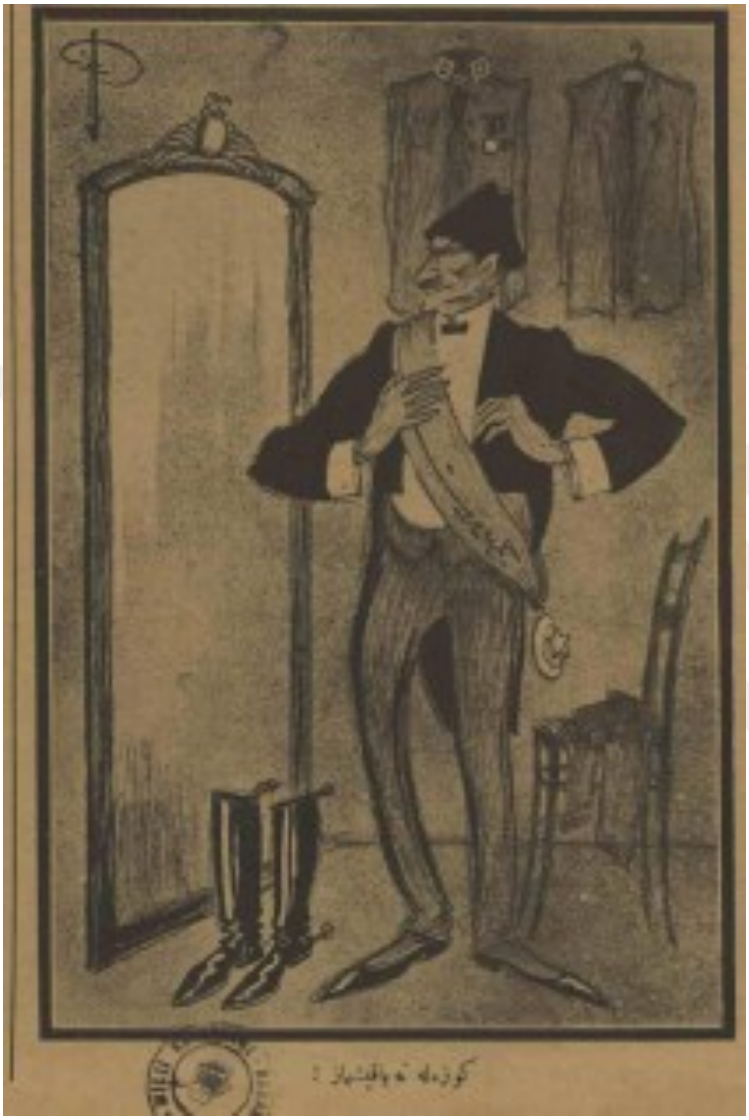
kurarak Çanakkale Muharebesi ya da Milli Mücadele üzerinden de yapılmıştır.[480] Yukarıda bahsi geçen bu karikatürde ise, doğrudan çocukların kahramanlığına bir vurgu yapılmasa da, Milli Mücadele'nin çocukların gözündeki önemine ve bundan dolayı da orduya ve askerlere olan yakınlığına vurgu yapılmıştır. Ayrıca çizimdeki çocukların hepsinin kız çocukları olarak belirtilmesi de manidar görülebilir; zira erkek çocukları geleceğin askerleri olarak, vatanın "koruyucusu" olacaklarından, çiçek verme işi de kız çocuklarına atfedilmiştir. Belki de gelecekte, savaştan dönen eşlerini karşılayacak kadınlara…

5.2.1.2.Modernleşme Sürecinde Liderin Temsili

Mustafa Kemal'i "ululayan" karikatürlerden biri ise yine Ramiz Gökçe tarafından *Akbaba*'ya çizilmiştir. "Güzele ne yakışmaz!" başlığındaki karikatürde ayna karşısında modern kıyafetler içerisinde ve göğsündeki şeritte "Cumhuriyet" yazan bir Mustafa Kemal tasvir edilirken; açıklamada da "29 Ekim'de Cumhuriyet ilan edildi. Gazi Mustafa Kemal Paşa, Cumhurbaşkanı seçildi." yazmaktadır.[481] Bu çizimde dikkati çeken önemli özelliklerden bir tanesi, yeni rejimin lider kültü vurgusunda yorumladığı "kurucu" Mustafa Kemal'in asker üniforması yerine sivil kıyafetlerle çizilmiş olması, arka planda da üniforma ve çizmelerin çıkarıldıklarının açık göstergesidir. Bu vurgu temelde, lider kültündeki tepeden bakan bakış açısı yerine, topluma "Aslında ben de sizdenim, sizin içinizdenim." gibi bir mesaj vererek, lider imgesinin iki yönlü yapısına işaret etmektedir. Bu çizimde ayna metaforunun kullanılmasının da önemli olduğu düşünülmektedir. Zira karikatürize edilen lider figürü aynaya bakarak, içinde bulunduğu durumdan kendi memnuniyetini beden dili ile ifade ederken; aynadaki yansımanın çizime aktarılmamış olması bu memnuniyetin

[480] Güven Gürkan Öztan, ***Türkiye'de Çocukluğun Politik İnşası***, İstanbul, Bilgi Üniversitesi Yayınları, Aralık 2011, s.81.
[481] Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Dijital Arşivi, http://dijital kutuphane.mkutup.gov.tr . Erişim tarihi: 15.08.2019.

ve “iyi görünme” halinin belirsiz olduğunu ya da okurun düşüncesine bırakıldığını göstermektedir.

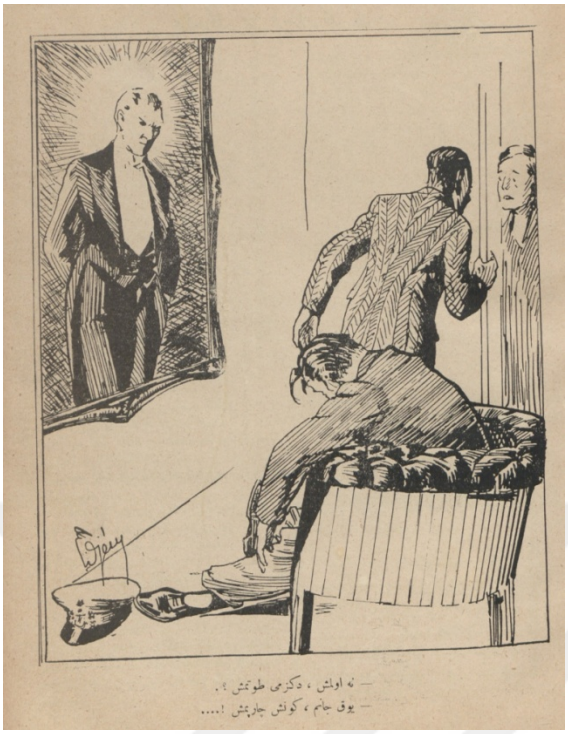
Karikatür 128: Akbaba, 01.10.1923, S.86

Ramiz Gökçe’nin karikatürlerinde genellikle, konjonktür itibariyle de yeni kurulan rejime ve “baba figürü” Mustafa Kemal atıflarına sık rastlanmaktadır. Tabii bu çizimlerde yeni milletin ve devletin “baba”sının güçlü, güzel, yetenekli resmedilmesi, yine kurulmaya çalışılan yeni ideoloji perspektifiyle örtüşmektedir. Mustafa Kemal’in şahsına yapılan bu gibi betimlemeler, akla Weberyan karizmatik lider kavramını getirmektedir. Zira Weber’in karizmatik lidere atfettiği özelliklerin tam olarak

Mustafa Kemal özelinde de vücut bulduğu görülmektedir. Weber'e göre karizmatik temellere dayanan otorite, liderin olağandışı/ olağanüstü yetenekler taşıdığı ve onun kutsal bir kişiliğe sahip olan bir kahraman olduğu inancına dayanmaktadır. Ya da onun Tanrı tarafından gönderilmiş, belirli bir misyonu olan bir kişi olduğu inancından ileri gelmektedir.[482] Dolayısıyla Weber'in karizmatik lidere atfettiği ve toplumsal ilişki bağlamında da tüm toplum tarafından kabul edilen tüm özellikler, karikatürlere yansıyan çizimlerde de çok açık bir şekilde görülmektedir.

Mustafa Kemal'in lider kimliği üzerine vurgu yapılan bir başka karikatür *Cem*'de karşımıza çıkmaktadır.[483] Yerdeki kasketinden asker olduğu anlaşılan adamı denizin tutmadığı aksine adama güneş çarptığı vurgulanmıştır. Burada duvarda asılı duran ve baygın haldeki adama baktığı görülen Mustafa Kemal'e ait resimde bahsi geçen "güneş çarpması" dikkati çekmektedir. Zira burada Atatürk'ün güneş gibi parlayan ve bir o kadar hiddetli hali resmedilmişken, askere karşı kızgın duruşu ile onu güneşin çarpması gibi etkilediği görülmektedir. Bu da Mustafa Kemal'in güçlü liderlik vasfına önemli bir atıf olarak okunmaktadır.

[482] Nur Vergin, ***Siyasetin Sosyolojisi: Kavramlar, Tanımlar, Yaklaşımlar***, İstanbul, Doğan Kitap, Ağustos 2012, s.64.
[483] Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Dijital Arşivi, http://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/ Erişim tarihi: 27.02.2019.

Karikatür 129: Cem, 29.12.1927, S.3

Yine *Akbaba*'dan bir örnekte, "Zafer Abidesi" başlığıyla atıyla şaha kalkmış bir Mustafa Kemal ile abidenin altında ezdiği baş hasımlardan geleneksel bir figür görülmektedir.[484]

[484] Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Dijital Arşivi, http://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr . Erişim tarihi: 15.08.2019.

Karikatür 130: Akbaba, 18.01.1923, S.13

Burada, Mustafa Kemal'in üzerinde yükseldiği "Zafer Abidesi" olarak nitelendirilen şeklin dünyaya benzetilmesi ve bu karikatürün Cumhuriyet'in ilanından önce çizilmiş olması çizimin önemli noktaları olarak görülmektedir. Zira yoruma açık bir şekilde, burada henüz rejim değişikliğine gidilmeden dahi Mustafa Kemal'i bir yüceltme, bir "ululama" çabası, ki bunun da Kurtuluş Savaşı neticesinde geliştiği düşünülmektedir. Aynı zamanda yapılan dünya vurgusu ile kendisinin toplum bazında da bir dünya lideri olarak görüldüğü sonucu çıkarılmaktadır. Yeni rejimin kurulmasından önce böyle bir karikatürün çizilmesi, sadece Mustafa Kemal'in değil aynı zamanda kazanılan askeri

başarının da evrensellik iddiası taşıması neticesinde tüm dünyaya lider kültü eşliğinde kabul ettirilmesi gayretini de içermektedir. Bu evrensellik iddiasının yanı sıra, birçok karikatürde olduğu gibi eski olanın da ezilmesi, yıkılması, ayaklar altına alınması üzerinde durulmaktadır. Yine benzer şekilde, gelecek rejimin alamet-i farikası olan "yıkıcılık" ve devamında "kuruculuk" özelliklerine atıflar da söz konusudur.

5.2.1.3.Yeni Devletin Düşman Temsilleri

Tarihsel sürecin toplumsal yansımalarını izlediğimiz karikatür çizimlerindeki canlılığın, Mustafa Kemal'e suikast girişimi, Şeyh Said isyanı ve arkasından gelen Takrir-i Sükûn yasası ile zayıfladığını belirtmiştik. Zira bu dönemde çıkan karikatürlerin daha çok suikast, şeyh Sait ve arkasından çıkan Takrir-i Sükûn Kanunu ve hatta İstiklal Mahkemeleri üzerinde durdukları görülmektedir. Şeyh Sait ayaklanması devamında çıkan Takrir-i Sükûn Kanunu üzerine çarpıcı örneklerden biri *Karagöz*'de yayımlanmıştır. Çizeri belirtilmeyen karikatürde, ekmek yardımı bekleyen Şeyh Sait'e Karagöz ile Hacivat'ın uçaklardan bomba attıkları görülmektedir.[485]

[485] Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Dijital Arşivi, https://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr . Erişim tarihi: 15.08.2019.

Karikatür 131: Karagöz, 25.03.1925, S.1775

Yine çizeri belirtilmeden *Karagöz*'de yayımlanan Şeyh Sait temalı başka bir karikatürde, İngiltere'den destek gördükleri vurgulanan Şeyh ve adamlarına Karagöz müdahale etmektedir. Burada Şeyh'e silahlarını satmaya çalışan İngiliz'in arkasında VI. Mehmet Vahidettin'in bulunduğunun belirtilmesi, yeni rejimin modernleşme projesindeki "düşman imgeleri"ne hem geleneksel olana hem de "Batı'ya rağmen Batılılaşma" fikri üzerinden "ayrılıkçı" hareketler ve onların destekçisi olduğu düşünülen Avrupa[486] üzerinden vurgu yapıldığını düşündürtmektedir.[487]

[486] Şeyh Sait isyanının destekleyicisi olarak İngiltere'nin görülmesi fikrinin resmi ideoloji ile öne sürüldüğü ve sol çevrelerce de benimsendiği kabul etse de, Mete Tunçay buna, bu durumun stratejik olarak İngiltere'nin yararına olmadığını ve ayrıca halifeliğin kaldırılmasına da İngiltere'nin sevinçle karşılık verdiğini belirterek karşı çıkıyor. Mete Tunçay, ***Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetimi'nin Kurulması***, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999, s.137.

[487] Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Dijital Arşivi, https://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr . Erişim tarihi: 15.08.2019.

Karikatür 132: Karagöz, 14.03.1925, S.1772, s.1

Bilindiği üzere tek parti yönetimi Cumhuriyet ideolojisi ve devrimlerine yönelik "karşı devrim" olarak nitelendirdiği bu girişimlerin ardından, 1925 yılında rejime yönelik bu tip muhalefetin kontrol edilebilmesi için yasal bir düzenlemeye gitmiş ve Takrir-i Sükûn Kanunu'nu çıkarmıştır. Bu yasal düzenleme ve devamında kurulan İstiklal Mahkemeleri ile yaklaşık 7500 kişi tutuklanmış, 660 kişi de idam edilmiştir. Aynı zamanda yine basına da yasal olarak bir baskı mekanizması getirilmiş ve kanun ile ilk olarak 6 Mart 1925'te, İstanbul'da çıkmakta olan *Tevhid-i Efkâr, İstiklal, Son Telgraf, Aydınlık, Orak Çekiç* ve *Sebilürreşat* adlı gazete ve dergiler kapatılmıştır.[488]

Yapılan yasal düzenlemeye ve bu düzenlemenin Cumhuriyet ideolojisinin bir nevi "koruyucusu" olduğuna dair inancın mizah dünyasında da gecikmeden yerini bulduğu görülmektedir. Çizeri belirtilmeyen ve *Karagöz*'de yayımlanan karikatürde yasanın düzenleyici ve koruyucu rolü üzerine vurgu yapılmaktadır.[489]

[488] Tunçay, ***a.g.e.***, s.149.
[489] Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Dijital Arşivi, https://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr . Erişim tarihi: 15.08.2019.

Burada “Kanun ve kuvvet altında sükûn” başlığı ile aslında iktidar tarafından hazırlanan olağanüstü hâl sürecinin toplum için güvenli ve huzurlu bir ortam imkânı sunduğunun altı çizilmektedir. Neticede iktidar karşısında yer alacak, muhalif olan ya da olabilecek her türlü ses kısılmış ve dolayısıyla da toplumsal hayatta da bir “istikrar” hâli yansması sağlanmıştır.

Karikatür 133: Karagöz, 11.03.1925, S.1772

Bir önceki karikatürde de altı çizilen söz konusu istibdat yönetimi gerçekleşmeden önce, yeni rejim ve yöneticileri, muhalif ya da farklı kesimlerden gelen hareketlere yönelik ılımlı bir tavır sergileme niyeti ve gayretiyle baskı ve sertlik yanlısı başvekil İsmet Paşa (İnönü) yerine Fethi (Okyar) Bey’i başvekil olarak görevlendirmişlerdir. Ancak yaşanan sürecin devamında artan muhalif hareketler ve Şeyh Sait isyanı neticesinde, Fethi Bey hükümeti düşürülür ve İsmet Paşa tekrar kabineyi ele almıştır. Neticede hedeflediği baskı ve sertlik tutumu da uygulanmaya başlamıştır. Yaşanan bu sürecin karikatüre yansımasını *Akşam* gazetesinde yer alan bir çizimden net bir şekilde okuyabiliyoruz. “Şiddet Kabinesi” başlıklı karikatürde askeri üniformasıyla İsmet

Paşa yer alırken, beden dili ve ellerinde yer alan, şiddet için kullanılabilecek nesnelerle "Var mı bana yan bakan?.." nidaları atmaktadır.[490]

Karikatür 134: Akşam, 05.03.1925, s.1

Yeni rejimin söz konusu yeni baskı mekanizmalarına, basın üzerinde uyguladığı yaptırımların da dahil olduğu belirtilmişti. 1928 yılında *Cem*'de çıkan bir karikatürde[491], söz konusu bu baskının sırat köprüsüne nasıl benzetildiği ve tüm basın mensuplarının bu zorlu yolda gitmek zorunda oldukları dikkati çekmektedir.

[490] Atatürk Kitaplığı Süreli Yayınlar Dijital Arşivi, http://ataturkkitapligi.ibb.gov.tr/ataturkkitapligi/index.php?dil=tr&p=7&ID=7 Erişim tarihi: 09.11.2019.

[491] Atatürk Kitaplığı Süreli Yayınlar Dijital Arşivi, http://ataturkkitapligi.ibb.gov.tr/ataturkkitapligi/index.php?dil=tr&p=7&ID=7 Erişim Tarihi: 21.09.2019.

Karikatür 135: Cem, 27.12.1928, S.36, s.8

Yine *Cem*'in aynı sayısında basın mensuplarının tabiri caizse "hapı yuttukları" vurgusu yapılmaktadır.[492]

[492] Atatürk Kitaplığı Süreli Yayınlar Dijital Arşivi, http://ataturkkitapligi.ibb.gov.tr/ataturkkitapligi/index.php?dil=tr&p=7&ID=7 Erişim Tarihi: 21.09.2019.

Karikatür 136: Cem, 27.12.1928, S.36, s.9

5.2.1.4.Cumhuriyet Modernleşmesinin Görünür Hali: İnkılaplar

Cumhuriyet modernleşmesi girişimlerine güzel bir örnek *Akbaba*'da karşımıza çıkmaktadır. "Cumhuriyet fidanının meyveleri her sene artıyor…" başlıklı karikatürde, bir ağaç olarak çizilen ve etrafındaki kılıç, silah, çekiç vb. şeylerle korumaya alınan Cumhuriyet'in meyvelerinin ise, "medeni kanun, şapka, yollar, sulama, asayiş, yeni harf ve şümendüfer" olarak resmedilmesi ise ayrıca önem taşımaktadır. Yeni rejimin olgunlaşması beklenen ve fakat henüz "korunmaya" muhtaç meyveleri olarak resmedilen özelliklerinin her biri, bir yandan da toplumun farklı meslek gruplarını akıllara getirmektedir. Bu da aslında rejimin alamet-i farikası olarak solidarist korporatizmin temellerini düşündürtmektedir. Aynı zamanda ağacın altındaki bir grup da ağacın ne kadar çabuk serpilip, meyve verdiğini çünkü etrafındaki parmaklıkla ne kadar iyi korunduğunu vurgulamaktadır.

Burada özellikle, söz konusu "meyvelerin" hızlıca büyüyüp, gelişebilmesi ve bu nedenle korunması çabasının rejimin gerek ideoloji gerekse de aydınlar bazında hızlı bir modernleşme çabası içerisinde olduğu düşüncesini yansıtmaktadır. Aslında bu

örnek, bu çalışmanın da temel savlarından olan, Osmanlı/Türk modernleşmesi sürecindeki anlayışın dönüşümüne çok net bir örnek olarak karşımıza çıkmaktadır: Her iki dönemde de modernleşme bir "aciliyet" gerektirirken, bu çizimde de örneğini net bir şekilde gördüğümüz üzere, Cumhuriyet modernleşmesinde "geç kalmışlığın aciliyeti" söz konusudur. Yani yeni bir devlet, ulus ve toplum yaratırken girilen modernleşme sürecinin son derece hızlı gerçekleşmesi çünkü bunun için yeterince geç kalındığı, bu yüzden de mümkün olan en hızlı şekilde bu sürecin tamamlanması gerektiği fikri baskındır. Tabii ki çizimdeki yazılar da yeni harflerle yazılmıştır.[493]

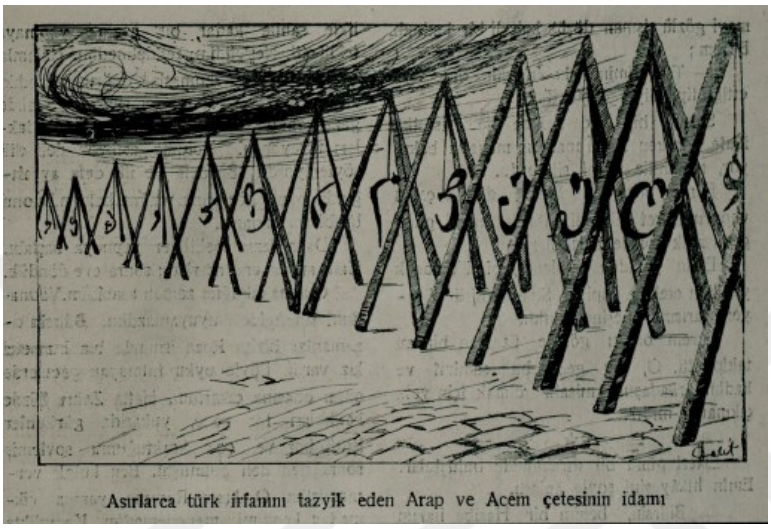
Cumhuriyet'in ilanından sonra, mizah üzerinde etkisi olan birçok önemli tarih sayılabilecekken; önemli kırılma noktalarından bir tanesi de 3 Kasım 1928'de yeni harflerin kabul edilmesi olarak görülmektedir. Bu bağlamda, 1928'den önce ve sonra diye bir ayrım yapılması yazılı Cumhuriyet mizahı için ayrı bir önem taşımaktadır. Hatta yeni yazıya geçişle ilgili Cemal Nadir Güler'in *Akşam* gazetesine 1928'de çizdiği bir karikatürü bu anlamda önemlidir: Eski yazıyla "Hicret! (Türkiye Cumhuriyeti 1 Kasım'da Latin alfabesine geçti.)" yazan karikatür, Kemalist devrimlerin önemli ayaklarından biri olarak görülen yeni yazıya geçiş sürecini, yine geleneksellikten kurtulma çabasının ve bunu başarmanın bir görünümü olarak eski yazı üzerinden vermektedir.[494]

Karikatür 137: Akşam, 01.12.1928, s.1

[493]Söz konusu karikatüre birincil kaynaklar üzerinden ulaşılamadığı için görsel olarak kullanılamamıştır. Ramiz Gökçe, ***Akbaba***, 28.10.1929, S.716, s.1, akt: Çeviker, *a.g.e.*, s.108.
[494] Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Dijital Arşivi, https://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr . Erişim tarihi: 15.08.2019.

Yukarıdaki çizime benzeyen bir başka karikatür *Cem*'de karşımıza çıkmaktadır.[495] Yine yukarıdaki gibi eski harflerin karakterize edildiği çizimde, yine bir eski/yeni ikiliği vurgusu ile, harflerin idam edilmesi üzerinden eski olandan köklü bir kopuş gerçekleştirildiği anlatılmıştır.

Karikatür 138: Cem, 12.12.1928, S.34, s.3

Harf devrimi üzerine bir başka çarpıcı örnek yine *Akbaba*'da karşımıza çıkmaktadır. "Odun yerine!" başlıklı karikatürde modern bir araba yanında konuşan modern giyimli iki kadın ve bir erkek arasında geçen diyalog şöyledir: *"-Demek kışın da köşkte kalacaksınız… İyi ama o karda kıyamette nasıl yaşayacaksınız, üşümez misiniz?" "-Ah niçin üşüyelim? Babamın kütüphanesi Arap harfleriyle yazılmış koca koca kitaplarla dolu, onları yakar yakar ısınırız!"*[496] Bu çizimde yine geleneksel/ geri kalmış olana bir gönderme yapıldığı dikkat çekmektedir. Zira geri kalmış olandan kurtulmak gerektiği ve bu kurtuluşun "yakma" eylemiyle geri dönüşü olmayacak bir şekilde gerçekleştirilecek olmasına yapılan vurgu önemlidir. Bununla beraber, günümüzde dahi, gündelik dilde kullanılan "odun" metaforu daha çok içi doldurulması ya da geliştirilmesi gereken olay/kişi ya da durumlar için kullanılırken; burada da yine eski harfleri temsilen böyle bir kullanımda bulunulması tesadüf değildir.

---

[495] http://ataturkkitapligi.ibb.gov.tr/ataturkkitapligi/index.php?dil=tr&p=7&ID=7 Erişim tarihi: 21.09.2019.

[496] Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Dijital Arşivi, https://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr . Erişim tarihi: 15.08.2019.

Karikatür 139: Akbaba, 04.10.1928, S.607, s.1

Cumhuriyet ilanının beşinci yıldönümünde Ramiz Gökçe tarafından çizilen ve *Akbaba*'da karşımıza çıkan bir başka karikatürde[497] Mustafa Kemal, yeni harfler ve özellikle de kız çocukları üzerinden yapılan vurgu dikkati çekmektedir.

[497] Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Dijital Arşivi, http://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/ Erişim tarihi: 27.02.2019.

Karikatür 140: Akbaba, 29.10.1928, S.614

Cumhuriyet'in beşinci yaşını, Mustafa Kemal'in okumaya yönelik yol göstericiliği başlığı ile kutlayan karikatürün alt metninde geleneksel ve eski olan yani "sarıklı"dan her anlamda kurtulunduğu vurgusu dikkati çekmektedir. Burada Cumhuriyet'in yeni "yaşı" kutlanırken; yeni rejimin birçok özelliği bakımından ön plana çıkarıldığı dikkati çekmektedir. Bu noktada benzer örneklerini çokça gördüğümüz kurucu lidere atıf hem sözel hem de görsel olarak dikkat çekerken; rejimin eğitime ve özellikle de kız çocukları ve kadınların eğitimine verdiği önem de vurgulanmıştır. Burada "sarıklı" olarak tanımlanan kişiler ise daha ziyade Osmanlı'yı ve Osmanlı kurumlarını hatırlatırken; öncelikle monarşinin bertaraf edilmesiyle önce ellerinden ve en nihayet

de yeni alfabe ve dil ile dillerinden de kurtulunduğu üzerinde durulmuştur. Yani aslında bir noktada yine bir eski/yeni kıyaslaması geçmişten kopma çabası dikkati çekmektedir.

Yeni harfler üzerine yapılan bir başka vurgu yine *Akbaba*'da yeni rejimin yeni kurumları ve o söz konusu kurumu temsil eden bürokratlar ile karşımıza çıkmaktadır.[498] Ankara'daki Meclis açılışını başlığına taşıyan karikatürde, oldukça modern kıyafetler içinde ve özellikle de rejimin önemli yeniliklerinden şapka takarken görülen erkek vekillerin ellerindeki Alfabe kitapçıkları yine milletin temsilcileri olarak en çok önem verilen konuya dikkat çekmektedir. Zira rejimin en önemli yeniliklerinden biri kabul edilen yeni harflerin ilk önce Meclis'te ve tabii ki vekiller arasında yaygınlaşması ve onlar tarafından da yaygınlaştırılması önemlidir. Alt metinde yer alan Meclis'te iş yapma zamanının artık geldiği ifadesi de tam da bu anlamda rejimin yeni "iş"lerini ortaya koyması açısından dikkati çekmektedir. Zira söz konusu işlerin en önemlilerinden biri harf devrimi ve alfabedir.

Karikatür 141: Akbaba, 01.11.1928, S.615

[498] Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Dijital Arşivi, http://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/ Erişim tarihi: 27.02.2019.

Yeni alfabe ve harf devriminin önemi bu kadar bariz ve yeni rejim tarafından da bu kadar vurgusu yapılmışken şunu belirtmek önemli görülmektedir: Rejimin modernleşmenin önemli bir ayağı olarak gördüğü ve üzerine eğildiği yeni harflerin Kasım 1928'de kabul edilmesinden aylar öncesinde bazı yayınlarda Türkçe ifadelerin ve açıkça anlaşılır şekilde Türkçe cümlelerin kullanıldığı görülmektedir. Örneğin *Akbaba*'da henüz daha derginin başlığı dahi Osmanlıca iken 23 Ağustos 1928'deki 595. sayıda ara başlık olarak Türkçe kullanıldığı görülürken; 3 Eylül 1928'deki 598. sayıda ilk kez metin olarak Türkçe kullanıldığı görülmektedir. 18 Ekim 1928'deki 611. sayı ile de derginin başlığının artık Latin harfleri kullanılarak yazılmıştır.

Görünen modernleşme hareketlerinden kılık/kıyafet ve şapka üzerinde yapılan değişikliklerin de karikatüre yansıması gecikmemiştir. Zira Mustafa Kemal'in Kastamonu'da şapkayı tanıtmasının ardından Karagöz'de Hacivat ile Karagöz arasında geçen ve "Şapka dükkânlarında!" başlığıyla bir karikatür çıkmıştır.[499]

Erken Cumhuriyet dönemi karikatürlerinde, dönemin inkılapları arasında en çok yeni harflere atıf yapıldığı görülmekle birlikte; Vakıflar Kanunu üzerine de ilginç detayları olan bir karikatür *Akbaba*'da karşımıza çıkmaktadır.[500] Memlekette Batılı olmayan son kalem Evkaf'ın vücut bulmuş halinin terzi elinde "ıslah" edildiği görülürken, Evkaf insanın bu "dar" kıyafet içinde rahat edemediğini belirtmesi önemlidir. Aynı zamanda terzinin yaptığı yenilik vurgusu ve bu yeniliğin de gençliğe işaret etmesi yine rejime yapılan atıflardan biri olarak birçok çizimde karşımıza çıkmaktadır.

[499] Söz konusu karikatüre birincil kaynaklar üzerinden ulaşılamadığı için görsel olarak kullanılamamıştır Anonim, ***Karagöz***, 5.9.1925, S.1823, s.2-3, akt: Çeviker, *a.g.e*., s.85.
[500] Atatürk Kitaplığı, 21.09.2019.

Karikatür 142: Akbaba, 10.02.1930, S.746, s.1

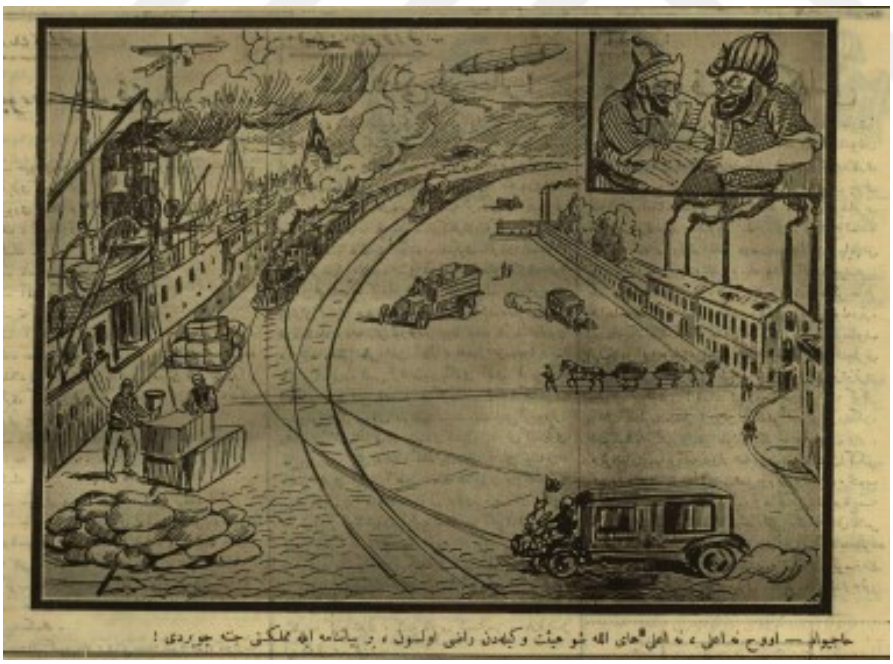
Cumhuriyet'in asıl ürünlerinin verildiği evre ise 1928 yeni harflerin kabulü sonrası olarak görülmektedir. Ancak yeni yazıya geçişin ilk on yılı olan 1928-1938 arası dönemde, mizah dergilerinin düzensiz ve kısa ömürlü olduğu da belirtilmektedir.[501] Ayrıca bu dergilerin hepsinin İstanbul'da yayımlanmış olduğu yani İstanbul dışında yazılı bir mizah geleneği kurulamadığı da üzerinde durulan noktalar arasındadır. Bu durum da belki yeni rejimin mekânsal olarak değişimiyle ile birlikte, Ankara dahilinde yayımlanma çabası içine girmiş dergilerin kontrol edilebildiğini ve fakat Osmanlı'dan kalan başkentin bu anlamda en azından ilk aşamada kontrol edilemediği düşüncesini yaratmaktadır. Neticede yeni rejim geleneksel olandan tümüyle bağımsız olmalı ve öncelikle en yakınında kendisini eleştirme potansiyeli olanlara karşı korporatist ideoloji çerçevesinde bir "önlem" alabilmelidir. Bununla birlikte yeni yazının halk tarafından benimsenmesinde mizah dergilerinin önemli bir rol üstlendiğinin

[501] Kısa ömürlü olan bu dergiler arasında şunlar sayılabilir: Köroğlu, Kahkaha, Babacan, Nasreddin Hoca, Boşboğaz, Kalem, Bravo, Karikatür, Ayvaz, Yeni Nasrettin Hoca, Papağan. Çeviker, ***a.g.e.,*** s.145.

belirtilmesi[502] de modernleşme çabaları ve toplumsal etkileşimin çift yönlü ilerlemesi olarak görülmektedir.

5.2.2.Gündelik Yaşamda Modernleşmenin Temsili: Şehir ve Belediyecilik

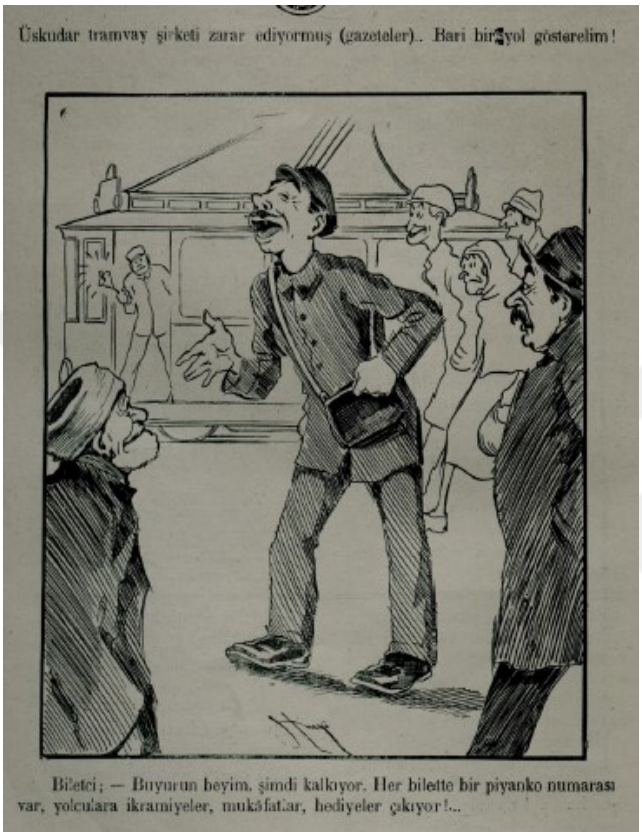
Modernleşmenin şehir üzerindeki sembollerini çok güzel yansıtan bir örneği *Karagöz*'de bulunmaktadır. İstanbul'un gündelik hayatından, esnaf, ulaşım gibi unsurları barındıran bir kesitin yer aldığı çizimde Hacivat'ın sözleri şöyle aktarılmaktadır: *"Ooh ne âlâ, ne âlâ, hay Allah şu Heyet-i Vekile'den (Bakanlar Kurulu) razı olsun, bir beyanname ile memleketi cennete çevirdi!"* Zira çizimde deniz taşımacılığından bir vapur, rayları açık bir şekilde görülen tramvay görülmektedir.[503]

Karikatür 143: Karagöz, 12.09.1923, S.1616

[502] Çeviker, ***a.g.e.,*** s.95.
[503] Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Dijital Arşivi, https://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr . Erişim tarihi: 15.08.2019.

İstanbul'a ve kentin yaşadığı çeşitli sorunlara ilişkin karikatürlerden bazılarına *Cem*'de rastlanmaktadır. Örneğin tramvay şirketinin zarar ettiği yönündeki haberlere karşı şöyle bir karikatür karşımıza çıkmaktadır:[504]

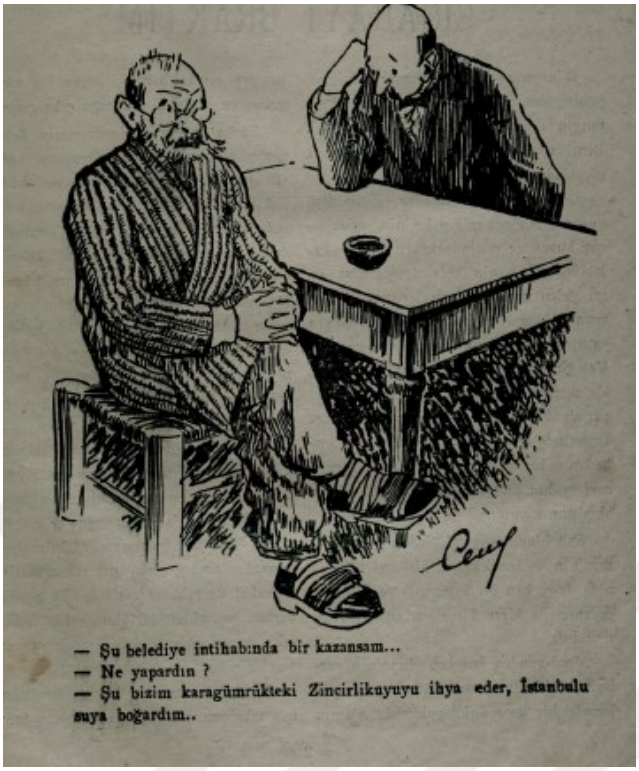

Karikatür 144: Cem, 27.12.1928, S.36, s.12

Yine İstanbul'daki su sorununa ve belediyeciliğe yönelik yapılan vurgu ile halk arasında belediye seçimleri ve İstanbul'un ihtiyacı olan su hizmeti konuşulmaktadır.[505]

[504] Atatürk Kitaplığı Süreli Yayınlar Dijital Arşivi, http://ataturkkitapligi.ibb.gov.tr/ataturkkitapligi/index.php?dil=tr&p=7&ID=7 Erişim Tarihi: 21.09.2019.

[505] Atatürk Kitaplığı Süreli Yayınlar Dijital Arşivi, http://ataturkkitapligi.ibb.gov.tr/ataturkkitapligi/index.php?dil=tr&p=7&ID=7 Erişim Tarihi: 21.09.2019.

Karikatür 145: Cem, 28.02.1929, S.45, s.1

Akbaba'da karşılaşılan "İsmet Paşa (İnönü), İzmir seyahatinde halkla temasta" başlıklı karikatürde ise, tren camından halkla konuşan İsmet Paşa şunları söylemektedir: *"Köyünüze mektep yapacağız, hastane yapacağız, şimendifer (tren) yapacağız, yol yapacağız, köprü yapacağız…"* Paşa'yı alkışlayan grup ise şunları söyler: *"Yaşasın halk hükümeti, bize yapacak bir şey bırakmadı!"*[506]

[506] Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Dijital Arşivi, https://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr . Erişim tarihi: 15.08.2019.

Karikatür 146: Akbaba, 17.07.1924, S.169, s.1

Bu çizimde "halk hükümeti" vurgusu parti-devletin "altı ok"unun toplum içinde de benimsendiğini ve yine "niteliksel" modernleşme çabasının ne kadar önemli görüldüğünü göstermektedir.

Gündelik hayatta görünür nitelikteki modernleşme çabalarına, aile hayatından da örnekler verildiği görülmektedir. *Akbaba*'da yer alan bir çizimde[507] maddi açıdan oldukça zorlandığı görülen bir ailenin "asri" geleneklerden uzak kalmadıkları vurgusu yapılarak, aslında bir nevi eleştiri de getirilmiştir. Ancak burada dönem itibariyle yaşanan ekonomik kriz nedeniyle, yeni rejimin uygulamaya çalıştığı tasarruf politikası neticesinde yaşanan bir maddi güçlük de dikkati çekmektedir.

[507] Atatürk Kitaplığı, 21.09.2019.

Karikatür 147: Akbaba, 10.03.1930, S.753, s.1

5.2.3.Modernleşme Sürecinde Eğitim ve Çocuk

5.2.3.1.Eğitim

Çalışmanın giriş kısmında üzerinde durulan Cumhuriyet modernleşmesinin biçimsel özelliklerine vurgu yapılan bir karikatür yine *Akbaba*'da karşımıza çıkmaktadır.[508] Rejimin eğitime verdiği önem üzerine çeşitli çizimler olduğu bilinmekle beraber; eğitim meselesinde dahi niteliksel bir modernleşme çabasına yönelik vurgu bu çizimde dikkati çekmektedir. Okulların binalarını değiştirdiği belirtilen karikatürde, oğluna okuldaki vazifesini soran babaya oğlu "sıraları taşımak" cevabını vermiştir. Bu da

[508] Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Dijital Arşivi, http://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/ Erişim tarihi: 07.03.2019.

eğitimdeki niteliksel değişmelerde, öğrenci olarak farklı sorumlulukları olması gereken çocukların dahi yer aldığına eleştirel bir okuma şeklinde düşünülmektedir.

Karikatür 148: Akbaba, 22.10.1923, S.92

Cem'de karşımıza çıkan bir karikatürde ise yeni harfler üzerinden eğitim meselesine vurgu yapıldığı görülmektedir. Çizimde[509] yeni harfler kullanılmaya başladıktan sonra, bunları öğretmeye çalışan bir insanın yaşadığı zorluk gözler önüne serilmiş ve çizimde kullanılan "Deve hendeği atlarken" başlığı ile söz konusu zorlu süreç vurgulanmıştır.

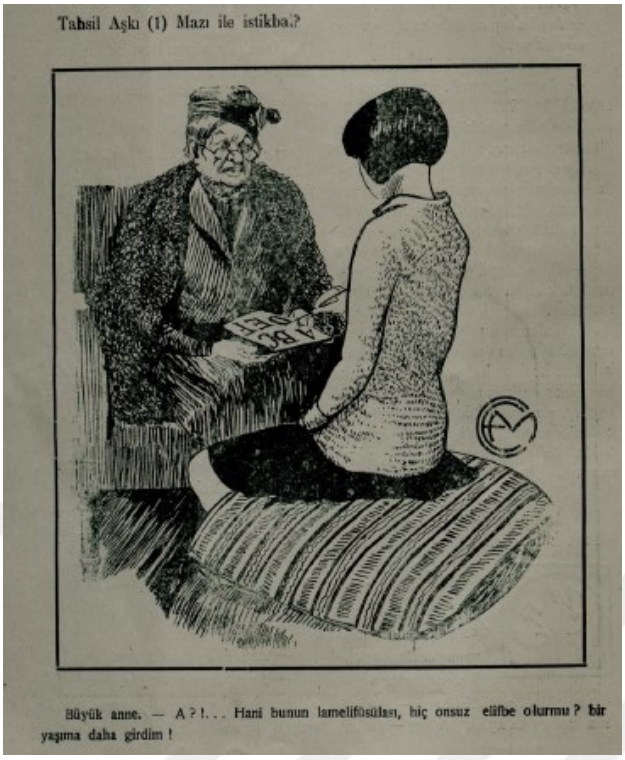
[509] Atatürk Kitaplığı Süreli Yayınlar Dijital Arşivi, http://ataturkkitapligi.ibb.gov.tr/ataturkkitapligi/index.php?dil=tr&p=7&ID=7 Erişim Tarihi: 21.09.2019.

Karikatür 149: Cem, 10.01.1929, S.38, s.9

Eğitim ile ilgili "Tahsil aşkı" başlıklı bir karikatür yine *Cem*'de karşımıza çıkmaktadır.[510] Söz konusu çizimde birkaç vurgu göze çarpmıştır: Büyük anne ve genç kadın üzerinden yapılan mazi ve istikbal vurgusu ile yine bir eski/yeni karşılaştırması; aynı zamanda yine yeni harflerin öğrenilmesinde yaşanan zorluk ve yeni rejimin gençliği…

[510] Atatürk Kitaplığı Dijital Arşivi, http://ataturkkitapligi.ibb.gov.tr/ataturkkitapligi/index.php?dil=tr&p=7&ID=7 Erişim Tarihi: 21.09.2019.

Karikatür 150: Cem, 12.12.1928, S.34, s.6

Kemalist devrimlerin, dil gibi önemli reformlarından biri de eğitim üzerinedir. Zira burada da rejimin varlığını devam ettirecek ve Kemalizm'in temel argümanlarını taşıyıp, doğru bir şekilde aktarabilecek nesiller yetiştirilmesi önemli görülmektedir. Mizah basınında da bunun yansımasını görebildiğimiz karikatürlerden bir tanesi şöyledir: Üzerinde "Mektep, medeniyet" yazan bir makine olan ve "Evvela bu makineden geçmek lazım" başlığındaki karikatürde, Karagöz şöyle söylemiştir: *"Çevir Hacivat çevir, bu makine işledikçe milletin gözü açılacak, cehaletten, sefaletten, felaketten kurtulacak, millet bak yeniliğe, terakkiye (ilerlemeye) alışıyor. Ha koluna, buduna kuvvet, çevir Hacivat çevir!"*[511]

[511] Atatürk Kitaplığı Süreli Yayınlar Dijital Arşivi, http://ataturkkitapligi.ibb.gov.tr/ataturkkitapligi/index.php?dil=tr&p=7&ID=7 Erişim tarihi: 09.11.2019.

Karikatür 151: Karagöz, 25.04.1925, S.1785, s.4

Bu çizimde aslında Osmanlı/Türk modernleşmesinin tipik bir örneğinin resmedildiği görülmektedir. Reşat Kasaba'nın daha önce aktarılan vurgusuna dönersek, tepeden inme bir süreç olarak yürütülen modernleşme girişimlerinde, bu süreci bilfiil yürüten aydınların Osmanlı'daki kurumların değiştirilmesine yönelik bakış açılarının temsili burada da net bir şekilde görülmektedir. Zira Kasaba, modernleşme sürecindeki temel varsayımın içinde bulunulan dönemin özelliklerinin ve kurumların maddi/formel yapılarının değişmesiyle insanların davranışlarının kolayca değişebileceği düşüncesine vurgu yaparak, mevcut kurumların Avrupa'daki örnekleri ile değiştirilmesi üzerinden bir modernleşme süreci yaşandığını belirtmektedir. Bu karikatürde de Hacivat'ın çevirdiği makinenin içinden geçenlerin, direkt olarak değişime uğradığı, kılık kıyafetlerinin derhal değiştiği ve modern görünümlü, yeni rejimin de toplum için uygun gördüğü kıyafetler giydikleri görülmektedir. Bu karikatürde eğitimden faydalanan kişiler yetişkin bireyler olarak çizilmişse de; kız/erkek ayrımı yapılmaksızın tüm çocukların temel eğitimi alması çağdaşlık alâmeti

olarak yeni rejimin öncelikli amaçlarından biri olarak görülmektedir. Yani Cumhuriyet seçkinleri, "muasır medeniyetler" seviyesine ulaşmak için toplumun "çağdaş bilgi ve teknik" ile donanmış olmasının önemine de işaret etmişlerdir.[512]

Çizimdeki insanların dışında, arka fona da bakıldığında, ortadan ikiye bölmek gerekirse, sol ve sağ taraftaki çizimlerde de söz konusu "makine"nin etkisi görülebilir. Zira "makine"den önceki sol tarafta geleneksel yapılar söz konusu iken; "makine"den sonraki sağ tarafta meclise de benzetilebilecek modern yapılar ve bir hava aracı göze çarpmaktadır. Bu da yine kullanılan makine metaforu ile eğitimin dönüştürücü ve bir anlamda da kurucu etkisine ve bu doğrultuda da modernleşme sürecinde atfedilen önemine işaret etmektedir. Zira burada "terakki" ifadesinin özellikle vurgulandığını ve yine bir nevi "geleneksel" olanın kurumlarıyla baş edilmeye çalışıldığı düşünülmektedir. Aynı zamanda halkın da yapılan yenilikleri içselleştirdiğine vurgu yapılması, reformların halk için yapıldığı algısını vurgulamaya yöneliktir.

Yine 1930 yılı, ilk çok partili hayat denemesi olarak Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kurulmasıyla önem kazanmıştır. Bu süreç, politik olarak uzun ve başarılı bir süreç olamasa[513] da dönem mizahının yapısında yeni bir canlılık ve değişiklik ortaya çıkarmıştır. Kısa süren çok partili günlerde mizah dergileri politik konuları oldukça sık işlemeye fırsat bulmuşlardır. *Akbaba*'nın yönetici Yusuf Ziya Ortaç'ın bu konudaki ifadeleri önemlidir:

"… Fakat Serbest Fırka'ya gülemedik. Bizim ona attığımız her kahkahaya o, okuyucularımızın sillesiyle bize cevap verdi. Politika mizahının en güzel örnekleriyle dolu o eski sayılarımızın satışı, bir ayda yirmi beş binden iki bine düşmüştür… İki bin… Zarara dayanmak imkansızdı, bir müddet can çekiştikten sonra, Serbest Fırka kapanırken biz de kapandık."[514]

[512] Öztan, ***a.g.e.,*** s.111.
[513] Zira yaşanan bu sürecin bir kriz haline gelmesinde ve tek parti yönetiminin yerleşmesinde korporatist ideoloji temelinde şekillenen modernleşme süreci yatmaktadır, bu yüzden de her türlü farklılık gibi böyle bir farklılık da öncelikle önlenmeye ve devamında Serbest Cumhuriyet Fırkası ile kontrol edilmeye çalışılmıştır. Bu durum da niteliksel modernleşme sembollerine örnek olarak değerlendirilebilir.
[514] (20 Mart 1952 tarihli *Akbaba*'dan) Çeviker, ***a.g.e***., s.97.

Ortaç'ın ifadelerinden de anlaşıldığı üzere aslında toplum da böyle bir modernleşme çabasının yeterli olmadığını düşünmüş ve tek parti yerine daha çoğulcu bir demokrasi talebine girmeye başlamış olacak ki; toplumsal olarak belki de seslerini en net biçimde duyurabilecekleri, tepkilerini en ciddi şekilde gösterebilecekleri yollardan biri olarak mizah basınını seçmiş ve belki rejimin "cezası"nı *Akbaba*'ya "kesmiş"lerdir. Serbest Cumhuriyet Fırkası deneyimi tam da bahsedilen korporatist modernleşme temellerine uygun ve gerçekten "niteliksel"/görünürde bir "demokratikleşme" çabasıdır. Tabii ki Türk modernleşmesi çerçevesinde böyle bir "politik" gelişmenin mizah basınını canlandırması olağandır. Ancak Serbest Fırka deneyiminden sonra da reformlara devam edilmiş ve neticede Serbest Fırka "başarısızlığı" mizahı büyük bir suskunluğa sürüklemiştir. Mizah, ülke sorunlarından ve politikadan uzaklaşmış; plaj eğlenceleri, alaturka, alafranga, kadın-erkek ilişkisi gibi konulara eğilmeye başlamıştır.

5.2.3.2. Yeni Rejimin Çocukları

Erken Cumhuriyet döneminde, tek parti iktidarının kontrol ve baskı mekanizmaları ile özellikle basın ve mizah dünyası üzerinde etkili olduğu belirtilmişti. Bu nedenle birçok karikatürist ya da çizerin kendilerine eleştirel yolda alternatif çareler buldukları ve bu nedenle de özellikle İstanbul üzerine odaklandıkları Turgut Çeviker'den alıntılarla desteklenmişti. Fakat dönem içerisinde yine bazı karikatürlerde doğrudan Mustafa Kemal'e ya da rejime yönelik olmasa da dolaylı olarak birtakım eleştirileri karikatürler üzerinden görmek mümkündür. Bu çizerlerin arasında Mustafa Kemal'i yüceltenler içinde Ramiz Gökçe de görülmektedir. Gökçe'nin bu duruma örnek gösterilebilecek bir karikatüründe, kendisinin Cumhuriyet ideolojisini ve fikirlerini henüz olgunlaşmamış olarak gördüğü, rejimi çocuk olarak resmetmesinden ve fikirlerini de ham meyvelere benzetmesinden anlaşılmaktadır.[515] Bu karikatürde yeni rejime yapılan atıfta çocuk imgesinin kullanılması önem taşımaktadır. İlk bakışta çizim rejimin henüz olgunlaşmamış olmamasına vurgu gibi görünse de; Cumhuriyet ideolojisinde çocuğa

[515] Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Dijital Arşivi, https://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr . Erişim tarihi: 15.08.2019.

atfedilen önemle de ilişki kurulmaktadır. Zira karikatürdeki gibi sağlıklı olduğu anlaşılan çocuklar yeni devlet ideolojisinin güç algısı ile uyumlu hale gelmiştir. Osmanlı dönemi için Batı'da ifade edilen "hasta adam" tanımlaması yeni devletin ideolojisi için acizliği/zayıflığı ifade etmektedir. Dolayısıyla "gürbüz çocuklar"dan oluşan bir toplum yeniden inşa edilebilirse; Avrupalıların Türkiye ve Türkler için çizdiği profil de olumlu hale dönüşecek ve bu da yeni rejimin meşruiyetini artıracaktır.[516]

Karikatür 152: Zümrüdüanka, 20.03.1924, S.125, s.1

5.2.4. Erken Cumhuriyet Dönemi Karikatürlerinde Kadın

[516] Öztan, ***a.g.e.,*** s.129.

Kemalist ideolojinin, yeni devletin kuruluşunda gerçekleştirdiği modernleşme çabaları üzerinde daha önce de durulmuştu. Söz konusu bu girişimler Cumhuriyet modernleşmesinin niteliksel görünümleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Benzer bir durum kadın meselesi için de geçerlidir. Bilindiği üzere Cumhuriyet modernleşmesi, kadının modernleştirilmesine de çaba harcamıştır. Ancak görüleceği üzere, kadında yaratılan söz konusu modernleşme de tıpkı yeni ülkenin diğer alanlarındaki modernleşme çabaları gibi niteliksel olarak kalmıştır. Bir "Cumhuriyet kadını" tipolojisi yaratılmış ancak bu kadın ideal nitelikli bir kadın olmaktan öteye gidememiştir. Fatma Acun'un belirttiği üzere, Kemalist reformlar Kemalist ideolojinin pragmatizmi ile uyumlu modern bir kadın imajı inşa etmiştir ve kadınlara birbiriyle çelişen roller ve imajlar model olarak sunulmuştur: İş hayatında eğitimli profesyonel kadın; topluluklar, kulüpler kuran ve bunlara katılan sosyal kadın; uygun eğitim ve terbiye almış anne ve eş; gece kıyafetleriyle balolarda dans eden ve erkeklerle birlikte sosyalleşen feminen kadın.[517] Ancak tam da bu konuda "devlet feminizmi" olarak adlandırılan kavram devreye girer ve ilerlemeci bir ideoloji olan Kemalizmin, kadınların eğitim ve iş hayatına katılmasına bu kadar önem verirken ataerkil değerleri değiştirmemesi; kamusal alanda kadına yer açarken kadın-erkek ilişkilerinde muhafazakar tutumunu koruması eleştirilmektedir. Zira kadın hem iyi eğitimli hem iş alanında aktif, hem kamusal alanda görünür iken hem de annelik ve eşlik "vazifeleri"ni unutmaması gereken bir nitelikte konumlanmıştır. Bunun yanında Cumhuriyet rejimi gerçekleştirdiği reformlar ile kadınların siyasi ve sivil haklarında, eğitimlerinde, kılık-kıyafetlerinde ve medeni hukuk alanlarında bazı iyileştirmelere sahip olmalarını sağlamıştır. Ancak bu hakların elde edilmesinde kadınların mevcut çabaları yadsınmış ve fakat elde edilen bu haklar kadınlara seslerini duyuracakları geniş bir alan da sağlamamıştır.

Bu durumu yani Kemalist ideolojinin devlet feminizmi olarak nitelendirilen bu yaklaşımının, söz konusu ideolojinin milliyetçi yapısından kaynaklı olduğu da düşünülmektedir. Partha Chatterjee bu konuda önemli bir tespitte bulunmaktadır. Chatterjee'ye göre, milliyetçilik kültür sahasını maddi ve manevi olarak ikiye

[517] Fatma Acun, "Görsel verilerde Kadın İmajı (1923-1960)", ***SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi***, Isparta, Aralık 2007, No:16, s.98.

ayırmaktadır. Gelişmekte olan ve bu doğrultuda modernleşme kaynağı olarak Batı'yı ve Batı medeniyetini referans alan ülkeler için de Batı medeniyetinin taleplerinin en güçlü olduğu yer maddi alan olmuştur. Yani bilim, teknoloji, rasyonel ekonomik örgütlenme biçimleri, devlet işlerinde kullanılan modern yöntemler Avrupa ülkelerine Avrupalı olmayan halklara boyun eğdirme ve tüm dünyayı egemenlikleri altına alma gücü vermiştir. Sömürgeleştirilmiş halkların bu egemenliği kırmaları için maddi hayatı düzenleyecek daha üstün teknikler öğrenmeleri ve bu teknikleri kendi kültürlerine yerleştirmeleri gerekmiştir.[518] Türkiye gerek Osmanlı Devleti iken gerekse de Cumhuriyet rejimine girerken bilfiil sömürgeleştirilmiş bir ülke olmamış olsa da, imparatorluğun emperyal devletlerin elinden kurtarılmasına yönelik çaba ve I. Dünya Savaşı'nda yaşanan işgaller sömürgeleştirilme çabasını açıkça ortaya koymasına rağmen, İmparatorluk dahilinde başlayan modernleşme hareketlerinin Batı'nın maddi anlamdaki üstünlüklerini almaya gayret ettiği çabası açıkça bilinmektedir. Hatta Gökalp'in yaptığı hars/medeniyet ayrımının bu anlamda Osmanlı- Türk modernleşmesine son derece uygun olması ve Cumhuriyet modernleşmesinin niteliksel ayağına tekabül etmesi de bu noktada anlamlı görülmektedir.

Hindistan örneği üzerinde çalışan Chatterjee, milliyetçiliğin getirdiği bu ayrımın maddi alanın bizim dışımızdaki alan, manevi alanın da kendi gerçek benliğimizi ifade ettiğini vurgulamaktadır. Tam da bu noktadan hareketle, söz konusu iç ve dış ayrımının toplumsal sahayı ev ve dünya olarak ikiye ayırdığını; dünyada maddi çıkarların izlendiği ve bu nedenle de erkeğin alanı iken evin ise dünyanın kutsal olmayan faaliyetlerinden uzak tutulması gereken bir alan olduğunu ve kadının da evi temsil ettiğini belirtmektedir.[519] Dünyada sömürgeleştirilen halk ister istemez sömürgecinin kurallarını kabul etmiştir. Aynı zamanda milliyetçiler için dünyada bir ulusal bağımsızlık savaşı da verilecektir. Ancak ulusal mücadelenin ulusal kültürü, sahip olunan manevi özü koruyarak güçlendirmek çok önemlidir. Yani sömürgecinin iç alan olan kutsallığa ulaşmasına kesinlikle izin verilmemelidir. Zira evde Batı'nın kurallarının taklit edilmesi kişinin öz varlığının ortadan kaldırılmasıyla aynı görülmektedir. İşte bu tam olarak Gökalp geleneğini yansıtmaktadır.

[518] Chatterjee, ***a.g.e.,***, s.201.
[519] Chatterjee, ***a.g.e.,*** s.202.

Tüm bu düşünce çerçevesine göre, modernleşmeye dair dönüşümler maddi faaliyetlere yöneliktir ve dış dünyada olmalıdır. Dolayısıyla bu noktada en büyük görev erkeklere düşmektedir. Bunun yanında toplumsal hayatın içsel maneviyatının korunması da son derece önemli görülmektedir. Ulusal kültürün maneviyatı ise esas olarak evin içinde yer almaktadır. Yani bu durumu koruma görevi de esas olarak kadına düşmektedir. Dolayısıyla ev dışında ne yaşanırsa yaşansın kadın görevi itibariyle kendi özünü kaybetmemeli yani aslında bir nevi Batılılaşmamalıdır. Bunun neticesinde de erkek ve kadının toplumsal rolleri arasındaki ayrışma bir "zorunluluk" haline gelmektedir. İşte Kemalist modernleşmenin kadının dönüşümüne yönelik etkisi tam da bu şekilde okunabilecek niteliktedir. Bu nedenle de kadınların modernleşmesi de tıpkı diğer süreçler gibi niteliksel halde olmuş ve kadının özgürlüğüne dair etkin bir alan yaratılamamıştır.

Fatma Acun 1923 ile 1960 yılları arasında incelediği ve kadının kamusal alandaki görünümünü ve temsil ediliş biçimlerini sorguladığı fotoğraf, afiş ve piyango bileti gibi görsel malzemelerden elde ettiği sonuç ile de bu durumu bir nevi onaylamaktadır. Öncelikle Acun'un çalışmasından anlaşıldığı kadarıyla kadının ve kadın bedeninin düşmandan kurtarılan vatana ait bir parçayı temsil etmesi, Meşrutiyet'ten devrolan bir gelenek şeklinde Cumhuriyet dönemi afişlerine de yansımıştır.[520] Bununla beraber niteliksel bir modernleşme içerisinde görülen Cumhuriyet kadını tipinin ideal bir kadını vurguladığı da dikkati çekmektedir. Yani toplumdaki kadınların çoğunluğu resmedilen bu kadın tipine uymamaktadır. Zaten modernleşme sürecinde de amaç, Kemalist ideolojinin de sürekli üzerine basarak belirttiği gibi, gelecek nesillere yönelik olmuştur. Zira önceki nesillerin en başta eğitimlerinden dolayı böyle bir yeniliğe uyum sağlayabilmeleri fazla gerçekçi görülmemekte ancak eski nesil kadınların kızları için söz konusu yenilikler elzem görülmektedir. Yani nesiller arasında ne kadar hızlı bir değişim yaşandığı Acun'un incelediği görsel malzemede de açıkça görülürken; anneden kıza geçerken hedefin sadece kıyafet değişikliği değil aynı zamanda rollerin de değişimi olduğu düşünülmektedir.[521] Nesiller arasındaki bu hızlı değişime Bernard Caporal da dikkati çekmektedir. Caporal'ın aktardığına göre nesiller arasındaki farklar

[520] Acun, ***a.g.m.,*** s.107.
[521] Acun, ***a.g.m.,*** s.111.

özellikle toplumsal alanda göze çarpmaktadır. Örneğin bazı semtlerde ya da büyük halk gösterileri sırasında yan yana görünen üç kadından, büyük anne olanı tamamen örtülüdür; anne geleneksel mantosu ve başörtüsüyle görülmektedir; kız ise bir blucin ya da bir mini etek giymektedir.[522]

Bernard Caporal kadının rolünün değişimindeki bu durumu geleneksel aile tipinden çağdaş aile tipine geçişe ve bu doğrultuda kadının kazandığı yeni kimliğe bağlamaktadır. Caporal'a göre bu süreçte grubun bireye olan geleneksel üstünlüğü değişmiş; yavaş yavaş bireylerin gruplara üstünlüğü söz konusu olmaya başlamıştır. Neticede ataerkil büyük ailenin onu oluşturan çiftler ve kişiler üzerindeki üstünlüğünün yerini kişilerin ve çiftlerin büyük aile üzerindeki üstünlüğü almıştır. Dolayısıyla kadın hem ailesel hem toplumsal bir varlık haline gelmiş ancak Osmanlı kültüründe yer alan tüm sınırlamaları da bir yandan korumaya devam etmiştir.[523]

Berktay ise, Türkiye Cumhuriyeti'nin "yeni kadın" kalıbını belirlemeye girişenlerin de kendilerine "Yeni Adam" adını verseler bile, hiç de yeni olmayan bir erkek kimliği çizdiklerini ve burada asıl ilginç olanın Batıcı/modernleşmeci erkekler ile gelenekselciler arasında fazla bir fark olmaması üzerinde durmaktadır.[524] Cumhuriyet'in resmi ideolojisi kadınların kamusal alana çıkmalarından, meslek sahibi olarak ev dışında çalışmalarından yana olmuştur. Ancak dönemin kadın konusundaki algılamasına yakından bakıldığında, ki karikatürler üzerinden bu algı çok net görülebilmektedir, geleneksel düşünce kalıbı ile modern düşünce düşünce kalıpları arasında fark olmadığı görülmektedir. Kemalist erkeklerin hayalindeki bahsi geçen "yeni kadın", ailevi, milli görevlerini bilen ve kendini başkalarına adayan bir varlık olmuştur.

5.2.4.1.Politik Kadın

Tabii ki Cumhuriyet modernleşmesi sürecinde kadın meselesi de karikatürlere yansımıştır. Zira yeni bir devletin kuruluşu ile birlikte, imparatorluk döneminde

[522] Caporal, ***a.g.e.,*** s.682.
[523]Caporal, ***a.g.e.,*** s.525.
[524] Berktay***, a.g.e.,*** s.108.

halihazırda "etkin" faaliyet gösteren kadın hareketi, siyasal alanda da kendine yer aramaya başlamıştır. Bu mücadelenin başta gelen isimlerinden ve Kadınlar Halk Fırkası'nın kurucusu Nezihe Muhiddin'in henüz 1923 yılında yayımlanan "Türk Kadınının Hakkı" makalesinde kadın haklarının sınırsız olarak tanınmasını ve kadınların eğitim, iş yaşamı, meslek edinmesi önündeki engellerin kaldırılması, yasa önünde eşit vatandaşlık haklarını istediği ve medeni hukuka atfettiği önem açıkça belirtilmektedir.[525] Yaprak Zihinoğlu'na göre, Nezihe Muhiddin 1923 yılında Türk kadınlarının rüştünü ispat ettiğini düşünmekteydi, zira milli mücadele döneminde de vatan savunmasına bizzat katılmış ve "vatanın sadık ve hakiki evlatları" olduklarını kanıtlamışlardı. Hatta bu görüşlerin sadece kadınlar arasında değil, yenilikçi erkek yazar/gazeteciler arasında da destek bulduğu üzerinde durulmaktadır.[526] Neticede 15 Haziran 1923'te Nezihe Muhiddin önderliğinde Kadınlar Halk Fırkası kurulmuştur Özgün belgeye ulaşılamadığı için konuyla ilgili çalışmalarda KHF'nin Vakit gazetesinde yayımlanan program, nizamname ve kuruluş bildirgesi üzerinden analiz yapılmaktadır. Bildirgedeki temel vurgunun kadınların siyasal haklarına en kısa ve dürüst yoldan ulaşmalarını sağlama amacı olduğu üzerinde durulmaktadır.[527] Tabii ki uygulanmaya çalışılan süreç oldukça meşakkatli, zira daha en başından birçok gazetede kadınların siyasal hayat için "ehil" olup olmadıkları sorgulanmıştır. Hatta Nezihe Muhiddin bu tip sorgulamalardan birine fırka üyelerinden hiçbir kadının vekil ya da sefir olmaya niyetlerinin olmadığını belirterek cevap vermiştir. Görülüyor ki aslında mücadele, çok temelde kadınların "insan hakları" mücadelesine ilişkindir. Bu nedenle de "aktif" olarak siyasete katılım taleplerinin olmadığı vurgusu özellikle yapılmıştır. Ancak bu temel haklar kadınlar tarafından elde edildikten sonra odak noktasının siyasal haklara döndüğü ayrıca belirtilmektedir.[528]

Kadınlar Halk Fırkası, tüm çaba ve mücadeleye rağmen tek parti hükümetinden kuruluş için onay alamamıştır. Zira fırka programındaki "hak, hukuk" ifadeleri ve kadınların siyasete katılım istekleri ve gayretleri, özellikle siyasi mücadelenin kendi

[525] Nezihe Muhiddin, "Türk Kadınının Hakkı", ***Vakit***, Sayı 1967, 4 Haziran 1923, 4; aktaran: Yaprak Zihnioğlu, Kadınsız İnkılap, İstanbul, Metis Yayıncılık, Ocak 2016, s.126.
[526] Zihnioğlu, *a.g.e.*, s.127.
[527] Zihnioğlu, *a.g.e.*, s.132.
[528] Zihnioğlu, ***a.g.e.,*** s.136.

belirlediği sınırlar içerisinde ve kontrol edilebilir boyutlarda kalmasını önceleyen tek parti hükümeti için fazla gelmiştir. Bu nedenle de fırka programında yer alan ve hükümetin uygun bulmadığı ifadeler değiştirilerek, fırka da şekil değiştirmiş ve Türk Kadınlar Birliği adını almıştır. Aynı zamanda birliğin siyasetle ilgisi olmadığı üzerine ek bir madde de birlik nizamnamesine eklenmiştir.[529]

Akbaba'da "Kadınlar Halk Fırkası'na aza olmaya başladılar." başlıklı bir karikatür yayımlanmıştır. Burada eski kıyafetler içerisinde yaşlı bir kadın, Halk Fırkası binasına giren kadınları belirterek, modern giysiler içerisindeki bir başka kadına *"Kızım, düğün mü var burada?"* diye sormaktadır.[530]

Karikatür 153: Akbaba, 17.04.1930, S.761, s.1

TKB üyeleri, 1926 yılında Cumhuriyet Halk Fırkası'na üyelik için başvurmuştur. Bu başvurunun özellikle basında geniş yankı uyandırdığını belirten Yaprak Zihnioğlu,

[529] Zihnioğlu, ***a.g.e.***, s.150.
[530] Atatürk Kitaplığı, 21.09.2019.

Kadın Birliği'nin bu başvuruyu, siyasal haklar konusunu gündemden düşürmemek ve "inkılâb hükümetini" uyarmak amacıyla gerçekleştirdiği üzerinde durmaktadır.[531] Basında geniş yer bulan bu habere aynı zamanda çeşitli karikatürler eşlik etmiş ve birlik üyelerinin başvuruları aslında ti'ye alınmıştır. Konuyla ilgili *Cumhuriyet*'te alaycı ifadelerle bir haber çıkmış ve habere yine alaycı bir karikatür de eşlik etmiştir.

Karikatür 154: Kadınsız İnkılap, s.179

Hatta Nezihe Muhiddin kendisiyle görüşen Cumhuriyet gazetesi muhabirine seçme ve seçilme hakları arasında bir tercih yapmak zorunda kalırlarsa, kadınların önce seçilme

[531] Zihnioğlu, ***a.g.e.,*** s.177.

hakkını tercih ettiğini belirtmiştir.[532] Muhiddin'in bu ifadeleri erkek gazeteciler tarafından kendisinin mebus olma isteğine yönelik olarak değerlendirilmiştir.

Kadınlar ve seçme haklarıyla ilgili bir karikatür *Cem*'de karşımıza çıkmaktadır[533] ve yine sırf kadın kimliklerinden ötürü, politik hakları toplumsal kabullenişler üzerinden ti'ye alınmaktadır.

Karikatür 155: Cem, 28.03.1929, S.47, s.8

Seçme haklarıyla ilgili yine *Cem*'de karşımıza çıkan bir karikatürde[534], kadınların kötü seçimler yaptıkları vurgusu üzerinden bir eleştiri dikkati çekmektedir.

[532] Yaprak Zihnioğlu'na göre, bu durum yasal düzenlemelere müdahale etme açısından öncelikle kadın haklarını savunan kadınların Meclis'e girmesi, o günün kısıtlı koşullarında TKB'nin başvurduğu bir taktikti. Zihnioğlu, ***a.g.e.***, s.179.

[533] Atatürk Kitaplığı Süreli Yayınlar Dijital Arşivi, http://ataturkkitapligi.ibb.gov.tr/ataturkkitapligi/index.php?dil=tr&p=7&ID=7 Erişim Tarihi: 21.09.2019.

[534] Atatürk Kitaplığı Süreli Yayınlar Dijital Arşivi, http://ataturkkitapligi.ibb.gov.tr/ataturkkitapligi/index.php?dil=tr&p=7&ID=7 Erişim Tarihi: 21.09.2019.

Karikatür 156: Cem, 28.03.1929, S.47, s.4

Kadınların mebusluğunu ti'ye alan çizimler *Akbaba*'da görülmektedir.[535] Genel olarak bu çizimlerde kadınların mebusluğunun bedensel özellikleri üzerinden yürüyeceği vurgusu yapılırken, bu durumu desteklemek için de kadınların son derece modern ve Batılı tarzda resmedildikleri dikkati çekmektedir.

[535] Atatürk Kitaplığı, 21.09.2019.

Karikatür 157: Akbaba, 20.06.1930, S.771, s.1

Akbaba'da yer alan bir başka kadınlar ve mebusluk çiziminde yine benzer vurgular dikkati çekmektedir.[536]

[536] Atatürk Kitaplığı, 21.09.2019.

Karikatür 158: Akbaba, 24.03.1930, S.757, s.1

Bu çizimde yapılan vurgunun kadının cinsel kimliği olduğu dikkati çekmektedir. Bu yüzden de kadınların meslek seçimlerinde de erken Cumhuriyet ideolojisi yönlendirici olmuş ve fiili olarak iş yaşamına girdikleri 1. Dünya Savaşı sonrası ve Mütareke Döneminde edindikleri geleneksel meslekler olan hemşirelik ve öğretmenlik bu süreçte de varlığını korumuştur. Hatta bu mesleklerde görülen modern kadın tipi genellikle cinsiyetlerini saklayacak şekilde karşımıza çıkmaktadır. Fatma Acun'un kadının kamusal durumuna yönelik incelediği görsel verilerde, okullarda öğretmenlik yapan kadınların kıyafetlerinin son derece cinsiyetsiz, makyajsız ve ciddi görünümlü olduğunu belirtmesi bu anlamda önemlidir. Aynı zamanda Acun'un incelediği 1926-28 arasındaki şehir öğretmenlerine ait fotoğraflardan yaptığı analizler sonucunda kadınlarının başlarının çoğunlukla örtülü olduğu, örtülü olmayanların da bir şekilde şapka taktığı yani dönemin kadınları arasında başı bir şekilde örtme geleneğinin de yaygın olduğu öğrenilmektedir.[537] Aynı aşağıdaki karikatür gibi…[538]

[537] Acun, ***a.g.m.,*** s.105-108.
[538] Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Dijital Arşivi, http://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/ Erişim tarihi: 24.08.2019.

Karikatür 159: Karagöz, 19.01.1924, S.1655

5.2.4.2.Melek Kadın

Her ne kadar yeni rejim ile birlikte bir köklerden kopuş ya da geleneksel olandan kurtulma çabası olduğu vurgulansa da kadınların karikatürlerde resmedilişinde aynı kopuş çabasının gerçekleşmediği görülmektedir. Zira kadınların bir sulh ya da barış perisi olarak resmedilmesi önceki dönemlerde olduğu gibi erken Cumhuriyet döneminde de devam etmiştir. Cumhuriyet ilan edildikten hemen sonra Akbaba'da yer alan Ramiz Gökçe'nin çiziminde[539] yine bir kadın bedeninin temsil ettiği Cumhuriyet perisi olarak nitelendirilen bir figür yer almaktadır. Burada yeni rejimin varlığından duyulan memnuniyet görülürken; bir yandan da modernleşme üzerinden açık bir eleştiri getirildiği de göze çarpmaktadır. Zira burada vurgu, Cumhuriyet rejimi olmayan ülkelerin teknolojide ne kadar ileri gittiği üzerine olup, Cumhuriyet perisine de yeteniğini yeterli görmemesi ve kendisini geliştirmesi üzerine bir nevi "nasihat"

[539] Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Dijital Arşivi, http://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/ Erişim tarihi: 07.03.2019.

verilmektedir. Bu da aslında tam da niteliksel modernleşme çabalarına eleştiri niteliği olarak okunmaktadır.

Karikatür 160: Akbaba, 05.11.1923, S.96

5.2.4.3.Kadın Kimliğinin Dönüşümü

Kadının toplumsal alandaki görünürlüğünün artması, 1924 yılı Aralık ayı sonunda İstanbul valisinin genelgesiyle tren, tramvay gibi toplu taşıma araçlarındaki ve gösteri salonlarındaki kadınlarla erkekleri ayıran bölmeler kaldırılmış ve dolayısıyla kadınlar

toplumsal yaşamın tüm etkinliklerine özgürce katılabilmeye başlamıştır.[540] Söz konusu karikatürün de tarihsel olarak bu sürecin sonrasına denk gelmesi de yeni duruma yapılan vurguyu güçlendirmektedir.

Tam da buna benzer bir başka çizim *Akbaba*'da karşımıza çıkmaktadır.[541] Eşi ya da beraber olduğu insan olduğu anlaşılan erkek figür tarafından *"Dün gece tiyatroda göz etmiş durmuşsun!"* diye sorgulanan ve cinsel kimliği öne çıkarılan kadının verdiği cevabın ise *"Muhakkak sarhoştum. Türlü İmkânı var mı?"* olduğu görülmektedir.[542] Burada yine modernleşen kadının namusu ve iffeti Meşrutiyet geleneği olarak sorgulanmaya devam edilirken; bir yandan da Cumhuriyet modernleşmesinin tiyatro gibi yeni kültürel pratikleri topluma kazandırdığı vurgusu dikkati çekmektedir. Modernleşen kadının fiziksel görünümünün yanı sıra kamusal alanda erkekler gibi alkol içtiği vurgusu yapılması da yine bir nevi modernleşme eleştirisi ya da kadınları "yoldan çıkaran" bir nitelik olarak okunmaktadır.

Karikatür 161: Akbaba, 29.10.1928, S.614

[540] Caporal, ***a.g.e.,*** s.650.
[541] Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Dijital Arşivi, http://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/ Erişim tarihi: 27.02.2019.

Ulus devleti inşa etme süreçleri erkekleri vatansever askerler, kadınları da doğurgan analar ve sadık eşler haline dönüştürmüştür.[543] Cantek'e göre, erkek kardeşler birliğince kurulan modern ulus devlette kadınlar erkeklerin izin verdiği zamanlarda, yerlerde, ölçülerde ve rollerde var olabilirler. Bu hem kamusal hem de özel alan için geçerlidir. Kadının ev içindeki rolleri de ulusun babaları tarafından belirlenir. Bu konularda kadın bilinçlendirilmezse, "yoldan çıkar" ve alafrangalaşır ve yozlaşır.[544] Karikatürlerde de bu durumların eleştirisi oldukça yer bulmuştur.

5.2.4.4.Moda ve Kadın

Ramiz Gökçe tarafından *Akbaba*'da çizilen bir başka karikatürde[545] kadınların kıyafetlerindeki yenileşme vurgusunun yanı sıra başlarını bir şekilde kapatma geleneğinden kopamadıkları vurgusu dikkati çekmektedir. Öğretmen kadınların şapka giymesine yönelik yayınlanan genelge üzerine çizilen karikatürde, kadın tarafından yine geçmişteki bağlardan kurtulunmasına yönelik vurgu yapılırken; erkek tarafından kadınların başlarını hâlâ örtmeleri geleneğinin eleştirildiği görülmektedir.

[543] Serpil Sancar, "Türk Otoriter Modernleşmesinin Cinsiyet Rejmi", ***Doğu Batı, İdeolojiler II***, S:29, s.7.
[544] Cantek, ***a.g.e.,*** s.133.
[545] Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Dijital Arşivi, http://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/ Erişim tarihi: 27.02.2019.

Karikatür 162: Akbaba, 22.11.1928, S.621

Yine kadın ve moda vurgusunun ön planda olduğu başka çizimlerde Batı modaları karşısında yerli malı vurgusu yapılırken; yerli malı ürünler her yönden daha iyi olsa da kadınların sırf isimleri yüzünden diğerlerini tercih edecekleri yani kadınların bu konuda bir nevi zaafa sahip olduğu vurgusu dikkat çekmektedir. *Akbaba*'da karşımıza çıkan bir karikatürde[546], dönem itibariyle söz konusu tasarruf meselesi de vurgulanırken; bu vurgu kadın ve harcamaları üzerinden dikkati çekmektedir.

[546] Atatürk Kitaplığı, 21.09.2019.

Karikatür 163: Akbaba, S.731, s.1

Erken Cumhuriyet dönemi karikatürlerinde, olgusal modernleşme girişimlerinin, çizimlerin temalarına da konu olduğu görülmekte, tarihsel süreç içerisinde siyasi bir kırılma yaşanmış olsa da aslında birçok noktanın İmparatorluk döneminden miras alındığı da dikkati çekmektedir. Her ne kadar İmparatorluk dönemi ve mirasından tam bir kopuş ile yeni bir millet ve devlet yaratılmaya çalışılmış olsa da bunun en temelde toplumsal tabanda dahi pek yansıması olmadığı görülmektedir. Çalışmanın kapsamı açısından değerlendirildiğinde ise, yaşanan en büyük ayrışmanın yeni devlet ve milleti ortaya çıkarmak için mizah basınında kullanılan imgeler ve bu imgelerin altyapısındaki değişimde ortaya çıktığı görülmektedir. Zira Cumhuriyet dönemiyle birlikte modernleşme sürecinin, geç kalmışlığın aciliyeti bağlamıyla ele alındığı karikatürlerdeki vurgularda da dikkati çekmektedir. Bu öyle bir geç kalmışlıktır ki, geçmiş yok sayılmadan yeni bir devlet çabası var edilememiş ve bu anlamda mizah basınında da önemli bir kırılma noktası yaşanmıştır. Karikatürlerde yer alan temaların ortak noktalarına rağmen, Cumhuriyet döneminde kopuşu temellendirmek için, modernleşme bağlamında da eski ile bir "hesaplaşma" ve kıyaslama yoluna gidilmiş;

bu anlamda karikatürlerde de kavramsal olarak Üstünlük Teorisi kullanılmıştır. Yaratılmaya çalışılan tarihsel kopuşun bu anlamda mizahta kullanılan kavramsal çerçevede de desteklendiğini söylemek mümkündür. Konuya kadın çerçevesinden baktığımızda ise, bu anlamda yine çok değişiklik olmadığını ve başta bahsedilen kültürel mirasın gelenek olarak aktarıldığını belirtmek mümkündür. Zira Cumhuriyet ile birlikte özellikle politik alanda görülme çabası artan kadının mizahi olarak resmedilişinde yine bir Uyumsuzluk Teorisi gelenek olarak kendini göstermektedir.

SONUÇ

Modernleşme kavramı, Türkiye coğrafyasında çok boyutlu tartışmaların odağındadır. Kaldı ki, halihazırda da kavrama ve modernleşme sürecine dair tartışmaların devam ettiği görülmektedir. Özellikle ulus-devletin kuruluş aşamasında tüm sosyo-politik dönüşüm ve değişimin "tepeden inmeci" bir yaklaşımla gerçekleştirilmeye çalışıldığı, bu nedenle toplumun tamamı tarafından söz konusu değişimlerin benimsenmediği; hal böyleyken kavramın aslında içinin bir nevi "boş" olduğu iddiası sıkça ifade edilen argümanlar arasında yer almaktadır. Bu nedenle de Türkiye coğrafyası sınırları dahilinde gerçekleştirilen modernleşme çabaları, çalışmada farklı kaynaklara referansla açıklandığı üzere, biçimsel yönü ağır basan çabalar olarak değerlendirilmektedir. Burada ifade edilen "biçimsel" kavramı tam da halk tarafından içselleştirilmeyen ve bu nedenle de daha çok zahiri nitelikte kalmış girişimleri tanımlayabilmesi açısından önemli görülmektedir.

Osmanlı-Türkiye örneğindeki modernleşme çabalarının, mizah ürünleri ve daha da özelinde karikatür üzerinden okunması ise, son yıllarda literatürdeki çalışmalar ve araştırmalar içerisinde kendini göstermektedir. Daha önce de üzerinde durulduğu gibi, mizah ve karikatür incelemeleri interdisipliner konular olup; farklı sosyal bilim dallarında konuyla ilgili akademik çalışmalara rastlanmaktadır. Bu çalışmada olduğu gibi, gerek siyaset felsefesi ve teorisi gerekse de sosyolojik açıdan modernleşme ve mizah konularını örtüştüren çalışmalar da yer almakla birlikte; söz konusu çalışmaların güncelliğini koruyan bir dizi tartışmayı çalışma kapsamı dışında bıraktığı da görülebilmektedir. Bu nedenle yapılan bu çalışma, bu bağlamdaki tartışmaları içermesi açısından literatüre katkı sağlamaktadır.

Bu doğrultuda öncelikle, kadim ve çağdaş mizah kavramı tartışmaları siyaset teorisinin kavramlarından yararlanarak ve politik mizah alanına ve mizah tarihçiliğine odaklanarak ele alınmıştır. Tüm bunlar doğrultusunda bir araç olarak, mizahın aslında ilk etapta toplumu düzenleyici bir rol üstlendiği görülürken zamanla toplum tarafından bir nevi "direniş" aracı olarak da kullanılmıştır. Bu durum gerek Osmanlı mizah basınında gerekse de Cumhuriyet basınında görülmektedir. Seçilen malzemelerde, iktidarın topluma etki etme ve değişen ideolojiler üzerinden toplumu kontrol altında

tutma çabası ile özellikle Cumhuriyet'te lider kültü üzerinden gerçekleştirilen güç gösterisi ve karikatürler ile iktidarın kendisine bu anlamda bir meşru zemin yaratması her dönemde kendini gösterse de, karikatürlerin alt metinlerindeki iktidar eleştirisi her daim varlığını korumuştur. Bu eleştiri, dönemin politik koşulları nedeniyle doğrudan iktidara yönelik yapılamadığından, mizah ve karikatür söz konusu eleştirileri ifade etmek için oldukça elverişli bir araç haline dönüşmüştür. Karşılaştırmalı olarak da bu geleneğin hemen her dönemde karikatürler üzerinden okunması mümkün görünmektedir. Çalışmada mizah teorilerine sonra, modernleşme kavramına ve bu kavramın Türkiye özelinde ele alınışına ve literatürde yapılan belli başlı tartışmalara yer verilmiştir. Devam eden bölümlerde de olgusal olarak ele alınan tarihsel süreçlere, bu süreçlerin içerdiği malzemelere seçilen temalar doğrultusunda, birbirleriyle karşılaştırmaya imkân sağlayacak şekilde değinilmiştir.

Söz konusu temalar, konjonktür değişikliği ile bir miktar farlılık göstermekle birlikte genel hatlarıyla, siyasi erk ve toplumsal değişim ilişkisine dairdir ve bu doğrultuda otoritenin temsili, şehir, çocuk ve kadın başlıkları ele alınmıştır. Bu temaları analiz etmek gerekirse: Öncelikle kadın temasının işlenişinde ele alınan tarihsel uğraklar çerçevesinde ciddi bir farklılık yaşanmadığı söylenebilir. Erken cumhuriyet yıllarında kadınların genel itibariyle siyasete girebilmelerinin teknik olarak önünün açıldığını çizimlerden de görme şansımız olmasına rağmen; genel olarak kadının ev içi rolünün, modaya ve dış görünüşe dair kıyaslamalarının ya da namus kavramı üzerinden şekillenişinin benzer noktalarda belirli bir süreklilik gösterdiğini ileri sürmek mümkündür.

Bunun yanısıra, yine farklı dönemlerde mizah iktidarın kontrolünde iken otoriteyi meşru kılma aracı olarak kullanılmış, lider kültü özellikle erken Cumhuriyet'te Mustafa Kemal üzerinden vurgulanmıştır. Örneğin, 2. Abdülhamid'in çizimlerdeki egzejere hali dikkati çekerken; Mustafa Kemal daha "olduğu gibi" çizilmeye gayret edilmiştir. Abdülhamid'in dikkat çeken fiziksel özellikleri çizimlerde de görüldüğü üzere, daha da dikkat çekici bir şekilde yer bulmuşken; Mustafa Kemal her daim düzgün fiziği ve giyim kuşamı ile karşımıza çıkmıştır. Bu da erken Cumhuriyet döneminde, yeni bir ulus oluşturulurken Mustafa Kemal'in ulusun "babası" olarak

modern, kapsayıcı, sevecen ama bir yandan da otoriter bir figür olarak çizimlerde yer bulması önemli görülmüştür.

Mizah bir muhalefet aracı olarak kullanıldığında, hemen her dönemde sansür, baskı ve bir çeşit cezalandırma ile karşılaşılmış; tam da bu nedenden mizahçıların keskin zekası şehir/belediyecilik gibi biçimsel modernleşme çabalarının eleştirisi üzerinden iktidar eleştirisi yapılmasıyla kendini göstermiştir. İmparatorluk dönemindeki istibdat rejimi halihazırda iyi bilinirken; ulus-devlet ve ulus inşası sürecinde "aykırı sesler" genellikle istenmediğinden, iktidar eleştirileri yine şehir/belediyecilik eleştirileri üzerinden kendini göstermiştir. Zira karikatürlerin eleştirilerinde de sıklıkla görüldüğü gibi, ulaşım, sokakların darlığı ve kötü kokusu ve kirliliği gibi kamusal hizmetlerin aksaması bir medeniyet problemi olarak görülmüştür. Bu duruma dönemin tanıklarının da anılarında yer vermeleri söz konusu bakış açısını destekler niteliktedir.

Çocuk ve eğitim temasında ise, özellikle Meşrutiyet'te çocuk ve çocukluğun özgürlük ve hürriyet havası ile ilişkilendirilmeye başladığını ve bunun Cumhuriyet'in kuruluş yıllarına da aktarıldığını gözlemleyebiliyoruz. Bu durum, Abdülhamit döneminde çizimlere yansıyan "yeni doğan çocuğun" kontrol edilmesi gerektiği yoksa "korkunç" bir hale bürünebileceği fikrinden farklılık arz etmektedir. Eğitim reformları özellikle de zorunlu eğitim ile yaşanan toplumsal değişimlerin, Meşrutiyet döneminden itibaren Cumhuriyet'e de aktarılan bir gelenek olarak karşımıza çıktığını söyleyebiliriz. Cumhuriyet döneminde buna ek olarak ise, özellikle kız çocuklarının okullaşması üzerinde durulduğu yine çizimler üzerinden okunabilmektedir. Cumhuriyet döneminde yine ek olarak, yeni harflerin kullanımı ile ilgili gerek zorluklar gerekse de inkılapçılık yönündeki çizimler özellikle dikkati çekmektedir.

İmparatorluk dönemindeki modernleşme çabalarının hız kazanması Tanzimat dönemi ile başlamıştır. Bunun yanı sıra, Osmanlı dönemindeki ilk modernleşme girişimlerinin, süregelen savaşlar sonucundaki devletin etkinliğini artırmaya yönelik yapıldığı bilinmektedir. Bu girişimler de halihazırda toplumsal nitelikte olmadığı gibi, esas büyük toplumsal dönüşümlerin görüldüğü 2. Meşrutiyet dönemi modernleşme girişimleri de "aciliyetin geç kalmışlığı" çerçevesinde ele alındığından, toplumsal bir uyumsuzluk içermektedir. Yani ana teorilerden Uyuşmazlık Teorisi ile birlikte

düşünülebilecek olan bu dönemin modernleşme faaliyetleri, toplum tarafından da kendileri ile "uyuşmadığı" şeklinde eleştirilmiş ve bu eleştirinin en büyük tezahürü de mizah ve karikatürler üzerinde gerçekleşmiştir.

Çalışmada incelenen bir diğer dönem olan Mütareke döneminde ise, konjonktür itibariyle savaşların çok önemli yer tutmasına rağmen modernleşme çabalarının duraksamadığı görülmektedir. Özellikle niteliksel modernleşme çabaları yine bu dönemde dikkati çekmektedir. Savaş şartlarını saklı tutmak kaydıyla, dönemin karikatür çizimlerinde yine bir uyumsuzluk hali dikkati çekmektedir. Yani gerçekleşen niteliksel modernleşmenin, toplum yapısına uyumsuzluğu vurgulanmaktadır. Dolayısıyla da Meşrutiyet geleneği bu anlamda devam etmekte ve karikatürler teorik olarak "Uyuşmazlık Teorisi"nin çizdiği çerçeve ile örtüşmektedir.

Erken Cumhuriyet dönemi ise, modernleşme bağlamında aslında bir nevi şekil "değişikliğinin" yaşandığı bir dönemdir. Zira yeni bir devlet oluşumu ve hatta "yaratımı" söz konusu iken; bunun yanında yeni bir toplum "yaratımı" iddiası da söz konusu olmuştur. Ancak bahsi geçen bu "değişiklik", Osmanlı modernleşme geleneğinden çok da farklı şekilde tezahür etmemiştir. Bu dönemde de modernleşme çabaları, büyük ölçüde "tepeden inmeci" bir şekilde gerçekleşmiş; bundan dolayı da oluşturulmaya çalışılan yeni toplumun tüm katmanları tarafından içselleştirilememiştir. Ancak tam da bu dönem içinde, resmi ideolojinin imparatorluk geleneğinden kopma çabasına yönelik faaliyetleri modernleşme çabalarında kendini göstermeye çalıştığı gibi, mizah basınındaki karikatür temalarında ve mizah teorisinde de kendini göstermektedir.

Söz konusu Erken Cumhuriyet modernleşme girişimleri, "tepeden inmeci" haliyle bir geleneği devam ettirirken; bunun devamında *biçimsel* olma özelliğini de korumuştur. Ancak yeni toplum, yeni, modern ve laik devlet kapsamında bu modernleşme girişimlerinin mizahtaki eleştirel yansımaları farklı olmuştur. Tam da bu noktada Cumhuriyet modernleşmesinin "geç kalmışlığının aciliyeti" de bu süreçte okunabilirken; seçilen malzemelerdeki mizah teorilerinde de İmparatorluk ile kopuşa yönelik bir değişim olmuş ve "uyuşmazlık'tan, üstünlük meselesi"ne doğru bir geçiş gözlemlenmiştir. Bu durumun rejim açısından, tartışmasız pragmatik bir yaklaşım

olması ve kopuşun her alanda birbirini desteklemesi anlamında bütüncül olarak anlamlı görünmektedir. Yani aslında modernleşmenin ayakları olarak toplumsal ve kurumsal olarak gerçekleştirilmeye çalışılan geçmişten kopuş tavrı, mizahın teorik fazındaki değişimin kopuşuyla da kendini göstermektedir. İmparatorluk sayfalarının yerini Cumhuriyet ideolojisine bırakmaya çalışıldığı bu dönemde, yeni rejim ideologları her anlamda İmparatorluk izlerini silmek üzerine çalışmışlardır. Bu kopuş tavrı, karikatür çizimlerindeki farklılıklarda da dikkati çekmektedir. Örneğin, Meşrutiyet dönemindeki eleştiriler modernleşmenin topluma uymadığı üzerinden yapılırken; Cumhuriyet döneminde modernleşme çabalarının yeni devleti meşru ve etkin kılması ve bunların yeni devlet formuna uygunluğu ile İmparatorluk dönemindeki modernleşme çabalarının uyumsuzluğu üzerinden dile getirilmiştir. Yani aslında Cumhuriyet rejimi modernleşme karikatürleri ile İmparatorluk üzerindeki "üstünlüğü"nü göstermeye ve dolayısıyla oradan gelen bağını koparmaya çalışmıştır. Fakat İmparatorluk çizimlerinde kendi içerisinde bir "uyuşmazlık eleştirisi" göze çarpmaktadır. Bu açıdan bakıldığında, aslında mizah basınının dönem itibariyle devlet kontrolündeki yapısı dikkat çekmektedir. Zira dönemin karikatüristleri tarafından da vurgulandığı üzere, iktidarı dolaylı yoldan eleştirmek modernleşmenin biçimsel yapılarını eleştirmek şeklinde ortaya çıkmıştır.

Osmanlı ve Cumhuriyet modernleşmesi, kopuş mu süreklilik mi tartışmalarını haiz bir konudur. Her ne kadar, yeni devlet, kurumlar ve toplum ile köklerinden bir kopuş yaratılmaya çalışılsa da, aslında tam da bu çalışmada olduğu gibi birçok şeyin geleneksel olarak aktarıldığı da görülmektedir. Bunun izlenebileceği temelde yer alan en somut alan toplum olmakla birlikte; toplumdaki dönüşümler de yine en somut haliyle karikatürlerde kendini göstermektedir. Karikatürler malzeme olarak, hem bir siyasi tarih okumasına imkân verirken hem de dönemsel karşılaştırma için de elverişli bir alan sağlamaktadır.

İncelenen her tarihsel bölümün sonunda yer alan kadın meselesinde ise, herhangi bir kopuş görülmemektedir. Hatta bu konuda yaratılmaya çalışılan toplumsal kopuşun yansımaları, yine niteliksel olduğu gibi, karikatürler üzerinde de Uyuşmazlık ile kendini göstermiştir. Bu durum Osmanlı dönemindeki kadın karikatürlerinde de kadının çeşitli şekillerde tanımlanması ile kendini gösterirken; Cumhuriyet dönemi

karikatürlerinde de benzer tanımlamalarla karşılaşılmıştır. Gerek imparatorluk gerekse de Cumhuriyet döneminde niteliksel olarak "modernleşen" kadın karikatür çizimlerine konu olmakla birlikte; güldürme eylemi kadının niteliksel dönüşümü üzerinden değil, söz konusu değişimin kadın "doğası"na uyumsuzluğu üzerinden gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Bu konuda herhangi bir kopuş çabasının görülmemesi ise, kadının coğrafyamızdaki toplumsal cinsiyet rollerinin gelenekselliğini sürdürmesi olarak nitelendirilebilir.

Daha önce de üzerinde durulduğu gibi, çalışmada kullanılan ve modernleşme bağlamında incelenen karikatürler daha çok "değişim" etrafında birikmiş ve bunu vurgulamak için de dönemsel konjonktür farklılıklarını da içeren ortak temalar belirlenmiştir. Bu durum, söz konusu dönemlerin karşılaştırılmasını da kolaylaştırmaktadır. Bu anlamda, çalışmada ele alınan tarihsel sürecin genişliği, bu doğrultuda seçilen ve kullanılan malzemenin teorik altyapıyı da yeteri kadar destekler nitelikte olması ve dolayısıyla karşılaştırma yapabilme amacını desteklemesi ve modernleşme literatüründe pek sık kullanılmayan bir malzeme altyapısını haiz olması açısından literatüre katkı sağlamaktadır.

Özetle belirtmek gerekirse, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçişte kırılma noktası olarak ele alınabilecek modernleşme gayreti ve faaliyeti aslında birçok açıdan bir kopuş niteliğini göstermekten uzaktır. Birçok alanda yaratılmaya çalışılan yeni unsurlar ile bu durum desteklenmeye çalışılsa da, değişimin ve dönüşümün bu kadar somut okunabildiği mizah basınında dahi yaratılmaya çalışılanın aksine yine bir süreklilik olduğu gözlemlenebilmektedir. Yaşanan tüm tarihsel süreç içerisinde, modernleşmenin bir aciliyet gerektirmesi, yaşanan sürekliliğin önüne geçememiştir.

KAYNAKÇA

Abraham, Linus:	"Effectiveness of Cartoons as a Uniquely Visual Medium for Orienting Social Issues", **Association for Educaiton in Journalism and Mass Communication**, 2009, s.117-165.
Acselrad, Marcio, Balensifer, Danielle Rotholi:	"O Bem Amado A cinematic representation of humor, populism, and death in Brazilian politics", **Popular Communication**, V.17, 2019, s.66-79.
Acun, Fatma:	"Görsel verilerde Kadın İmajı (1923-1960)", **SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Isparta, Aralık 2007, s.91-112.
Adler- Nissen, Rebecca, Tsinovoi, Alexei:	"International Misrecognition The politics of humour and national identity in Israel's public diplomacy", **European Journal of International Relations**, Vol.25, 2019, s.3-29.
Ahmad, Feroz:	**İttihat ve Terakki**, İstanbul, Kaynak Yayınları, Nisan 2013.
Ahmad, Feroz:	**Modern Türkiye'nin Oluşumu**, İstanbul, Kaynak Yayınları, Şubat 2012.
Ahmad, Feroz:	**İttihatçılıktan Kemalizme**, İstanbul, Kaynak Yayınları, 1996.
Akbaba, Bülent, Birbudak, Togay Seçkin:	"Millî Mücadele Ve Cumhuriyet Dönemi Mizah Basınında Mustafa Kemal Atatürk İmajı", **Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi**, S.29, 2009, s.1250-1274.
Akçura, Yusuf:	**Üç Tarz-ı Siyaset**, Ankara, Kilit Yayınları, 2011.

Akdağ, Çilem Tuğba:	"Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kadınlarının Eğitimiyle İlgili Basında Yer Alan Tartışmalar", **Humanities Sciences**, 2016, s.55-68.
Akkoyunlu, Sultan Berna:	"Türk Modernleşmesine Erken Cumhuriyet Dönemi Basınında Karikatür Üzerinden Bir Bakış", **Tarih ve Gelecek Dergisi**, C.3, 2017, s.77-96.
Akman, Ayhan:	"From Cultural Schizophrenia to Modernist Binarism Cartoons and Identities in Turkey (1930-1975)", **Interdisciplinary Journal of Middle Eastern Studies**, V.6, 1997, s.83-131.
Akşin, Sina:	**Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1987.
Akşin, Sina:	**Şeriatçı Bir Ayaklanma 31 Mart Olayı**, İstanbul, İmge Yayınları, Kasım 1994.
Akşit, Ahmet:	"Karagöz'de Kadınların Yeri ve Mizaha Katkıları", **Toplumsal Tarih Dergisi**, S.301, Ocak 2019, s.68-73.
Anderson, Benedict:	**Hayali Cemaatler Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması**, İstanbul, Metis Yayınları, Ocak 2014.
Arat, Yeşim:	"Türkiye'de Modernleşme Projesi ve Kadınlar", **Türkiye'de Modernleşme ve Ulusal Kimlik**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Haziran 2017, s.96-115.

Atalay, Onur:	**Türk'e Tapmak Seküler Din ve İki Savaş Arası Kemalizm**, İstanbul, İletişim Yayınları, Eylül 2008.
Atatürk, Mustafa Kemal:	**Mustafa Kemal Eskişehir- İzmit Konuşmaları, 1923 İlke Kez Sansürsüz, Tam Metin**, İstanbul, Kaynak Yayınları, 1999.
	Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II, Ankara, TTK, 1959.
Aviv, Efrat E.:	"Cartoons in Turkey- From Abdulhamid to Erdoğan", **Middle Eastern Studies,** 2013, s.221-236.
Aydemir, Şevket Süreyya:	**Tek Adam**, 3. Cilt, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1999.
Bahadır, İbrahim:	"Türk Tipi Laikleşme", **Ümmetten Millete Türk Ulusu'nun İnşası (1860-1945)**, Ankara, Kalan Yayınları, Kasım 2001, 153-172.
Bahadır, İbrahim:	**Ümmetten Millete Türk Ulusu'nun İnşası (1860-1945)**, Ankara, Kalan Yayınları, Kasım 2001.
Bayram, Yavuz:	"Türkiye'de Siyasi Karikatürün Yeri ve 11. Cumhurbaşkanlığı Seçimine İlişkin Siyasi Karikatürlerin Çözümlenmesi", **Selçuk İletişim**, 6, 1, 2009, s.107-123.
Becker, Jonathan A.:	"A Dissappearing Enemy The Image of the United States in Soviet Political Cartoons", **J&mc Quarterly**, V.73, 1996, s.609-619.

Berkes, Niyazi:	**Türkiye'de Çağdaşlaşma**, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2010.
Berktay, Fatmagül:	"Doğu ile Batı'nın Birleştiği Yer Kadın İmgesinin Kurgulanışı", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Modernleşme ve Batıcılık, Cilt 3,** İstanbul, İletişim Yayınları, 2007, s.275-286.
Berktay, Fatmagül:	**Tarihin Cinsiyeti**, İstanbul, Metis Yayınları, Eylül 2015.
Bezanson, Mary Elizabeth:	"Political cartoons as epideictic Rhetorical analysis of two of the Charlie Hebdo political cartoons", **First Amendment Studies**, V.51, 2017, s.1-13.
Bigi, Alessandro, Plangger, Kirk, Bonera, Michelle, Campbell, Colin L.:	"When Satire is Serious How Political Cartoons İmpact a Country's Brand", **Journal of Public Affairs**, V.11, 2011, s.148-155.
Bozdoğan, Sibel, Kasaba, Reşat:	**Türkiye'de Modernleşme ve Ulusal Kimlik**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Haziran 2017.
Branagan, Marty:	"The Last Laugh Humour in Community Activism", **Community Development Journal**, V.42, 2007, s.470-481.
Brockmann, Stephen:	"The Politics of German Comedy", **German Studies Review**, Vol.23, 2000, s.33-51.

Brummett, Palmira:	"New Woman and Old Nag Images of Women in the Ottoman Cartoon Space", **Interdisciplinary Journal of Middle Eastern Studies**, V.6, 1997
Brummett, Palmira:	**İkinci Meşrutiyet Basınında İmge ve Emperyalizm 1908-1911**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2003.
Bunkers, Suzanne L.:	"Why Are These Women Laughing? The Power And Politics Women's Humor", **Studies in American Humor**, New Series 2, Vol.4, 1985, s.82-93.
Burke, Edmund:	**Islam, Politics and Social Movements,** University of California Press, 1988.
Cantek, Levent, Gönenç, Levent:	**Muhalefet Defteri Türkiye'de Mizah Dergileri ve Karikatür,** İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2017.
Cantek, Levent:	**Şehre Göçen Eşek Popüler Kültür, Mizah ve Tarih**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2011.
Caporal, Bernard:	**Kemalizmde ve Kemalizm Sonrasında Türk Kadını (1919-1970)**, Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1982.
Capps, Donald:	"Religion and Humor Estranged Bedfellows", **Pastoral Psychology**, Vol. 54, 2006, s.413-438.
Conners, Joan L.:	"Party Animals of the 2016 Presidential Primaries. Political Cartoon Representations of the Republican and Democratic Parties", **American Behavioral Scientist,** 2017, s.600-610.

Conners, Joan L.:	"Visual Representations of the 2004 Presidential Campaign Political Cartoons and Popular Culture References", **American Behavioral Scientist**, V.49, 2005, s.479-487.
Coupe, W. A.:	"Observations on a Theaory of Political Caricature", **Comperative Studies in Society and History**, Vol.11, January 1969, s.79-95, s.79-95.
Coupe, W. A.:	"Political and Religious Cartoons of the Thirty Years' War", **Journal of the Warburg and Courtauld Institutes**, Vol.25, 1962, s.65-86.
Cowman, Krista:	"'Doing Something Silly' The Uses of Humour by the Women's Social and Political Union,1903-1914", **Humour and Social Protest**, 2007, s.259-274.
Criss, Bilge:	**İşgal Altında İstanbul**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2008.
Çakır, Serpil:	**Osmanlı Kadın Hareketi**, Metis Yayınları, İstanbul, Eylül 1996.
Çelik, Zeynep:	**19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti Değişen İstanbul,** Türkiye İşbankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015.
Çetin, Halis:	"Gelenek ve Değişim Arasında Kriz Türk Modernleşmesi", **Doğu Batı, Modernliğin Gölgesinde Gelenek**, Ankara, Doğu Batı, Sayı 25, 2003.

Çetinkaya, Y. Doğan:	"1908 Devrimi ve Toplumsal Seferberlik", **II. Meşrutiyet'i Yeniden Düşünmek,** İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Ocak 2010, s.13-27.
Çetinkaya, Y. Doğan:	**1908 Osmanlı Boykotu,** İstanbul, İletişim Yayınları, 2004.
Çeviker, Turgut:	**Gelişim Sürecinde Türk Karikatürü III Kurtuluş Savaşı Dönemi (1918-1923)**, İstanbul, Adam Yayınları, Ekim 1991.
Çeviker, Turgut:	**Gelişim Sürecinde Türk Karikatürü- I Tanzimat ve İstibdat Dönemi (1867- 1878/ 1878-1908***),* İstanbul, Adam Yayınları, Eylül 1986.
Çeviker, Turgut:	**Karikatürkiye***,* İstanbul, NTV Yayınları, Ekim 2010.
Çeviker, Turgut:	**Karikatürkiye Karikatürlerle Cumhuriyet Tarihi 1923-2008**, İstanbul, NTV Yayınları, Ekim 2010.
Dağtaş, Mahiye Seçil:	"'Down With Some Things!' The Politics of Humour and Humour as Politics in Turkey's Gezi Protests", **Etnofoor**, Vol.28, No.1, 2016, s.11-34.
Davies, Christie:	"Humour and Protest Jokes under Communism", **Humour and Social Protest,** 2007, s.291-305.
Davulcu, Ebru:	"Dalkavuk, Kalem, Davul, Kartal, Cem ve Kara Sinan Dergilerindeki Reklam ve İlanlarda Modernleşme ve Değişen

	Tüketim Kültürü", **Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı 85, 2014, s.147-173.
Değer, Ozan:	"Entelektüel İtaatsizlik ve Politik Mizah Gezi Direnişi", **Mülkiye Dergisi,** 39, 2015, s.319-326.
Denman, Fatma Kılıç:	**İkinci Meşrutiyet Döneminde Bir Jön Türk Dergisi Kadın**, İstanbul, Libra Kitap, 2009.
Deren, Seçil:	"Kültürel Batılılaşma", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Modernleşme ve Batıcılık**, Cilt 3, İstanbul, İletişim Yayınları, 2007, s.382-389.
Deringil, Selim:	**İktidarın Sembolleri ve İdeoloji 2. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)**, Doğan Kitap, İstanbul, Ocak 2014.
Diamond, Matthew:	"No Laughing Matter Post-September 11 Political Cartoons in Arab/Muslim Newspapers", **Political Communication**, 19, 2010, s.251-272.
Dodds, Klus, Kirby, Phllip:	"It's Not a Laughing Matter Critical Geopolitics, Humour and Unlaughter", **Geopolitics,** 2013, s.45-59.
	Doğu Batı, Modernliğin Gölgesinde Gelenek, Ankara, Doğu Batı Yayınları, 2003.
Dugalich, Natalia M.:	"Political Cartoon as a Genre of Political Discourse", **RUDN Journal of Language Studies, Semiotics and Semantics**, Vol.9, 2018, s.158-172.

Durmuş, Gökay:	”II. Meşrutiyet Dönemi Mizah Gazeteciliğinin Önemli Bir Örneği Boşboğaz ile Güllabi”, **Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi**, S.7, 2018, s.911-931.
	Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, Cilt 6, İstanbul, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1993.
Eco, Umberto:	**Gülün Adı,** İstanbul, Can Yayınları, 2007.
Eker, Gülin Öğüt:	“Mizah, Tanrı’dan Bir Armağan Mı Yoksa Şeytanın Getirdiği Bir Ceza Yöntemi Mi? Sosyal Normların Cezalandırma Yaptırımı Boyutunda ‘Sosyal Ceza Olarak Gülme’”, **Folklor/Edebiyat**, C.23, 2017, s.49-62.
El Refaie, Elisabeth:	“Multiliteracies How readers interpret political cartoons”, **Visual Communication**, Vol.8, 2009, s.181-205.
El Refaiea, Elisabeth, Hörschelmann, Kathrin :	“ Young people’s readings of a political cartoon and the concept of multimodal literacy”, **Discourse Studies in the Cultural Politics of Education**, V.31, 2010, s.195-207.
Ergut, Ferdan:	**II. Meşrutiyet’i Yeniden Düşünmek**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Ocak 2010.
Faroqhi, Suraiya:	**Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Şubat 1998.

Firindioğlu Yılmaz, Nuray:	"1923 Mübadelesine Mizah penceresinden Bakmak Zümrüdüanka", **Vakanüvis, Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi**, No.2, 2017, s.76-91.
Gallavan, Nancy P., Smith, Angela Webster, Dean, Sheila S.:	"Connecting Content, Context and Communication in a Sixth Grade Social Studies Class through Political Cartoons", **The Social Studies**, 103, 2012, s.188-191.
Gellner, Ernst:	"Karşılaştırmalı Perspektiften Türk Seçeneği", **Türkiye'de Modernleşme ve Ulusal Kimlik**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Haziran 2017, s.210-223.
Gencer, Yasemin:	"We Are Family The Child and Modern Nationhood in Early Turkish Republican Cartoons (1923–28)", **Comperative Studies of South Asia, Africa and the Middle East**, V.32, 2012 , s.294-309.
Georgeon, François:	**Doğu'da Mizah**, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, Aralık 2000.
Gilmartin, Patricia, Brunn, Stanley D.:	"The Representatıon Of Women In Polıtıcal Cartoons Of The 1995 World Conference On Women", **Women's Studies International Forum**, Vol. 21, 1998, s.535-549.
Ginman, Mariam, Von Ungern-Sternberg, Sara:	"Brief Communication Cartoons as information", **Journal of Information Science**, V.29, 2003, s.69-77.
Göçek, Fatma Müge:	"From Empire to Nation Images of Women and War in Ottoman Political Cartoons, 1908-1923", **Borderlines,**

	Genders and Identities in War and Peace, 1870-1930, London, Routledge, 1998, s.28-69.
Göçek, Fatma Müge:	"Political Cartoons as a Site of Representation and Resistance in the Middle East", **Interdisciplinary Journal of Middle Eastern Studies**, V.6, 1997, s.1-12.
Göçek, Fatma Müge:	**Political Cartoons in the Middle East**, Princeton, Markus Wlener Publishers, 1998.
Göktürk, Deniz:	"Jokes and Butts Can We Imagine Humor in a Global Public Sphere?", **PMLA**, Vol.123, No.5, 2008, s.1707-1711.
Göle, Nilüfer:	"Modernleşme Bağlamında İslami Kimlik Arayışı", **Türkiye'de Modernleşme ve Ulusal Kimlik**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Haziran, 2017, s.83-96.
Göle, Nilüfer:	**Modern Mahrem Medeniyet ve Örtünme**, İstanbul, Metis Yayınları, 2019.
Gülalp, Haldun:	"Türkiye'de Modernleşme Politikaları ve İslamcı Siyaset", **Türkiye'de Modernleşme ve Ulusal Kimlik**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Haziran 2017, s.54-66.
Güler, Çağatay, Güler, Bilge Ufuk:	**Mizah, Gülme ve Gülme Bilimi**, Ankara, Yazıt Yayıncılık, 2010.

Gündüz, Mustafa:	**2. Meşrutiyet'in Klasik Paradigmaları**, Ankara, Lotus Yayınevi, Nisan 2007.
Gürbilek, Nurdan:	**Kör Ayna, Kayıp Şark**, İstanbul, Metis Yayınları, 2004.
Hart, Marjolein 't:	"Humour and Social Protest An Introduction", **IRSH** 52, 2007, s.1-20.
Hecke, M. Van:	"Imag(in)ing the eurocrisis a comperative analysis of political cartoons", **National Identities**, V.19, 2017, s.129-147.
Helmy, Mohamed M., Frerichs, Sabine:	"Stripping the Boss The Powerful Role of Humor in the Egyptian Revolution 2011", **Integr Psych Behav**, V.47, 2013, s.450-481.
Issa, Sadam:	"Picturing The Charlie Hebdo İncident in Arabic Political Cartoons", **Arab Studies Quarterly, Pluto Journals**, July 2016, s.562-585.
	İstanbul, No.1, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, 1992.
Kamiloğlu, Zeynep:	"Penguen Dergisinden Hareketle Türk Karikatür Tarihinde Mizahın Saldırı İşlevi", **Miili Folklor**, S.98, 2013, s.165-173.
Kandiyoti, Deniz:	**Cariyeler, Bacılar, Yurttaşlar Kimlikler ve Toplumsal Dönüşümler**, İstanbul, Metis Yayınları, 1997.

Kandiyoti, Deniz:	"End of Empire Islam, Nationalism and Women in Turkey", **Women, Islam and the State**, Macmillan Academic and Professional LTD, London, 1991, s.22-47.
Kandiyoti, Deniz:	"Modernin Cinsiyeti Türk Modernleşmesi Araştırmalarında Eksik Boyutlar", **Türkiye'de Modernleşme ve Ulusal Kimlik**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Haziran 2017, s.115-135.
Kandiyoti, Deniz:	**Women, Islam and the State**, Macmillan Academic and Professional LTD, London, 1991.
Kansu, Aykut:	**1908 Devrimi**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2001.
Karakışla, Yavuz Selim:	**Women, War and Work in Ottoman Empire Society fort he Employment of Ottoman Muslim Women, 1916-1923**, İstanbul, Ottoman Bank Archives and Research Centre, December 2005.
Karakışla, Yavuz Selim:	**Eski İnsanlar Eski Cemiyetler Osmanlı Toplumsal Tarihi Çalışmaları (1904-1926)**, İstanbul, Doğan Kitap, 2017.
Karakışla, Yavuz Selim:	**Eski Hayatlar Eski Hatıralar Osmanlı İmparatorluğu'nda Belgelerle Gündelik Hayat (1760-1923)**, İstanbul, Doğan Kitap, 2015.
Karikatürcüler Derneği:	**Başlangıcından Bugüne Türk Karikatürü**, İstanbul, Cem Yayınevi, 1971.

Kasaba, Reşat:	"Eski ile Yeni Arasında Kemalizm ve Modernizm", **Türkiye'de Modernleşme ve Ulusal Kimlik**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Haziran 2017, s.21-39.
Kaya, Mehmet, Acarlı, Meltem:	"Cumhuriyet'in İlk Yıllarına Kadar Türkiye'de Karikatürün Tarihsel Gelişimi", **Milli Kültür Araştırmaları Dergisi**, C.2, S.2, 2018, s.127-133.
Keane, David :	"Cartoon Violence and Freedom of Expression", **Human Rights Quarterly**, V. 30, 2008, s.845-875.
Kein, Kathryn:	"Recovering Our Sense of Humor New Directions in Feminist Humor Studies", **Feminist Studies** 41, No 3, 2015, s.671-681.
Kennitz, Thomas Milton:	"The Cartoon as a Historical Source", **The Journal of Interdisciplinary History**, 1973, s.81-93.
Kılıçkaya, Derya:	"İlk Dönem Mizah Gazetelerinde Türkçe Hassasiyeti", **Maltepe Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi,** 2017, s.18-30.
Kieser, Hans-Lukas:	**Türklüğe İhtida 1870-1939 İsviçre'sinde Yeni Türkiye'nin Öncüler**i, İstanbul, İletişim Yayınları, 2008.
Kocabaşoğlu, Uygur:	**"Hürriyet'i Beklerken" İkinci Meşrutiyet Basını**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, Ağustos 2010.

Koloğlu, Orhan:	**Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Basın**, İstanbul, İletişim Yayınları, Ağustos 1992.
Koloğlu, Orhan:	**Osmanlı'dan 21. Yüzyıla Basın Tarihi**, İstanbul, Pozitif Yayınları, 2006.
Koloğlu, Orhan:	**Türkiye Karikatür Tarihi**, İstanbul, Bileşim Yayınevi, 2005.
Korlaelçi, Murtaza:	"Pozitivist Düşüncenin İthali", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası, Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi,** Cilt 1, İstanbul, İletişim Yayınları, 2009, s.214-223.
Kotthoff, Helga:	"Gender and Humor The State of the Art", **Journal of Pragmatics**, 38, 2006, s.4-25.
Kotze, Dirk:	"Cartoons as a medium of a Political Communication", **Communicatio**, 14, 2007, s.60-70.
Köker, Levent:	**Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2004.
Kuipers, Giselinde:	**Good Humor Bad Taste**, De Gruyter Inc., 2015.

Kuipers, Giselinde:	"The Politics of Humour in the public sphere Cartoons, power and modernity in the first transnational humour scandal", **European Journal of Cultural Studies**, 2011, s.63-80.
Kurnaz, Şefika:	**II. Meşrutiyet Döneminde Türk Kadını**, İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1996.
Kutz-Flamenbaum, Rachel V.:	"Humor and Social Movements", **Sociology Compass**, 8/3, 2014, s.294-304.
Lerner, Daniel:	**The Passing of Traditional Society Modernizing The Middle East**, New York, Free Press of Glencer, 1964.
Lewis, Bernard:	**Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Ankara, Arkadaş Yayınevi, 2008.
Lewis, Tyson Edward:	"Paulo Freire's Last Laugh Rethinking critical pedagogy's funny bone through Jacques Rancière", **Educational Philosophy and Theory**, V. 42, 2010, s.635-648.
Lıebel, Vınícıus:	"Humor, Violence and Memory Comments on the Use of Cartoons as a Sourca in Political History", **Projeto História**, No.53, 2015, s.182-209.
Lockyer, Sharon, Pickering, Michael:	"You Must Be Joking The Sociological Critique of Humour and Comic Media", **Sociology Compass**, 2/3, 2008, s.808-820.

Mardin, Şerif:	"Modern Türk Sosyal Bilimleri Üzerine Bazı Düşünceler", **Türkiye'de Modernleşme ve Ulusal Kimlik**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Haziran, 2017, s.66-83.
McMahon, Cian T.:	"Cartoons in the Classroom 1Using Digitized Political Caricatures to Teach Migration and Ethnicity", **Journal of American Ethnic History**, V.33, 2014, s.87-93.
Melman, Billie:	**Borderlines, Genders and Identities in War and Peace, 1870-1930**, London, Routledge, 1998.
Merziger, Patrick:	"Humour in Nazi Germany Resistance and Propaganda? The Popular Desire For an All-Embracing Laugter", **International Review of Social History**, 2007, s.275-290.
Metinsoy, Elif Mahir:	**Mütareke Dönemi İstanbulu'nda Moda ve Kadın (1918-1923)**, İstanbul, Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, 2014.
Metinsoy, Murat:	**Everyday Politics of Ordinary People: Public, Opinion, Dissent and Resistance in Early Republican Turkey (1925-1939),** Boğaziçi Üniversitesi Doktora Tezi, 2010,
Mishra, Sudesh:	"Cartooning History Lai's Fiji and the Misadventures of a Scrawny Black Cat", **The Contemporary Pacific**, V.28, 2016, s.97-126.

Morreall, John:	**The Philosophy of Laughter and Humor,** State University of New York Press, 1987.
Morris, Ray:	"Visual Rhetoric in Political Cartoons A Structuralist Approach", **Metaphor and Symbolic Activity**, 8, 1993, s.195-210.
Mumcu, Özge:	"Türkiye'de Mizahın Anlamları Levent Cantek'le Söyleşi", **"Nasıl" Dergisi**, S.6, 2011, s.1-15.
Müftüzade Kazım Ziya Bey:	**Türkler Hakkında Osmanlı Aristokratının Mütareke Dönemi İstanbul'u ve Türkiye'sine Dair İzlenimleri**, Ankara, Nobel Yayın dağıtım, Mayıs 2004.
Nesin, Aziz:	**Cumhuriyet Dönemi Türk Mizahı**, İstanbul, Adam Yayınları, 2001.
Nissen, Rebecca, Tsinovoi,Adler Alexei:	"International misrecognition: The politics of humour and national identity in Israel's public diplomacy", **European journal of International Relations**, 2019, s.3-29.
Oktay, Cemil:	**Siyaset Bilimi İncelemeleri**, İstanbul, Alfa Yayınları, Eylül 2007.
Önen, Selin:	"Toplumsal Tarih Çerçevesinde İstanbul'daki Modernleşme ve Eğlence Hayatı", **İletişim,** 29, Aralık 2018, s.301-305.
Özbay, Ferhunde:	**Women, Family and Social Change in Turkey**, UNESCO, 1990.

Özdemir, Özge:	"Politik Mizahın ve Toplumsal Muhalefetin Alternatif Söylemsel Alanı Olarak Zaytung", **Ankara Üniversitesi İlef Dergisi**, C.5, S.2, 2018, s.7-28.
Özlem, Doğan:	"Türkiye'de Pozitivizm ve Siyaset", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Modernleşme ve Batıcılık,** Cilt 3**,** İstanbul, İletişim Yayınları, 2007, 452-465
Öztan, Güven Gürkan:	**Türkiye'de Çocukluğun Politik İnşası**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, Aralık 2011.
Parla, Taha:	**Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm,** İstanbul, Deniz Yayınları, 2009.
Prendergast, Muireann:	"Political cartoons as carnivalesque a multimodal discourse analysis of Argentina's Humor Registrado magazine", **Social Semiotics**, 2017, s.45-67.
Pujol, Anton:	"Catalan cartoons A cultural and political history", **Journal of Spanish Cultural Studies,** V.19, 2018, s.129-131.
Raskin,Victor, de Gruyter**,** Mouton:	**The Primer of Humor Research**, Berlin, 2008.
Ridanpää, Juha:	" Crisis events and the inter-scalar politics of humor", **Geojournal**, Spring 2018, s.1-15.

Ridanpää, Juha:	"'Humour is Serious' as a Geopolitical Speech Act IMDb Film Reviews of Sacha Baron Cohen's The Dictator", **Geopolitics**, V.19, 2014, s.140-160.
Ridanpää, Juha:	"Politics of literary humour and contested narrative identity (of a region with no identity)", **Cultural Geographies**, V.21, 2014, s.711-726.
Ridanpää, Juha:	"Seriously Serious Political Spaces of Humor", **ACME An International E-Journal for Critical Geographies,** 13, 2014, s.450-456.
Roberts, Matthew:	"Election Cartoons and Political Communication in Victorian England", **Cultural and Social History**, V. 10, 2013, s.369-395.
Rosenthal, Franz:	**Erken İslam'da Mizah**, İstanbul, İris Yayınları, 1997.
Sanders, Barry:	**Kahkahanın Zaferi Yıkıcı Bir Tarih Olarak Gülme**, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2019.
Saroglou, Vassilis:	"Humor appreciation as function of religious dimensions", **Archive for the Psychology of Religion**, Vol. 24, 2002, s.144-153.
Saroglou, Vassilis:	"Religion and sense of humor An a priori Incompatibility? Theoretical considerations from a psychological perspective", **Humor**, 15-2, 2002, s.191-214.
Seyhan, Salih:	"II. Meşrutiyet Dönemi Mizah Basını ve İçeriklerinden Seçilmiş Örnekler", **Turkish Studies, International**

	Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 8/3, 2013, s.494-516.
Schutz, Charles E.:	**Political Humor From Aristophanes to Sam Ervin**, Asscoaiated University Presses Inc. Cranbury, New Jersey, 1977.
Silberman, Marc:	"Bertolt Brecht, Poiitics, and Comedy", **Social Research**, V 79, 2012, s.169-188.
Simmons, Sherwin:	"War, Revolution and Transformation of the German Homur Magazine, 1914-27", **Art Journal**, 1993, s.46-54.
Smith, Dane:	"Branding Rights The position of Political Cartoons in the securitisation of population groups in a democracy", **Politikon, The IAPSS Journal of Political Science,** V.32, 2017, s.60-80.
Somel, Selçuk Akşin:	"Osmanlı Reform Çağında Osmanlıcılık Düşüncesi", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası, Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi,** Cilt 1, İstanbul, İletişim Yayınları, 2009, s.88-117.
Sorensen, Majken Jul:	"Humor As a Serious Strategy of Nonviolent Resistance to Oppression", **Peace&Change**, V.33, 2008, s.167-190.
Steakley, James D.:	"Iconography of a Scandal Political Cartoons and the Eulenburg Affair", **Studies in Visual Communication**, 1983, s.20-51.
Streicher, Lawrence H.:	"On a Theory of Political Caricature", **Comparative Studies in Society and History**, Vol. 9, 1967, s.427-445.

Şahhüseyinoğlu, H. Nedim:	**Dünden Bugüne Düşünceye ve Basına Sansür**, Ankara, Ürün Yayınları, 2015.
Şapolyo, Enver Behnan:	**Türk Gazeteciliği Tarihi Her Yönüyle Basın**, Ankara, Güven Matbaası, 1971.
Taş, Hakkı, Uğur, Meral:	"Roads 'Drown' to Modernity Religion and Secularism in Contemporary Turkey", **PS Political Science and Politics**, Vol.40, 2007, s.311-314.
Taşçıoğlu, Muhaddere:	**Türk Osmanlı Cemiyetinde Kadının Sosyal Durumu ve Kadın Kıyafetleri,** Ankara, Akın Matbaası, 1958.
Tekeli, İlhan:	"Bir Modernleşme Projesi Olarak Türkiye'de Kent Planlaması", **Türkiye'de Modernleşme ve Ulusal Kimlik**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Haziran, 2017, s.155-173.
Tekeli, Şirin:	**Women in Modern Turkish Society A Reader**, Zed Books LTD, London, 1995.
Tekeli, Şirin:	"The Meaning and Limits of Feminist Ideology in Turkey", **Women, Family and Social Change in Turkey**, UNESCO, 1990, s.139-159.
Tekeli, Şirin:	**Kadınlar ve Siyasal-Toplumsal Hayat**, İstanbul, Birikim Yayınları, 1982.

Timur, Taner:	"Uluslaşma Süreci, İttihatçılık ve Devrim", **100. Yılında Jön Türk Devrimi**, İstanbul, İş Bankası Kültür Yayınları, Ekim 2010.
Toker, Nilgün, Tekin, Serdar:	"Batıcı Siyasi Düşüncenin Karakteristikleri ve Evreleri 'Kamusuz Cumhuriyet'ten 'Kamusuz Demokrasi'ye", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Modernleşme ve Batıcılık**, Cilt 3, İstanbul, İletişim Yayınları, 2007, s.82-107.
Toprak, Zafer:	"İstanbul'da Fuhuş ve Zührevi Hastalıklar 1914-1933", **Tarih ve Toplum**, İstanbul, İletişim Yayınları, Mart 1987, s.31-40.
Toprak, Zafer:	"İstanbullu'ya Rusya'nın Armağanları Haraşolar", **İstanbul**, No.1, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, 1992, s.72-79.
Toprak, Zafer:	"Mütareke Döneminde İstanbul", **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, Cilt 6, İstanbul, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, s.19-23.
Toprak, Zafer:	**Türkiye'de Kadın Özgürlüğü ve Feminizm (1908-1935)**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2015.
Toprak, Zafer:	**Darwin'den Dersim'e Cumhuriyet ve Antropoloji**, İstanbul, Doğan Kitap, 2012.
Toprak, Zafer:	**Türkiye'de Yeni Hayat İnkılap ve Travma 1908-1928**, İstanbul, Doğan Kitap, 2017.

Topuz, Hıfzı:	**Başlangıcından Bugüne Dünya Karikatürü**, İstanbul, İnkılâp Kitabevi, 1997.
Topuz, Hıfzı:	**100 Soruda Türk Basın Tarihi**, İstanbul, Gerçek Yayınevi, 1973.
Topuzlu, Cemil:	**Dededen Toruna Topuzlu Ailesinin Asırlık Öyküsü** **İstibdat-Meşrutiyet-Cumhuriyet Devirlerinde 80 Yıllık Hatıralarım**, İstanbul, Halk Kitabevi, 2022.
Tornoe, Rob:	"The Value of Political Cartoons", **Digital Publishing**, 2017, s.24-25.
Törenek, Mehmet:	**Türk Romanında İşgal İstanbul'u**, İstanbul, Kitabevi Yayınları, 2002.
Tunaya, Tarık Zafer:	**Hürriyetin İlânı İkinci Meşrutiyet'in Siyasi Hayatına Bakışlar**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, Şubat 2004.
Tunaya, Tarık Zafer:	**Türkiye'de Siyasal Gelişmeler (1876-1938), İkinci Kitap Mütareke, Cumhuriyet ve Atatürk**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, Ocak 2002.
Tunaya, Tarık Zafer:	**Türkiye'de Siyasal Partiler Cilt 2 Mütareke Dönemi (1918-1922)**, İstanbul, İletişim Yayınları, Ağustos 2015.

Tunaya, Tarık Zafer:	**Türkiye'de Siyasal Partiler, 2. Meşrutiyet Dönemi,** İstanbul, İletişim Yayınları, Ağustos 2015.
Tunç, Aslı:	"Pushing The Limits of Tolerance Functions of Political Cartoonists in the Democratiation Process The Case of Turkey", **Gazette The International Journal for Cummunication Studies**, Vol.64, 2002, s.47-62.
Tunçay, Mete:	**Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Eylül 2012.
Turan, Namık Sinan:	"Modernleşmeyi Semboller Üzerinden Okumak: Son Dönem Osmanlı Kadın Kıyafetinde Değişim ve Toplumsal Tartışmalar", **Kadın Araştırmaları Dergisi**, Sayı:12, 2013, s.103-138.
Öymen, Onur:	**Bir Propaganda Silahı Olarak Basın**, İstanbul, Remzi Kitabevi, 2014.
Uslucan, Fikret:	"Kısa Ömürlü Bir Mizah ve Hiciv Gazetesi Davul", **KSBD Süreli Yayınlar Özel Sayısı**, 2015, s.13-22.
Ülken, Hilmi Ziya:	**Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi**, İstanbul, Ülken Yayınları, 1979.
Ünüvar, Kerem:	"İttihatçılıktan Kemalizme İhya'dan İnşa'ya", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cumhuriyet'e Devreden**

	Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi, Cilt1, İstanbul, İletişim yayınları, 2009, s.129-143.
Üstel, Füsun:	"II. Meşrutiyet ve Vatandaşın 'İcad'ı", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi**, Cilt 3, İstanbul, İletişim Yayınları, 2009, s.166-180.
Vergin, Nur:	**Siyasetin Sosyolojisi Kavramlar, Tanımlar, Yaklaşımlar**, İstanbul, Doğan Kitap, Ağustos 2012.
Vogler, Kenneth:	"Using Political Cartoons to Improve Your Verbal Questioning", **The Social Studies**, 95, 2010, s.11-15.
Willett, Cynthia, Willett, Julie, Shernnan, Yael D.:	"The Seriously Erotic Politics of Feminist Laughter", **Social Research**, V 79, 2012, s.217-246.
Yacan, Caner:	"Bir Siyasal Mücadele Örneği: Kadınlar Halk Fırkası", **Toplumsal Tarih**, No:291, s.50-59.
Yalman, Ahmet Emin:	**Turkey in the World War**, New Haven, Yale Universtiy Press, London, 1930.

Yazıcı, Nermin:	"Yazılı Türk Mizahının Gelişim Sürecinde Batılı Anlamda İlk Mizah Dergisi: Cem", **Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, Volume 6/3 Summer 2011, s.1299-1313.
Yerasimos, Stefanos:	**İstanbul 1914-1923: Kaybolup Giden Bir Dünyanın Başkenti ya da Yaşlı İmparatorlukların Can Çekişmesi**, İstanbul, İletişim Yayınları, 1996.
Yıldız, Ahmet:	**"Ne Mutlu Türküm Diyebilene": Türk Ulusal Kimliğinin Etno-Seküler Sınırları (1919-1938)**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2001.
Yılmaz, Hadiye:	"1923 Yılı Mizah Basınında Kadınların Seçme ve Seçilme Hakkı ve Kadınlar Halk Fırkası", **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, Sayı 59, s.263-296.
Zihnioğlu,Yaprak :	**Kadınsız İnkılap**, İstanbul, Metis Yayınları, Ocak 2016.
Zorlu, Yaşar:	"Mütareke İstanbul'unda Mizah Gazetesi 'Alay' ve Politik Tavrı", **NWSA- Humanities**, January 2015, s.15-36.
Zumeta, A. Castañeda ,	"The promotion of democracy in political cartoons. The themes of cartoons in the Basque newspaper Egin (1977)",

Pineda-Martínez, P.:	**Revista Latina de Comunicación Social**, 71, 2016, s.232-248.
Zürcher, Erik Jan:	**Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2009.
Zürcher, Erik Jan:	**Milli Mücadelede İttihatçılık**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2011.

ÖZGEÇMİŞ

2010 yılında İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi İşletme bölümünden mezun olmuştur. 2012 yılında, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler yüksek lisans programını tamamlamıştır. 2013 yılında ise İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler doktora programına başlamıştır.